

अर्हम्

॥ रत्नाकरावतारिका ॥

अथ षष्ठः परिच्छेदः

एवं प्रमाणस्य लक्षणसंख्याविषयानाख्याय फलं स्फुटयन्ति—
यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् ॥ ६-१ ॥

टीका- यद् वक्ष्यमाणमज्ञाननिवृत्यादिकं प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन साधकतमेन
साध्यते, तदस्य प्रमाणस्य फलमवगन्तव्यम् ॥६-१ ॥
હવे છઢો પરિચ્છેદ શરૂ કરાય છે.

પूર्वे આવેલા એકથી પાંચ પરિચ્છેદમાં પ્રમાણનું (1) લક્ષણ, (2) સંખ્યા અને
(3) વિષય સમજાવીને હવે આ પરિચ્છેદમાં પ્રમાણનું ફળ સમજાવાય છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદમાં પ્રમાણનું લક્ષણ સમજાવવામાં આવ્યું છે. તે આ પ્રમાણો- “સ્વ
અને પરનો વ્યવસાય (નિર્ણય) કરાવનારું એવું જે જ્ઞાન તે જ પ્રમાણ છે” જે ઈષ્ટવસ્તુનો
સ્વીકાર કરાવવામાં સમર્થ હોય, અને અનિષ્ટ વસ્તુઓનો પરિહાર કરાવવામાં સમર્થ
હોય તે વસ્તુ જ પ્રમાણ કહેવાય છે. આત્માનો એક જ્ઞાનગુણ જ એવો છે કે જે ઈષ્ટા-
નિષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરાવનાર છે. માટે જ્ઞાનગુણ જ પ્રમાણ સ્વરૂપ છે. પરંતુ જડ
એવા સત્ત્વિકર્ષાદિ પ્રમાણ નથી.

આવા પ્રકારના જ્ઞાનગુણમાં રહેલી પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતા એ પરથી ઉત્પત્ત
થાય છે. પરંતુ વિશાળ અનુભવવાળાને પ્રમાણતા તથા અપ્રમાણતા સ્વતઃ જ જણાઈ
જાય છે. અને અનુભવ વિનાના પુરુષને પરથી જણાય છે. આ પ્રમાણો લક્ષણનું વર્ણન
પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદ છે. તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના પણ
સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એમ બે ભેદ છે. સાંવ્યવહારિકના ઈન્દ્રિયનિભિતાક અને
અનિન્દ્રિય નિભિતાક ઈત્યાદિ ભેદો છે. તથા પારમાર્થિકના વિકલ અને સકલ ઈત્યાદિ ભેદો છે.
આ પ્રમાણો પ્રત્યક્ષ નામના પ્રથમ પ્રમાણના ભેદોનું વર્ણન બીજા પરિચ્છેદમાં કરવામાં આવ્યું છે.

પરોક્ષ નામના પ્રમાણના બીજા ભેદનું વર્ણન ત્રીજા પરિચ્છેદમાં છે. પરોક્ષ પ્રમાણના (૧) સ્મૃતિ, (૨) પ્રત્યભિજ્ઞા, (૩) તર્ક, (૪) અનુમાન, અને (૫) આગમ એમ પાંચ ભેદો છે. તે પાંચ ભેદો પૈકી પ્રથમના ચાર ભેદનું વર્ણન ત્રીજા પરિચ્છેદમાં કરવામાં આવ્યું છે. અને આગમ નામનો પાંચમો ભેદ ઘણો મોટો હોવાથી ચોથા પરિચ્છેદ રૂપે સ્વતંત્રપણે કહેવામાં આવ્યો છે આ પ્રમાણે બીજા-ત્રીજા અને ચોથા પરિચ્છેદમાં પ્રમાણની સંખ્યા જણાવી છે.

તથા પાંચમા પરિચ્છેદમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા બે પ્રકારના પ્રમાણભૂત જ્ઞાનથી જાણવા લાયક જે વિષય છે તે વિષય સમજાવવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય અને વિશેષ આદિરૂપ અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ એ પ્રમાણનો વિષય છે. સામાન્ય એ ઉધ્વત્તા અને તિર્યગ્રૂપે બે પ્રકારનું છે. અને વિશેષ પણ ગુણ અને પર્યાય રૂપે બે પ્રકારનું છે. ઈત્યાદિ વિષયનું વર્ણન પાંચમા પરિચ્છેદમાં કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ પરિચ્છેદમાં લક્ષણ, બીજા-ત્રીજા-અને ચોથા પરિચ્છેદમાં સંખ્યા, તથા પાંચમા પરિચ્છેદમાં વિષય, એમ લક્ષણ-સંખ્યા-અને વિષય જણાવીને હવે આ છઢ્યા પરિચ્છેદમાં પ્રમાણનું ફળ શું ? તે જણાવે છે.

સૂત્રાર્થ- પ્રમાણ વડે જે સિદ્ધ કરાય, જે પ્રામ કરાય, તે પ્રમાણનું ફળ કહેવાય છે.

ટીકાર્થ- અતિશય સાધકતમ કારણભૂત એવા (એટલે મુખ્ય કારણ સ્વરૂપ એવા) પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષાદિ સ્વરૂપ પ્રમાણ વડે હવે પછીના સૂત્રોમાં કહેવાતી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ આદિ જે કુંઈ પ્રામ કરાય છે. તે જ આ પ્રમાણનું ફળ છે. જેમ દીપક પ્રગટાવીએ એટલે સૌ પ્રથમ દીપક પ્રગટાવવાથી અંધકારનો નાશ થાય છે એ તેનું ફળ છે. અને ત્યારબાદ ઈષ્ટ વસ્તુને મેળવવી અને અનિષ્ટ વસ્તુને દૂર કરવી એ ફળ છે. તેમ આ આત્મામાં પ્રત્યક્ષ-અથવા પરોક્ષ પ્રમાણરૂપ જે જ્ઞાન પ્રગટે તેનું સૌથી પ્રથમ ફળ અજ્ઞાનનો નાશ છે. અને ત્યારબાદ ઉપાદેયમાં પ્રવૃત્તિ અને હેયમાંથી નિવૃત્તિ કરવી એ જ ફળ છે. આ જ વાત ગ્રંથકારશ્રી બીજા સૂત્રથી જણાવે છે. || ૬-૧ ||

અથૈતત્પ્રકારતો દર્શયન્તિ-

તદ् દ્વિવિધમાનન્તર્યેણ પારમ્પર્યેણ ચ ॥ ૬-૨ ॥

તત્ત્રાદ્યભેદમાર્દર્શયન્તિ-

તત્ત્રાનન્તર્યેણ સર્વપ્રમાણાનામજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમ् ॥ ૬-૩ ॥

અજ્ઞાનસ્ય-વિપર્યયાદેર્નિવૃત્તિ:-પ્રધ્વંસ:-સ્વપરવ્યવસિતિરૂપા ફલં બોદ્ધવ્યમ् ॥ ૬-૩ ॥

હવે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા પ્રકારનાં જે પ્રમાણો છે. તે પ્રમાણોનું જે ફળ છે. તે ફળને બેદથી સમજાવે છે.

સૂત્રાર્થ- તે ફળ બે પ્રકારે છે. એક અનન્તરપણે અને બીજું પરંપરપણે. || ૬-૨॥
ત્યાં પ્રથમ આધારે (અનંતર ફળ) જણાવે છે-

સૂત્રાર્થ- “અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી” એ સર્વ પ્રમાણોનું અનન્તરપણે ફળ છે. || ૬-૩॥

ટીકાર્થ- પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બને પ્રકારના પ્રમાણોનું ફળ અનન્તરપણે (તુરત ૪) અને પરંપરપણે (કાળાન્તરે) એમ બે પ્રકારનું છે. ત્યાં પ્રથમ પરિચ્છેદના સૂત્ર-૮માં વિપર્યય, સંશય અને અનધ્યવસાય એમ ત્રણ પ્રકારનું અજ્ઞાન જણાવવામાં આવ્યું છે. જે વસ્તુ જેમ હોય તેનાથી વિપરીતપણે તેને જાણવી તે વિપર્યય કહેવાય. જેમ-શુક્તિકામાં રજતની બુદ્ધિ, એક ધર્મવાળી વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી અનેક ધર્મવાળાનું જે જ્ઞાન તે સંશય, જેમ-શું આ સર્પ છે કે રજજ્ઞુ ? અને તદ્દન અસ્પષ્ટ જ્ઞાન તે અનધ્યવસાય, જેમ-ચાલતા માણસને થતો તૃણસ્પર્શ. આ ત્રણે અજ્ઞાન છે. કારણકે તેવા પ્રકારના જ્ઞાનથી હિતાહિતની પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ થતી નથી. તેથી આવા પ્રકારના વિપર્યય, સંશય અને અનધ્યવસાય સ્વરૂપ જે અજ્ઞાન દશા છે. તે અજ્ઞાનદશાનો પ્રધ્વંસ થવો. અને જે વસ્તુ જેમ છે તે વસ્તુ યથાર્થપણે તેમ જાણવી. એ જ અજ્ઞાન-નિવૃત્તિ રૂપ એટલે કે સ્વ અને પરના વ્યવસાયાત્મક કિયા રૂપ અનંતર ફળ પ્રમાણનું જાણવું. જેમ દીપક પ્રગટે, તે જ સમયે અંધકારનો પ્રધ્વંસ થાય. એટલે અંધકારનો નાશ થવો એ જ દીપકનું અનંતર ફળ છે. તેમ પ્રમાણનું અનંતર ફળ અજ્ઞાનતાનો નાશ અને યથાર્થબોધની ઉત્પત્તિ જ છે. સ્વ એટલે જ્ઞાનનો અને પર એટલે જ્ઞાનનો વ્યવસિતિ એટલે યથાર્થ નિર્ણય થવા રૂપ કિયા, મતિ-શુત-અવધિ-મનઃપર્યવ અને કેવલ આ પાંચ જ્ઞાનો એ પ્રમાણ છે. તેમાંનું કોઈપણ જ્ઞાન થવાથી અજ્ઞાન જાય અને વસ્તુતત્ત્વનો નિર્ણય થાય એ જ સાચું પ્રમાણનું “અનંતરપણે” ફળ છે. || ૬-૨/૩ ||

અથાપરપ્રકારં પ્રકાશયન્તિ-

પારમ્પર્યેણ કેવલજ્ઞાનસ્ય તાવત् ફલમૌદાસીન્યમ् ॥ ૬-૪ ॥

ટીકા— ઔદાસીન્યં સાક્ષાત્સમસ્તાર્થાનુભવેઽપિ હાનોપાદાનેચ્છાવિરહાન્માધ્યસ્થ્ય-
મુપેક્ષેત્વર્થઃ । કુત ઇતિ ચેદ ઉચ્ચતે, સિદ્ધપ્રયોજનત્વાત् કેવલિનાં સર્વત્રૌદાસીન્યમેવ
ભવતિ, હેયસ્ય સંસારતત્કારણસ્ય હાનાદુપાદેયસ્ય મોક્ષતત્કારણસ્યોપાદાનાત्
સિદ્ધપ્રયોજનત્વં નાસિદ્ધં ભગવતામ् ॥ ૬-૪ ॥

પાંચ શાનો રૂપ પ્રમાણનું “અનંતર પણે” જે ફળ હતું તે કહીને હવે તે પાંચે શાન રૂપ પ્રમાણનું બીજા પ્રકારનું “પરંપરાએ ફળ” જે છે તે પ્રકાશિત કરે છે. તેમાં પ્રથમ કેવલજ્ઞાન રૂપ સકલ પ્રત્યક્ષ નામનું જે પ્રમાણ છે. તેનું જ માત્ર પરંપરપણે ફળ જણાવે છે. (મતિ આદિ શેષ ચાર શાનોનું પરંપરપણે ફળ પાંચમાં સૂત્રમાં જણાવશે.)

સૂત્રાર્થ- પરંપરપણે કેવળજ્ઞાનનું ફળ ઉદાસીનતા છે. ॥૬-૪॥

ટીકાર્થ- ઉદાસીનતા એટલે મધ્યસ્થતા, મધ્યસ્થતા એટલે ઉપેક્ષા, ઉપેક્ષા એટલે પ્રીતિ પણ ન થવી અને અપ્રીતિ પણ ન થવી. અંજાવાપણું પણ નહીં અને વિરોધીપણું પણ નહીં. તટસ્થતા એ ઉદાસીનતા કહેવાય છે.

કેવલજ્ઞાન પામેલા તીર્થકર કેવલી ભગવન્તોને અને સામાન્ય અર્થાત્ અતીર્થકર કેવલી ભગવન્તોને જ્યારે કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ત્યારથી અજ્ઞાનદશાની સંપૂર્ણપણે નિવૃત્તિ એ જેમ અનંતરપણે ફળ છે. તેમ સર્વ પદાર્થોના ત્રણો કાળના સર્વ ભાવો જાણતા હોવા છતાં-સાક્ષાત્ જ્ઞાનથી અનુભવતા હોવા છતાં પ્રીતિ-અપ્રીતિ ન થવી. માધ્યસ્થપણે વર્તયું તે પરંપરાએ ફળ છે.

પ્રશ્ન- સમસ્ત પદાર્થોના સર્વ ભાવો સાક્ષાત્ અનુભવવા છતાં કેવલી ભગવન્તો તેના હાન અને ગ્રહણ તરફ કેમ ખેંચાતા નથી ?

ઉત્તર- હાન અને ઉપાદાનની ઈચ્છાનો વિરહ હોવાથી તે તરફ ખેંચાતા નથી. મોહનીય કર્મ સર્વથા ક્ષીણ હોવાથી ઈચ્છાનો જ વિરહ છે. તેથી હાનની (ત્યાગની) કે ઉપાદાનની (ગ્રહણની) ઈચ્છા જ થતી નથી. માટે ઔદાસીન્ય જ હોય છે.

પ્રશ્ન- કેવલી ભગવન્તોને સર્વત્ર ઔદાસીન્ય જ કેમ હોય છે ?

ઉત્તર- સિદ્ધ પ્રયોજનવાળા હોવાથી કેવલી ભગવન્તો સર્વત્ર ઔદાસીન્યવાળા જ હોય છે. તેઓને જે પ્રયોજન સાધવું હતું તે પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે તેથી ઔદાસીન્યવાળા છે.

પ્રશ્ન- કેવલી ભગવન્તોને શું પ્રયોજન સાધવાનું હતું ? કે જે પ્રયોજન સિદ્ધ થવાથી તેઓમાં ઉદાસીનતા આવી છે ?

ઉત્તર- જન્મ-જરા-અને મરણ સ્વરૂપ આ સંસાર, તથા તેના કારણભૂત વિષય અને કખાયો એ તજવાનું પ્રયોજન હતું. અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપાત્મક મુક્તિ અને તેના કારણભૂત રન્ત્રયીની સાધના એ મેળવવાનું પ્રયોજન હતું. પરંતુ હેય એવા સંસાર અને સંસારના કારણોનું હાન (ત્યાગ) થઈ ચૂકેલ હોવાથી, તથા ઉપાદેય એવી મુક્તિ અને મુક્તિનાં કારણોનું ઉપાદાન (ગ્રહણ) પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું હોવાથી સાધવાનું કંઈ પણ બાકી

ન રહ્યું હોવાથી કેવલી ભગવન્તોને સિદ્ધ પ્રયોજનપણું માનવું, તે કંઈ અસિદ્ધ નથી. અર્થાત् સિદ્ધપ્રયોજનપણું તેઓમાં સિદ્ધ જ છે. માટે ઔદાસીન્ય છે જ. અને ઔદાસીન્ય એ જ કેવલજ્ઞાનનું પારંપરિક ફળ છે. || ૬-૪ ||

અથ કેવલવ્યતિરિક્તપ્રમાણાનાં પરમ્પરાફલાં પ્રકટયન્તિ-

શોષપ્રમાણાનાં પુનરુપાદાનહાનોપેક્ષાબુદ્ધ્યઃ ॥ ૬-૫ ॥

ટીકા- પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ સંબન્ધનીયમ् । તત ઉપાદેયે કુદ્ધુમકામિની-કર્પૂરાદાવર્થે ગ્રહણબુદ્ધિઃ, હેયે હિમમકરાઙ્ગારાદૌ પરિત્યાગબુદ્ધિઃ, ઉપેક્ષણીયે-દર્થાનથાપ્રસાધકત્વેનોપાદાનહાનાનહે જરતૃણાદૌ વસ્તુન્યુપેક્ષાબુદ્ધિઃ પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ ॥ ૬-૫ ॥

હેયે કેવલજ્ઞાન સિવાયનાં શોષ મતિ-શ્રુત-અવધિ આદિ ચાર જ્ઞાનોનું પરંપરાએ ફળ પ્રગટ કરે છે—

સૂત્રાર્થ- શોષ પ્રમાણોનું ફળ વળી ઉપાદાનબુદ્ધિ, હાનબુદ્ધિ, અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ થવી એ છે. ॥ ૬-૫ ॥

ટીકાર્થ— આ પાંચમા મૂલસૂત્રમાં “આ પરંપરાએ ફળ છે” એવું સ્પષ્ટ લખ્યું નથી. તેથી “પારમ્પર્યેણ ફલમ્” આટલું પદ પૂર્વના ચોથા સૂત્રમાંથી લાવીને અહીં જોડવું. તેથી આવો અર્થ થશે કે ઉપાદેયમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ થવી, હેયમાં હેય બુદ્ધિ થવી, અને ઉપેક્ષણીય પદાર્થોમાં ઉપેક્ષા બુદ્ધિ થવી એ જ મતિ-શ્રુતાદિ શોષ પ્રમાણોનું પારંપરિક ફળ છે.

પ્રશ્ન- ઉપાદેય એટલે શું ? અને તે ક્યા ક્યા પદાર્થો છે ? એવી જ રીતે હેય એટલે શું ? અને તે ક્યા ક્યા પદાર્થો છે ? તથા ઉપેક્ષણીય એટલે શું ? અને તે ક્યા ક્યા પદાર્થો છે ? તે સમજાવો.

ઉત્તર— સંસારીજીવોને જે સાંસારિક સુખનાં સાધનો છે કે જેના તરફ ગ્રહણ કરવાની બુધ્ધિ થાય છે તે ઉપાદેય કહેવાય છે. જેમ કે કુંકુમ, કામિની અને કર્પૂરાદિ પદાર્થો.

સંસારી જીવોને સંસાર-સુખમાં જે બાધક સાધનો છે અને દુઃખ આપનારાં છે તે હેય છે. જેમકે હિમ, મકર (મગરમણ), અને અંગારાદિ પદાર્થો.

અર્થના (પ્રયોજનના) કે અનર્થના (અપ્રયોજનના) જે અપ્રસાધક હોવાથી અર્થાત્ હિતાહિતના પ્રસાધક ન હોવાથી ઉપાદાનને (ગ્રહણને) અને હાનને (ત્યાગને) યોગ્ય જે નથી, એટલે કે હિતાહિતના અસાધક હોવાથી ઉપાદાન અને હાનને માટે જે અયોગ્ય છે. તે ઉપેક્ષણીય કહેવાય છે. જેમ કે ઊર્ણ થયેલું ઘાસ વગેરે.

આ પ્રમાણે ઉપાદેય એવા કુંકુમ, કામિની અને કર્પૂરાદિ પદાર્થો પ્રત્યે ગ્રહણ બુદ્ધિ થવી, હેય એવા હિમ, મકર અને અંગારાદિ પદાર્થો પ્રત્યે પરિત્યાગ બુદ્ધિ થવી, અને પ્રયોજન-અપ્રયોજનના અપ્રસાધક હોવાથી ઉપાદાન અને હાનની બુદ્ધિને માટે જે અધ્યોગ્ય છે એવા જીર્ણ તૃષ્ણાદિ પ્રત્યે ઉપેક્ષાબુદ્ધિ થવી એ સર્વ શોષ પ્રમાણોનું પારંપરિક ફળ છે. પારમાર્થિક વિકલ પ્રત્યક્ષ (અવધિશાન અને મન:પર્યવશાન), સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ (મતિ-શુંત), અને પરોક્ષ (સ્મૃત્યાદિ) એમ શોષ સર્વ પ્રમાણોનું આ પારંપરિક ફળ છે.

જેમકે— ચક્ષુથી જ્ઞાન થયું કે આ રજજુ છે. તો તેને લેવાની બુદ્ધિ થાય છે. અને આ સર્પ છે એવું જો જ્ઞાન થાય તો તેને છોડીને ભાગવાની બુદ્ધિ થાય છે. અને આ બીનજરૂરી કોઈ ચીજ પડી છે. એવું જ્ઞાન થાય તો તેને લેવાની કે તજવાની બુદ્ધિ થતી નથી. પરંતુ ઉપેક્ષા કરવાની બુદ્ધિ થાય છે. આ જ, જ્ઞાનનું પારંપરિક ફળ છે. વસ્તુતાત્ત્વને જાણવું એ અનંતરફળ, અને ઉપાદાનાદિની જે બુદ્ધિ થવી તે પારંપરિક ફળ જાણવું. || ૬-૫॥

પ્રમાણાત् ફલસ્ય ભેદાભેદैકાન્તવાદિનો યૌગસૌગતાનિરાકર્તું સ્વમતં ચ
વ્યવસ્થાપયિતું પ્રમાણયન્તિ

તત્પ્રમાણતઃ સ્યાદ્ ભિન્નમભિન્નં ચ પ્રમાણફલત્વાન્યથાનુપપત્તે:

|| ૬-૬ ||

ટીકા—તદિતિ પ્રકૃતં ફલં પરામૃશ્યતે ॥ ૬-૬ ॥

“પ્રમાણ અને પ્રમાણનું ફળ” આ બસે પરસ્પર ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? આ બાબતમાં પ્રમાણથી પ્રમાણના ફળનો એકાન્તે ભેદ માનનારા યોગદર્શનકારોનું (નૈયાયિક-વૈશેષિકોનું) તથા એકાન્તે અભેદ માનનારા બૌદ્ધોનું નિરાકરણ (ખંડન) કરવા માટે અને સ્યાદ્ ભિન્નાભિન્ન રૂપ સ્વમતનું (જૈનમતનું) સ્થાપન કરવા માટે પ્રમાણથી પ્રમાણનું ફળ ભિન્નાભિન્ન છે. એમ જાણાવે છે.

સૂત્રાર્થ— અનંતર અને પરંપર એવું બે પ્રકારનું તે ફળ પ્રમાણથી કથંચિત્ ભિન્ન પણ છે. અને કથંચિત્ અભિન્ન પણ છે. અન્યથા (એટલે જો એમ ન માનીએ તો) પ્રમાણના ફળમાં “પ્રમાણના ફળપણું” દાટી શકે જ નહીં ॥ ૬-૬॥

ટીકાર્થ— મૂલસૂત્રમાં કહેલા “તત્” શબ્દથી હમણાં જેનો પ્રસંગ ચાલે છે. તે પ્રસ્તુત એવું પ્રમાણ-ફળ સમજાય છે. અર્થાત્ તે પ્રમાણ-ફળ પ્રમાણથી કથંચિત્ ભિન્ન

અને કથંચિત્ અભિન્ છે. પરંતુ એકાન્તે ભિન્ કે એકાન્તે અભિન્ નથી. કારણકે જો કથંચિત્ ભિન્ના-ભિન્ ન માનીએ અને એકાન્તે ભિન્ અથવા એકાન્તે અભિન્ માનીએ તો આ ફળ એ “પ્રમાણનું ફળ” છે એમ પ્રમાણફળત્વ તેનામાં ઘટે નહિ. જેમકે-માટી અને પટ આ બન્ને એકાન્તે ભિન્ છે. તો તે બે વચ્ચે કાર્ય-કારણ ભાવ ઘટતો નથી. તેવી જ રીતે ઘટ અને ઘટનું સ્વરૂપ આ બન્ને એકાન્તે અભિન્ છે. તેથી ત્યાં પણ કાર્ય-કારણભાવ ઘટતો નથી. માટે પ્રમાણ એ કારણ, અને ફળ એ કાર્ય તો જ ઘટે જો તે બન્નેને કથંચિત્ ભિન્ના-ભિન્ માનવામાં આવે. માટે કથંચિત્ ભિન્ના-ભિન્ માનવાં એ જ યથાર્થ વાત છે. અહીં અનુમાન પ્રકાર આ પ્રમાણે છે.

તત् (તે ફળ, આ પક્ષ છે) સ્યાદ् ભિન્નાભિન્ (આ સાધ્ય છે)

પ્રમાણફલત્વાન્યથાનુપપત્તે: (આ હેતુ છે.) ॥ ૬-૬ ॥

અથાત્રાશડક્ય વ્યભિચારમપસારયન્તિ

ઉપાદાનબુદ્ધ્યાદિના પ્રમાણાદ् ભિન્નેન વ્યવહિતફલેન
હેતોવ્ર્યભિચાર ઇતિ ન વિભાવનીયમ् ॥ ૬-૭ ॥

ટીકા— પ્રમાણફલં ચ ભવિષ્યતિ, પ્રમાણાત् સર્વથા ભિન્ન ચ ભવિષ્યતિ,
યથોપાદાનબુદ્ધ્યાદિકમિતિ ન પરામર્શનીયં યૌગૈરિત્યર્થ: ॥ ૬-૭ ॥

અત્ર હેતુઃ-

તસ્યૈકપ્રમાતૃતાદાત્મ્યેન પ્રમાણાદભેદવ્યવસ્થિતે: ॥ ૬-૮ ॥

એકપ્રમાતૃતાદાત્મ્યમપિ કુતઃ સિદ્ધમિત્યાશદ્ક્યાહુ:

પ્રમાણતયા પરિણતસ્યૈવાત્મનઃ ફલતયા પરિણતિપ્રતીતે: ॥ ૬-૯ ॥

ટીકા— યસ્યૈવાત્મનઃ પ્રમાણાકારેણ પરિણતિસ્તસ્યૈવ ફલરૂપતયા
પરિણામ ઇત્યૈકપ્રમાત્રપેક્ષયા પ્રમાણફલયોરભેદ: ॥ ૬-૯ ॥

ગ્રંથકારે પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળને સ્યાદ્ ભિન્ના-ભિન્ સમજાવવા માટે ઉપરના છિંઠા સૂત્રમાં (પક્ષ-સાધ્ય-હેતુ રૂપ) જે અનુમાન પ્રમાણ રજી કર્યું છે. એ અનુમાન પ્રમાણમાં એકાન્ત ભેદવાદી નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો વ્યભિચાર દોષ લાવે છે. તે વ્યભિચાર દોષની તેઓ તરફથી શંકા ઉપજાવીને તેને દૂર કરતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે-

સૂત્રાર્થ- પ્રમાણથી એકાન્તે ભિન્ન એવા અને વ્યવહિત (પરંપરા) ફળ સ્વરૂપ એવા “ઉપાદાનબુદ્ધિ આદિ” ની સાથે હેતુ સંભવતો હોવાથી વ્યભિચાર દોષ (જૈનોને) આવશે એમ ન વિચારવું. આ બાબતમાં ચુક્તિ જણાવે છે કે- તે પ્રમાણ-ફળ એક પ્રમાતામાં તાદાત્મ્યરૂપે હોવાથી પ્રમાણથી “અભેદ” ભાવે રહેલું છે. એક પ્રમાતાની સાથે તાદાત્મ્યપણું કેવી રીતે રહેલું છે? એવી શંકા કરીને કહે છે કે- પ્રમાણ તરીકે પરિણામ પામેલ આત્મા જ ફળપણે પરિણામ પામે છે. આવી પ્રતીતિ થતી હોવાથી તાદાત્મ્યપણું છે. ॥૬-૭,૮,૯॥

ટીકાર્થ- પ્રમાણનું ફળ પ્રમાણથી સ્યાદ્ ભિન્ન-ભિન્ન છે. આવા પ્રકારનું અનુમાન સૂત્ર-ફળમાં જૈનાચાર્ય જણાવ્યું છે. તે અનુમાનને તોડવા માટે નૈયાયિક-વૈશેષિકો હેતુને વ્યભિચારી બનાવે છે.

“જે હેતુ સાધ્યના અભાવમાં પણ વર્તે તે હેતુ વ્યભિચારી” કહેવાય છે. ગ્રંથકારના અનુમાનમાં “સ્યાદ્ ભિન્ન-ભિન્નત્વ” એ સાધ્ય છે. તેથી એકાન્તભિન્નત્વ કે એકાન્ત અભિન્નત્વ એ સાધ્યાભાવ કહેવાય છે. અહીં પ્રમાણફલત્વાન્યથાનુપપત્તે: આ હેતુ એકાન્તભિન્ન એવા સાધ્યાભાવમાં વર્તે છે. એટલે હેતુ સાધ્યાભાવવદ્વારી થવાથી વ્યભિચાર દોષ જૈનોને આવશે, એમ યૌગિકોનું કહેવું છે. અજ્ઞાનનિવૃત્તિ અને ઉપાદાનબુદ્ધિાદિ એમ બે પ્રકારનાં પ્રમાણનાં ફળ છે. પહેલાં ફળ અનંતર છે. અને બીજું ફળ પરંપરાએ છે. ત્યાં અજ્ઞાનનિવૃત્તિ રૂપ અનંતર ફળ આવ્યા પણી ઉપાદાન બુદ્ધિચાર્યાદિરૂપ પરંપર-ફળ આવે છે. તેથી તે વ્યવહિત ફળ (વ્યવધાનવાળું ફળ) કહેવાય છે. કારણ કે પ્રમાણ અને પરંપર-ફળની વચ્ચે અનંતર ફળ થાય છે-તેથી અનંતર ફળ વ્યવધાન રૂપ બનવાથી પરંપર-ફળ પ્રમાણથી દૂર થઈ જાય છે. તેથી પરંપર-ફળ એ પ્રમાણથી એકાન્તે ભિન્ન કહેવાય છે. આમ યૌગિકોનું માનવું છે.

આ પ્રમાણો ઉપાદાનબુદ્ધચાર્યાદિ રૂપ પરંપર-ફળ એ વ્યવહિત ફળ પણ છે. અને પ્રમાણથી દૂર હોવાથી એકાન્તે ભિન્ન પણ છે. ઇતાં તેમાં પ્રમાણનું ફળત્વ કહેવાય જ છે, કારણકે જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ થયું તો જ તેનાથી ઉપાદાન બુદ્ધચાર્યાદિ થાય છે. આ પ્રમાણો પ્રમાણફલત્વાન્યથાનુપપત્તિ સ્વરૂપ જૈનોનો હેતુ એકાન્તભિન્ન એવા ઉપાદાન-બુદ્ધચાર્યાદિ રૂપ સાધ્યાભાવમાં રહેવાથી વ્યભિચાર દોષ જૈનોને આવશે એમ યૌગિકો અહીં કહી શકે છે.

તેનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે અમને=જૈનોને વ્યભિચાર દોષ આવશે એવું યૌગિકોએ ન વિચારવું. કારણ કે ત્યાં પ્રમાણ-ફળત્વાન્યથાનુપપત્તિ હેતુ છે. પરંતુ સાધ્યાભાવ નથી. પણ સાધ્ય છે. અર્થાત् ઉપાદાન-બુદ્ધચાર્યાદિ રૂપ જે પરંપરા-ફળ છે તે એકાન્તભિન્ન નથી. પરંતુ સ્યાદ્ભિન્ન છે. સારાંશ કે પ્રમાણ અને

પરંપરા-ફળની વર્ણયે અનંતર ફળ વ્યવધારક હોવા છતાં અને પરંપરા-ફળ એ પ્રમાણથી દૂર હોવાથી વ્યવહિત ફળ થવા છતાં તે ફળ પ્રમાણથી એકાન્ત ભિન્ન નથી પરંતુ સ્યાદ્ભિન્ન જ છે. તેથી સાધ્યાભાવ નથી, પણ સાધ્ય જ છે.

પ્રશ્ન— અહીં યૌગિકો પ્રશ્ન કરે છે કે જે વ્યવહિત ફળ હોય અર્થાતું વ્યવધાન વાળું હોય તે એકાન્તભિન્ન જ કહેવાય. તેને સ્યાદ્ભિન્ન કેમ કહેવાય? તેને સ્યાદ્ભિન્ન કહેવામાં શું યુક્તિ છે?

ઉત્તર— ગ્રંથકાર આઠમા સૂત્રમાં તેની યુક્તિ-હેતુ જણાવે છે. તસ્ય-તે પરંપરા-ફળ એકપ્રમાતૃતાદાત્યેન એક જ પ્રમાતાની સાથે તાદાત્યસંબંધવાળું હોવાના કારણે પ્રમાણાદ પ્રમાણથી અભેદવ્યવસ્થિતે: અભેદપણે રહેલું છે. પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ આ બસે, એક પ્રમાતામાં જ તાદાત્યપણે વર્તે છે. માટે આ પ્રમાણ-ફળ એ પ્રમાણથી અભિન્ન પણ છે. તેથી સ્યાદ્ભિન્ન જ કહેવાય છે. પણ એકાન્તભિન્ન નથી.

પ્રશ્ન— પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ વર્ણ્ણે એકપ્રમાતાની સાથે તાદાત્યપણું છે. એ વાત કેવી રીતે સિદ્ધ થાય?

ઉત્તર— આ શંકાનો ઉત્તર નવમા સૂત્રમાં ગ્રંથકાર આપે છે. “પ્રમાણપણે પરિણામ પામેલ આત્મા જ ફળપણે પરિણામ પામે છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે સારાંશ કે જે આત્માને આ રજજુ છે કે આ સર્પ છે એવું જ્ઞાન થયું છે તે જ આત્માને ઉપાદાન અને હાનાદિની બુદ્ધિ થાય છે જેમ બાલ્ય-યુવા અને વૃદ્ધાવસ્થા ક્રમશઃ બદલાતી હોવા છતાં ત્રણે અવસ્થામાં આત્મ દ્રવ્ય એક જ હોવાથી કથંચિદ્દ અભેદ પણ છે. તેમ પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ કાળભેદથી પર્યાય રૂપે ભિન્ન હોવા છતાં બન્નેનો આધાર એવો આત્મા (દ્રવ્ય) એક જ હોવાથી અભેદ પણ છે જ. તેથી જ જેને જ્ઞાન થાય છે તેને જ ઉપાદાન અને હાનની બુદ્ધિ પ્રગટે છે. આ વાત અનુભવ-સિદ્ધ છે તેથી પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ કથંચિદ્દ ભિન્ન છે. પરંતુ એકાન્ત ભિન્ન નથી. તેથી વ્યભિચાર દોષ આવતો નથી.” ૬-૭,૮,૯.

એતદેવ ભાવયન્તિ—

ય: પ્રમિમીતે સ એવોપાદતે પરિત્યજત્યુપેક્ષતે

ચેતિ સર્વસંવ્યવહારિભરસ્વખલિતમનુભવાત् ॥ ૬-૧૦ ॥

ટીકા—ન ખલ્વન્ય: પ્રમાતા પ્રમાણપર્યાયતયા પરિણમતેઽન્યશ્લોપાદાનહાનો-પેક્ષાબુદ્ધપર્યાયસ્વભાવતયેતિ કસ્યાપિ સચેતસોઽનુભવઃ સમસ્તીત્યર્થઃ ॥ ૬-૧૦ ॥

ઉપરના નવમા સૂત્રમાં જે વાત સમજાવવામાં આવી છે. એ જ વાત ગ્રંથકાર દર્શમા સૂત્રમાં વધારે સ્પષ્ટ સમજાવે છે.

સૂત્રાર્થ- જે આત્મા પ્રમાણ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તે જ આત્મા ઉપાદાન કરે છે. ત્યાગ કરે છે. અને ઉપેક્ષા કરે છે. આ પ્રમાણો વ્યવહાર કુશળ સમસ્ત પુરુષો વડે અસ્થલિતપણે અનુભવ કરાય છે. ॥ ૬-૧૦ ॥

ટીકાર્થ- સ્વ-પર વ્યવસાયી એવું જ્ઞાન થવું તે પ્રમાણ છે. અને તે જ્ઞાન થવાથી ઉપાદાનાદિ બુદ્ધિ થવી એ પ્રમાણનું ફળ છે. જે આત્મા રજજુ કે સર્પનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તે જ આત્મા ઉપાદેય વસ્તુ સમજીને ગ્રહણ કરવા જાય છે. હેય વસ્તુ સમજીને ત્યજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને ઉપેક્ષાખીય વસ્તુ જણાય તો ઉપેક્ષા કરે છે. તેથી પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ એ બસે પર્યાયોનો આધાર એક જ પ્રમાતા (આત્મા) હોવાથી અવશ્ય કર્થંચિત્ત જ બિન નથી. કારણકે પ્રમાણપણાના પર્યાયરૂપે જે પરિણામ પામે છે તે પ્રમાતા અન્ય હોય, અને ઉપાદાન, હાન તથા ઉપેક્ષા બુદ્ધિના પર્યાય સ્વભાવે જે પરિણામ પામે છે તે આત્મા બિન હોય, આવો અનુભવ કોઈપણ સમજદાર આત્માને થતો નથી. “આ સર્પ છે એવું જ્ઞાન ચૈત્રને થતું હોય અને ભાગંભાગ મૈત્ર કરતો હોય” આવું કોઈપણ સ્થાને અનુભવાતું નથી. તેથી પ્રમાતા દ્વય બન્ને અવસ્થામાં એક હોવાથી પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ કર્થંચિત્ત અભિન પણ છે. ૬-૧૦

યથોક્તાર્થાનભ્યુપગમે દૂષણમાહુ:

ઇતરથા સ્વપરયો: પ્રમાણફલવ્યવસ્થાવિપ્લવ: પ્રસજ્યેત ॥ ૬-૧૧ ॥

ટીકા— ઇતરથેત્યેકસ્વૈવ પ્રમાતુ: પ્રમાણફલતાદાત્મયાનઙ્ગીકારે ઇમે પ્રમાણફલે સ્વકીયે, ઇમે ચ પરકીયે ઇતિ નૈયત્યં ન સ્યાદિતિ ભાવઃ । તદિત્ય-મુપાદાનાદૌ વ્યવહિતે ફલે પ્રમાણાદભેદસ્યાપિ પ્રસિદ્ધેર્ન તેન પ્રકૃતહેતોર્બ્યભિચાર ઇતિ સિદ્ધમ् ॥ ૬-૧૧ ॥

ઉપર સૂત્ર હ થી ૧૦માં સમજાવેલ પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળનો સ્યાદ્ ભેદાભેદ રૂપ અર્થ જો ન સ્વીકારવામાં આવે (અને એકાન્ત ભેદ જ જો સ્વીકારવામાં આવે) તો શું દૂષણ આવે ? તે દૂષણ ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ- જો આ પ્રમાણો માનવામાં ન આવે તો સ્વસંબંધી અને પરસંબંધી પ્રમાણ તથા પ્રમાણફળની જે વ્યવસ્થા છે. તેનો વિનાશ જ પ્રાપ્ત થાય. ॥ ૬-૧૧॥

ટીકાર્થ— પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ કથંચિતું અભિશ પણ છે એમ જો ન માનવામાં આવે, એટલે કે પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ આ બશે પર્યાયો એક જ પ્રમાતામાં તાદાત્મ્યરૂપે પ્રગટે છે આ વાતનો જો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો આ પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ સ્વકીય છે. અને આ પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ પરકીય છે. એવો જે જગત્ત્રસિદ્ધ નિશ્ચયપૂર્વકનો વ્યવહાર છે. તે ન રહે. તે વ્યવહારનો વિનાશ થાય. અર્થાતું જે પ્રમાણ-જ્ઞાન પોતાને થાય છે. તેનાથી ઉપાદાનાદિની બુદ્ધિ પણ પોતાને જ થાય છે. આવો જગત્ત્રસિદ્ધ વ્યવહાર વિનાશ પામે. તથા જે પ્રમાણ-જ્ઞાન પરને થયું હોય તેવા પ્રકારના જ્ઞાનથી જે ઉપાદાનાદિ બુદ્ધિ થાય છે, તે પરને જ થાય છે. આ વ્યવહાર પણ વિનાશ પામે.

જો એકાન્તભેદ માનીએ તો, આ સર્પ છે એવું જ્ઞાન પોતાને થાય અને ભાગાભાગ બીજો કરે, એવું પણ થયું જોઈએ. પરંતુ આવું જગત્ત્રમાં ક્યાંય થતું નથી. “આ આમ્રફળ છે એવું જ્ઞાન દેવદત્તને થાય અને તેને લેવા માટે હાથ યશદત લંબાવે” આવું ક્યાંય અનુભવાતું નથી. તે કારણથી પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળરૂપ ઉપાદાનાદિ બુદ્ધિમાં વ્યવહિત ફળ (પરંપરા-ફળ) હોવા છતાં પણ બને પર્યાયોમાં આત્મદ્વયનું તાદાત્મ્ય (એકત્વ) હોવાના કારણે અભેદની પણ પ્રસિદ્ધ નિર્દોષ જ હોવાથી અમારા પ્રસ્તુત હેતુમાં અલ્ય પણ વ્યભિચાર દોષ આવતો નથી. એમ સિદ્ધ થયું. ॥ ૬-૧૧ ॥

અથ વ્યભિચારાન્તરં પરાકુર્વન્તિ—

**અજ્ઞાનનિવૃત્તિસ્વરૂપેણ પ્રમાણાદભિન્નેન સાક્ષાત્ફલેન
સાધનસ્યાનેકાન્ત ઇતિ નાશઙ્કનીયમ् ॥ ૬-૧૨ ॥**

ટીકા— પ્રમાણફળં ચ સ્યાત્, પ્રમાણાત્ સર્વથાઽપ્યભિન્નં ચ સ્યાત્, યથાઽજ્ઞાનનિવૃત્તિરિત્યનયાનૈકાન્તિકત્વં પ્રમાણફળત્વાન્યથાઽનુપપત્તે હેતોરિતિ ન શઙ્કનીયં શાક્યૈ: ॥ ૬-૧૨ ॥

યૌગિકો (નૈયાયિક-વૈશેષિકો) પ્રમાણથી પ્રમાણનું ફળ એકાન્તે ભિન્ન છે આમ માને છે. તેથી સ્યાદ્ ભિન્ના-ભિન્નત્વ સાધ્યને સાધવા મૂકેલા આ પ્રમાણ-ફળત્વાન્યથાઽનુપપત્તિ હેતુમાં તેઓએ વ્યભિચાર દોષ જૈનોને આપ્યો હતો. તેનું ખંડન સૂત્ર ૮ થી ૧૧ વડે કરવામાં આવ્યું. છે.

હવે બૌદ્ધો પ્રમાણથી પ્રમાણનું ફળ એકાન્તે અભિશ છે. આમ માને છે. “અજ્ઞાન-નિવૃત્તિ” સ્વરૂપ જે સાક્ષાત્ફળ અર્થાતું અનંતર ફળ છે. તે પ્રમાણ ઉત્પત્ત

થતાંની સાથે જ થાય છે તેથી બૌદ્ધો તે ફળને પ્રમાણથી અભિજ્ઞ માનીને જૈનોને વ્યભિચાર- દોષ આપે છે. કારણકે જૈનોનું સાધ્ય સ્યાદ્ બિજ્ઞા-બિજ્ઞત્વ છે. તેને બદલે એકાન્તે બિજ્ઞમાં કે એકાન્તે અભિજ્ઞમાં જો હેતુ વર્તે તો સાધ્યાભાવમાં હેતુની વૃત્તિ થવાથી વ્યભિચાર દોષ આવે. ત્યાં ઉપાદાનબુદ્ધ્યાદિ પરંપરાફળ વ્યવધાનવાળું હોવાથી એકાન્તબિજ્ઞ માનીને નૈયાયિકાદિએ જેમ જૈનોને પૂર્વ દોષ આપેલો અને ગ્રંથકારે તેનું ખંડન કરેલું. એ જ રીતે “અજ્ઞાનનિવૃત્તિ” રૂપ જે અનંતરફળ છે સાક્ષાત્ફળ છે. તે તો પ્રમાણની સાથે જ પ્રગટ થાય છે. માટે સર્વથા અભિજ્ઞ જ છે. એમ મનમાં સમજને બૌદ્ધો જૈનોને વ્યભિચાર દોષ આપે છે.

સૂત્રાર્થ-સાક્ષાત્ફળભૂત એવા અને પ્રમાણથી એકાન્તે અભિજ્ઞ એવા “અજ્ઞાન-નિવૃત્તિ સ્વરૂપ સાક્ષાત्” ફળની સાથે હેતુનો વ્યભિચાર દોષ આવશે એવી પણ શંકા ન કરવી. ॥૬-૧૨॥

ટીકાર્થ- જેમ દીપક પ્રગટ કરીએ તે જ ક્ષણે અંધકાર નાશ થાય છે. તેમાં કાળવિલંબ નથી. તેથી તે બન્ને અભિજ્ઞ-એકજ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે જે ક્ષણે પ્રમાણ-જ્ઞાન આત્મામાં પ્રગટે છે તે જ ક્ષણે અજ્ઞાનનિવૃત્તિ પણ પ્રગટે છે. તેથી તે પ્રમાણ-ફળ પણ કહેવાશે અને પ્રમાણભૂત જ્ઞાનથી અભિજ્ઞ પણ કહેવાશે. જેમ કે જે સમયે આ સર્પ છે. એવું પ્રમાણ-જ્ઞાન પ્રગટયું. તે જ સમયે સર્પસંબંધી અજ્ઞાનતાની નિવૃત્તિ થઈ જ. તેથી પ્રમાણથી સર્વથા અભિજ્ઞ એવી સાક્ષાત્ફળ ભૂત જે “અજ્ઞાન-નિવૃત્તિ” છે. તેની સાથે પ્રમાણ-ફળત્વાન્યથાનુપપત્તિ હેતુની અનૈકાન્તિકતા થશે. પ્રમાણ-ફલત્વાદિ હેતુ, સ્યાદ્ બિજ્ઞા-બિજ્ઞત્વ એવા સાધ્યમાં વર્તવો જોઈએ. તેને બદલે એકાન્તે અભિજ્ઞ એવા અજ્ઞાનનિવૃત્તિ રૂપ સાક્ષાત્ફળમાં પણ હેતુ વર્તે છે. તેથી સાધ્યાભાવમાં હેતુ વર્તવાથી અનૈકાન્તિક થશે. આવું બૌદ્ધો જૈનોને કહે છે.

ગ્રંથકારશ્રી તેનું ખંડન કરતાં કહે છે કે બૌદ્ધોએ જૈનોને આવો વ્યભિચાર દોષ ન આપવો. કારણ કે તે દોષ ખોટી રીતે રજૂ કરાયો છે. તે વાત આગળના સૂત્રમાં સમજાવે છે. ॥ ૬-૧૨ ॥

કુત ઇત્યાહ—

કથશ્ચિત્તસ્યાપિ પ્રમાણાદ ભેદેન વ્યવસ્થાનાત् ॥૬-૧૩॥

ટીકા—કથશ્ચિદિતિ વક્ષ્યમાળેન પ્રકારેણ ॥ ૬-૧૩ ॥

તમેવ પ્રકારં પ્રકાશયન્તિ-

સાધ્યસાધનભાવેન પ્રમાણફલયો: પ્રતીયમાનત્વાત् ॥૬-૧૪॥

ટીકા— યે હિ સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયેતે, તે પરસ્પરં ભિદ્યેતે યથા કુઠાર^૧-
ચ્છિદે, સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયેતે ચ પ્રમાણાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાખ્યફળે ॥ ૬-૧૪ ॥

પ્રમાણ અને અજ્ઞાનનિવૃત્તિ રૂપ અનંતર ફળભૂત પ્રમાણફળ એકાન્તે અભિન્ન હોવાથી વ્યભિચાર દોષ આવશે. આવા પ્રકારની બૌદ્ધોએ શંકા ન કરવી. એમ ઉપર કહ્યું. તેથી પ્રશ્ન થાય છે કે આવા પ્રકારની શંકા બૌદ્ધોએ જૈનોની સામે કેમ ના ઉઠાવવી ? તેનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકારશ્રી ૧૩ / ૧૪ સૂત્રમાં જણાવે છે કે—

સૂત્રાર્થ- તે અજ્ઞાનનિવૃત્તિ રૂપ અનંતરફળ પણ પ્રમાણથી કથંચિત् ભિન્નપણે જ રહેલું છે. કારણકે પ્રમાણ અને પ્રમાણફળ સાધ્ય-સાધનભાવે પ્રતીત થાય છે. ॥ ૬-૧૩/૧૪॥

ટીકાર્થ— “આ સર્પ છે” એવા પ્રકારનું થયેલું પ્રમાણભૂતશાન, અને સર્પના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ રૂપ પ્રમાણફળ આ બને કથંચિત् ભિન્ન પણ છે. એટલે કે સર્વથા અભિન્ન નથી. કારણ કે જો સર્વથા અભિન્ન જ હોય તો એક કારણ (સાધન) અને એક કાર્ય (સાધ્ય) એ સ્વરૂપે પ્રતીત જ ન થાત. પરંતુ કાર્ય-કારણ સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. તેથી સર્વથા અભિન્ન નથી. પરંતુ કથંચિત્ જ અભિન્ન છે. તે કથંચિત્ પણું કેવી રીતે છે ? તે સમજાવે છે કે—

“આ સર્પ છે” એવું જ્ઞાન પ્રથમ પ્રગટે છે એટલે તેનાથી અજ્ઞાનનિવૃત્તિ થાય છે. એક કારણ બને છે. બીજું કાર્ય બને છે. જે બે ભાવો કાર્ય-કારણપણે (એટલે સાધ્ય-સાધનપણે) પ્રતીત થતા હોય તે અવશ્ય પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમકે-કુહડો અને કુહડાથી થતી છેદન કીયા. આ બને સાધન-સાધ્યરૂપે જણાય છે. માટે પરસ્પર ભિન્ન છે. એ જ રીતે પ્રમાણભૂતશાન, અને પ્રમાણના ફળભૂત અજ્ઞાનનિવૃત્તિ પણ સાધન-સાધ્યભાવે જ પ્રતીત થાય છે. તેથી અવશ્ય એ પણ કથંચિદ્ ભિન્ન છે. તેથી અમારો (જૈનોનો) હેતુ સ્યાદ્ ભિન્ના-ભિન્નત્વ સાધ્ય માત્ર વૃત્તિ જ છે, પરંતુ એકાન્ત અભિન્ન એવા સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિ નથી. તેથી હે બૌદ્ધો ! અમને (જૈનોને) વ્યભિચાર દોષ આવતો નથી. ॥ ૬-૧૩/૧૪॥

અસ્યैવ હેતોરસિદ્ધતાં પરિજિહીર્ષવઃ પ્રમાણસ્ય સાધનતાં તાવત् સમર્થ્યન્તે-

પ્રમાણં હિ કરણાખ્યં સાધનમ्

સ્વપરવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાત् ॥ ૬-૧૫ ॥

ટીકા— યત્ ખલુ ક્રિયાયાં સાધકતમમ्, તત્ કરણાખ્યં સાધનમ्, યથા પરશ્વધઃ, સાધકતમં ચ સ્વપરવ્યવસિતૌ પ્રમાણમિતિ ॥ ૬-૧૫ ॥

૧. અહીં સર્વત્ર સાધ્ય સાધનભાવ ની સાથે યથાસંખ્ય ન સમજવું સામાન્યપણે સર્વત્ર વિધાન કરેલ છે.

અથ ફલસ્ય સાધ્યત્વं સમર્થ્યન્તે
**સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયારૂપાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાખ્યં ફલં તુ સાધ્યમ्
પ્રમાણનિષ્પાદ્યત્વાત् ॥ ૬-૧૬ ॥**

ટીકા—યત્પ્રમાણનિષ્પાદ્યમ्, તત્ સાધ્યં, યથોપાદાનબુદ્ધ્યાદિકં, પ્રમાણ-નિષ્પાદ્યં
ચ પ્રકૃતં ફલમિતિ । તત્ત્વ પ્રમાણાદેકાન્તેન ફલસ્યાભેદ: સાધીયાન् । સર્વથા તાદાત્મ્યે
હિ પ્રમાણફલયોર્ન વ્યવસ્થા, તદ્ભાવવિરોધાત् । ન હિ સારૂપ્યમસ્ય પ્રમાણમ्, અધિગતિ:
ફલમિતિ સર્વથા તાદાત્મ્યે સિધ્યતિ, અતિપ્રસક્તે: । ૬-૧૬ ।

બૌદ્ધોએ આપેલા વ્યભિચારદોષને ટાળવા જૈનાચાર્ય સૂત્ર ૧૩ અને ૧૪માં જે
અનુમાન આપ્યું છે કે—

પ્રમાણપ્રમાણફલે, કથચ્છિદ્-ભિન્ને, તયો: સાધનસાધ્યભાવેન પ્રતીયમાનત્વાત्

જૈનાચાર્યના આ અનુમાનને ખોટું પાડવા માટે બૌદ્ધો અહીં અસિદ્ધ હેત્વાભાસ
કરે છે. તેઓનું કહેવું એવું છે કે પ્રમાણ અને પ્રમાણફળમાં સાધનસાધ્યભાવે
પ્રતીયમાનતા છે એવી તમારી (જૈનોની) વાત યુક્તિ વિના કેમ માની શકાય ?
અર્થાત્ સાધનસાધ્યભાવે પ્રતીયમાનતા રૂપ આ હેતુ પ્રમાણ અને પ્રમાણફળમાં છે જ
તેની ખાત્રી શું ? જો તમે કંઈ યુક્તિ ન આપો તો આ હેતુ પક્ષમાં વર્તતો નથી
તેથી તમારો હેતુ અસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે. એવું કેમ ન કહી શકાય ?

આ પ્રમાણો બૌદ્ધદર્શનકારો આ હેતુને જો અસિદ્ધહેત્વાભાસ કહે તો આ હેતુની
અસિદ્ધતાનો પરિહાર કરવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રંથકારશ્રી સૂત્ર ૧૫/૧૬માં જણાવે છે કે—

સૂત્રાર્થ- પ્રમાણ એ સ્વ અને પરનો વ્યવસાય કરવા રૂપ કિયા કરવામાં સાધકતમ
હોવાથી કરણ નામનું સાધન છે. અને સ્વ-પરનો વ્યવસાય કરવા સ્વરૂપ અજ્ઞાનની
નિવૃત્તિ નામનું જે ફળ છે તે પ્રમાણથી નિષ્પાદ હોવાથી સાધ્ય છે. ॥ ૬-૧૫/૧૬॥

ટીકાર્થ— પ્રમાણ (જ્ઞાન) એ સાધકતમ-કરણ હોવાથી સાધન છે. કારણકે કોઈ
પણ કિયામાં જે સાધકતમ કરણ હોય છે. તે અવશ્ય સાધન કહેવાય છે. જેમકે— છેદન
કિયા કરવામાં છરી^૧, અથવા કુહડો, તેમ અહીં સ્વ-પરનો નિર્ણય કરવા સ્વરૂપ કિયા
કરવામાં પ્રમાણ એ સાધકતમ-કરણ હોવાથી અવશ્ય સાધન છે. તેવી રીતે કરણથી
નિષ્પાદ જે હોય તેને અવશ્ય સાધ્ય કહેવાય છે. જેમકે— પરશુથી નિષ્પાદ છેદનકિયા
એ સાધ્ય છે. એવી રીતે પ્રમાણથી જે નિષ્પાદ છે તેને અવશ્ય સાધ્ય કહેવાય છે.

૧. પરશુથઃ= છરી, કુહડો-કુહડી.

હાનોપાદાનાંદિ બુદ્ધિ સ્વરૂપ પરંપરા-ફળ જેમ પ્રમાણથી નિષ્પાદ છે, તેમ અજ્ઞાન-નિવૃત્તિ સ્વરૂપ અનંતર ફળ પણ પ્રમાણથી નિષ્પાદ હોવાથી અવશ્ય સાધ્ય છે.

આ રીતે પ્રમાણ એ સાધન, અને પ્રમાણ-ફળ (અનંતર ફળ) રૂપ અજ્ઞાન-નિવૃત્તિ એ સાધ્ય, એમ સાધનસાધ્યભાવ અનુભવસિદ્ધ હોવાથી પક્ષમાં હેતુની વૃત્તિ છે. પરંતુ અવૃત્તિ નથી, માટે અસિદ્ધ હેત્વભાસ થતો નથી. તેથી પ્રમાણ થકી પ્રમાણ ફળનો એકાન્ત અભેદ (જે બૌદ્ધો કહે છે તે) સિદ્ધ થતો નથી. કારણકે સાધ્ય-સાધનભાવ હોવાથી ક્રથંચિદ્ધ ભેદ અવશ્ય છે જ. વળી જો સર્વથા તાદાત્મ્યપણું (અભેદપણું) માનીએ તો પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળની વ્યવસ્થા જ ઘટે નહીં. સારાંશ કે જો આ બસેનો સર્વથા અભેદ જ હોય તો તેને કાં'તો પ્રમાણ કહેવાય કાં'તો ફળ કહેવાય, પરંતુ પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ એમ ઉભય ન કહેવાય, જો બસે સર્વથા એકરૂપ જ હોય તો પ્રમાણ એ કારણ અને ફળ એ કાર્ય એવો જે કાર્ય-કારણભાવ (સાધ્ય-સાધનભાવ) છે. તેનો વિરોધ આવે.

અહીં બૌદ્ધો એવો બચાવ કરાય કરે કે જ્ઞાનમાં જે સારુપ્યતા (જ્ઞેય પદાર્થની સંદેશાકારતા) છે તેને અમે પ્રમાણ કહીશું અને તેનાથી થતી અધિગતિ (અર્થાત् જ્ઞેયપદાર્થનો બોધ), તેને અમે ફળ કહીશું. તો તે વાત પણ મિથ્યા છે. એમ જણાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે સારુપ્યતા (અર્થાકારતા) એ પ્રમાણ અને અધિગતિ (જ્ઞેયપદાર્થનો બોધ) એ ફળ, એમ પણ અસ્ય— આ બૌદ્ધને સર્વથા તાદાત્મ્ય માને છતે ઘટશે નહીં. કારણ કે એમ માનવામાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. ઘટ અને ઘટસ્વરૂપમાં પણ તાદાત્મ્ય (અભેદસંબંધ) છે તેથી ત્યાં પણ-કાર્ય-કારણભાવ માનવાની આપત્તિ (અતિવ્યાપ્તિ દોષ) આવશે.

નનુ પ્રમાણસ્યાસારૂપ્યવ્યાવૃત્તિઃ સારૂપ્યમ्, અનધિગતિવ્યાવૃત્તિરધિગતિરિતિ-વ્યાવૃત્તિભેદાદેકસ્યાપિ પ્રમાણફલવ્યવસ્થેતિ ચેતુ, નैવમ્ સ્વભાવભેદમન્તરેણાન્યવ્યાવૃત્તિ-ભેદસ્યાપ્યનુપપત્તઃ ॥

કથં ચ પ્રમાણસ્યાપ્રમાણાફલવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણફલવ્યવસ્થાવત् પ્રમાણા-ન્તરફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા અપ્રમાણત્વસ્યાફલત્વસ્ય ચ વ્યવસ્થા ન સ્યાદ્ ઇતિ ॥ ૧૫-૧૬ ॥

બૌદ્ધ— કોઈપણ વિવક્ષિત એક વસ્તુ અન્યની વ્યાવૃત્તિથી ઉભયાત્મક હોય છે. જેમ “માટીનો બનેલો ઘડો” એક જ વસ્તુ છે. છતાં તે પદાર્થ “અઘટ” થી (પટાદિથી) વ્યાવૃત્ત છે માટે ઘટ પણ કહેવાય છે. અને “અમૃત” થી (જલાદિથી) વ્યાવૃત્ત છે માટે સૂર્ય પણ છે. એમ કહેવાય જ છે. તેવી રીતે “પ્રમાણ” જ અસારુપ્યની વ્યાવૃત્તિ રૂપ હોવાથી સારુપ્ય પણ કહેવાશે. અને અનધિગતિની વ્યાવૃત્તિ રૂપ હોવાથી અધિગતિ પણ કહેવાશે. એમ એક

જ પ્રમાણમાં સારુઘ્યતા અને અધિગતિતા એમ ઉભયાત્મકતા હોઈ શકે છે. સારાંશ કે પ્રમાણ એવા જ્ઞાનમાં અસારુઘ્યતા (અર્થના આકારના અભાવ)ની વ્યાવૃત્તિ હોવાથી (એટલે કે અર્થનો આકાર નથી એમ નહીં તેથી) સારુઘ્યતા (અર્થાકારતા) છે. તથા અનધિગતિની (એટલે બોધના અભાવની) વ્યાવૃત્તિ હોવાથી અધિગતિ (બોધ) રૂપ પણ છે. એમ એક જ વસ્તુ ઈતરની વ્યાવૃત્તિથી ઉભય રૂપ હોઈ શકે છે. તેથી એક જ પ્રમાણજ્ઞાનને વ્યાવૃત્તિના ભેદથી પ્રમાણ રૂપ અને ફળરૂપ એમ ઉભયરૂપ માની શકાય છે. માટે સર્વથા અભેદ માનવામાં પણ કાર્યકારણ ભાવ ઘટી શકે છે.

જૈન— આ પ્રમાણો કહેવું નહીં. સ્વભાવભેદ માન્યા વિના અન્યની વ્યાવૃત્તિ માત્રથી ભેદ ઘટી શકતો નથી. માટીના બનેલા ઘટમાં અઘટની વ્યાવૃત્તિથી ઘટપણું અને અમૃદ્દની વ્યાવૃત્તિથી મૃદ્દપણું જે સમજાવવામાં આવ્યું છે. તે પણ એકમાં હોવા છતાં સ્વભાવભેદને કારણો છે.

મૃદ્દ એ કારણરૂપ છે અને ઘટ એ કાર્યરૂપ છે. મૃદ્દ એ વ્યાપક ધર્મ છે અને ઘટ એ વ્યાપ્યધર્મ છે. આ પ્રમાણો સ્વભાવભેદ હોવાથી ત્યાં પણ કથંચિદ્દ ભેદ છે જ. સર્વથા અભેદ નથી જ. ઘટનો નાશ થવા છતાં મૃદ્દનો નાશ થતો નથી. આ રીતે પણ સ્વભાવભેદ છે. તેવી રીતે અસારુઘ્યની વ્યાવૃત્તિ તે સારુઘ્ય સ્વરૂપ પ્રમાણ અને અનધિગતિની વ્યાવૃત્તિ રૂપ અધિગતિ તે ફલ એમ માનશો તો પણ તે બન્નેમાં સ્વભાવભેદ તો માનવો જ પડશો. એક કારણ અને એક કાર્ય. અને એમ માનતાં કથંચિદ્દ ભેદ તો આવ્યો જ. તથા વળી આ રીતે અન્યની વ્યાવૃત્તિમાત્રથી જ જો વસ્તુ સ્વરૂપ કહીએ તો વિવક્ષિત એવો એક ઘટ, અઘટ (પટાદિ) થી વ્યાવૃત્ત હોવાથી જ જો ઘટ કહેવાતો હોય, તો તે વિવક્ષિત ઘટ, ઘટાન્તરથી (એટલે કે અન્ય ઘટથી) પણ વ્યાવૃત્ત છે માટે અઘટ પણ બનવો જોઈએ. અને માટીનો હોવા છતાં તે વિવક્ષિત મૃદ્દ તેમાં છે. તેના સિવાયની મૃદ્દાન્તરથી વ્યાવૃત્ત પણ છે માટે અમૃદ્દ પણ બનવો જોઈએ. પરંતુ અઘટ કે અમૃદ્દ બનતો નથી. તેવી જ રીતે પ્રમાણને અસારુઘ્યથી અને અનધિગતિથી વ્યાવૃત્ત માનીને જ જો સારુઘ્યતા અને અધિગતિતા કહેવાતી હોય તો તે જ પ્રમાણ ઈતર પ્રમાણથી (પ્રમાણાન્તરથી) વ્યાવૃત્ત હોવાથી અપ્રમાણ પણ કેમ ન કહેવાય? તથા ઈતર અધિગતિથી (એટલે કે અધિગત્યાન્તરથી-બીજા બોધથી) પણ વ્યાવૃત્ત છે, માટે અભોધ પણ કેમ ન કહેવાય? આવી અનિષ્ટ આપત્તિ આવશે. તેથી વસ્તુનું સ્વરૂપ વ્યાવૃત્તિમાત્રથી જ નથી. પરંતુ સ્વ-સ્વરૂપથી પણ છે. હવે જો સ્વ-સ્વરૂપથી પ્રમાણ અને ફળ એક જ હોય, (સર્વથા અભિન્ન જ હોય) તો સાધ્ય-સાધનભાવ, કાર્ય-કારણભાવ

કેમ ઘટે ? અને ઘટે તો છે જ. માટે કથંચિદ્ ભેદ અવશ્ય છે જ. માટે અમારા અનુમાનમાં અસિદ્ધહેત્વાભાસ કે વિભિયાર હેત્વાભાસ એમ કોઈપણ દોષ નથી જ. અને પ્રમાણ તથા પ્રમાણ-ફળ સ્યાદ્ બિન્ના-બિન્ન જ છે.

અજ્ઞાનનિવૃત્તિ રૂપ જે અનંતર ફળ છે તે પણ, તથા ઉપાદાનબુદ્ધિ-આદિ જે પરંપરાફળ છે તે પણ પ્રમાણથી કથંચિદ્ બિન્નાબિન્ન જ છે. પરંતુ એકાન્તે બિન્ન કે એકાન્તે અભિન્ન નથી જ. એ વાત નક્કી સિદ્ધ થાય છે. || ૬-૧૫/૧૬ ||

અથ પ્રસઙ્ગતः કર્તુરપિ સકાશાત् પ્રસ્તુતફલસ્ય ભેદં સમર્થયન્તે-
પ્રમાતુરપિ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયાયાઃ કથંચિદ્ ભેદઃ ॥ ૬-૧૭ ॥

ટીકા- કર્તુરાત્મનઃ કિં પુનઃ પ્રમાણાદિત્વપિશબ્દાર્થઃ ॥ ૬-૧૭ ॥

અત્ર હેતુમાહુ:-

કર્તૃક્રિયયો: સાધ્ય-સાધકભાવેનોપલભાત् ॥ ૬-૧૮ ॥

ટીકા- યે સાધ્ય-સાધકભાવેનોપલભ્યેતે, તે ભિન્ને, યથા દેવદત્તદારુચ્છિદિ-ક્રિયે, સાધ્ય-સાધકભાવેનોપલભ્યેતે ચ પ્રમાતૃસ્વપરવ્યવસિતિલક્ષણક્રિયે ॥ ૬-૧૮ ॥

જેમ કરણ (સાધન) અને ફળ (સાધ્ય) વચ્ચે ભેદા-ભેદ સમજાવ્યો, તેમ હવે કર્તા અને ફળ વચ્ચે પણ ભેદાભેદ જ છે. પરંતુ એકાન્તે ભેદ કે એકાન્તે અભેદ નથી. આ વાત પણ ગ્રંથકારશ્રી સમજાવવા ઈચ્છે છે. તેથી ભેદા-ભેદ સમજાવવાનો આ પ્રસંગ હોવાથી કર્તા (એવા પ્રમાતાથી) પણ સ્વ-પર-વ્યવસાયાત્મક કિયા રૂપ ફળનો કથંચિદ્ ભેદ છે. તે સમજાવે છે-

સૂત્રાર્થ- પ્રમાતા એવા આત્માથી પણ સ્વ-પરના વ્યવસાયની કિયા રૂપ ફળનો કથંચિદ્ ભેદ છે. ॥ ૬-૧૭ ॥

આ બાબતમાં પુક્તિ જણાવે છે કે-

કર્તા અને કિયા સાધ્ય સાધક ભાવે જણાતાં હોવાથી (કથંચિદ્ ભેદ) છે. ॥ ૬-૧૮ ॥

ટીકાર્થ- સ્વ-પરનો (જ્ઞાનનો અને જ્ઞાનનો) નિર્ણય કરાવનારું જે જ્ઞાન થાય છે. “આ સર્પ છે” તે જ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે. અને તેનાથી સર્પના અજ્ઞાનની અને હેઠથી નિવૃત્તિ જે થાય છે. તે અનુક્રમે અનંતર અને પરંપર ફળ છે. પ્રમાણજ્ઞાન થવાથી સ્વ-પરના વ્યવસાયાત્મક (નિશ્ચયાત્મક) કિયા થાય છે. આ રીતે જ્ઞાન એ

પ્રમાણ હોવાથી સાધન છે. અને સ્વ-પર-વ્યવસિતિ રૂપ કિયા કહો કે અજ્ઞાનનિવૃત્તિ આદિ કહો તે ફળ હોવાથી સાધ્ય છે. તેથી જેમ સાધ્ય-સાધનભાવ (કારણ-કાર્ય ભાવ) હોવાથી પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળ વચ્ચે ભેદ-ભેદ છે. કથંચિદ્બ્લેટ છે. અને કથંચિદ્બ્લેટ છે. તેવી જ રીતે કર્તા (પ્રમાતા) એવો આત્મા અને સ્વ-પર-વ્યવસિતિ રૂપ કિયાત્મક જે ફળ છે તે બન્ને વચ્ચે પણ સાધ્ય-સાધકભાવ હોવાથી કથંચિદ્બ્લેટ અવશ્ય છે જ. પ્રમાતા એવો આત્મા આ વ્યવસિતિ કિયાનો કર્તા (સાધક) છે. અને વ્યવસિતિ કિયા એ પ્રમાતા એવા આત્માથી કરાતી હોવાથી સાધ્ય છે. માટે તે બન્ને પણ કથંચિદ્બ્લેટ ભિન્ન છે.

સત્તરમા મૂલસૂત્રમાં લખેલા અપિ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે વ્યવસિતિ કિયા રૂપ ફળના પ્રમાતા એવા આત્માથી પણ કથંચિદ્બ્લેટ છે. અર્થાત્ સાધન એવા પ્રમાણથી જ કેવળ ભેદ છે એમ નહીં, પરંતુ સાધક એવા આત્માથી પણ કથંચિદ્બ્લેટ છે. જો સાધક એવા કર્તા-આત્માથી ફળનો ભેદ હોય છે. તો સાધન એવા પ્રમાણથી તો ભેદ હોય જ. એમાં વળી વિચારવાનું શું ? એવો અપિ શબ્દનો અર્થ છે. સારાંશ કે વ્યવસિતિ કિયા રૂપ ફળ એ સાધન એવા પ્રમાણથી પણ ભિન્ન-ભિન્ન છે. અને સાધક એવા આત્માથી પણ ભિન્ન-ભિન્ન છે.

સૂત્ર અઠારમામાં સાધક એવા આત્માથી વ્યવસિતિ કિયારૂપ ફળ કથંચિદ્બ્લેટ ભિન્ન છે આ બાબત સિદ્ધ કરવા માટે યુક્તિ સમજાવે છે કે કર્તા અને કિયા વચ્ચે સાધ્ય-સાધકભાવ જણાતો હોવાથી કથંચિદ્બ્લેટ છે. આ સંસારમાં જે બે ભાવો સાધ્ય-સાધક રૂપે દેખાય છે તે અવશ્ય કથંચિદ્બ્લેટ હોય જ છે. જેમકે કર્તા એવો દેવદાતા, અને દેવદાતા વડે કરાતી કાષ છેદવાની કિયા, આ બન્ને જેમ સાધ્ય-સાધકભાવયુક્ત હોવાથી ભિન્ન છે. તેવી જ રીતે પ્રમાતા એવો આત્મા અને સ્વ-પરવ્યવસિતિ સ્વરૂપ કિયા પણ સાધ્ય-સાધકભાવ યુક્ત જ દેખાય છે. તેથી અવશ્ય કથંચિદ્બ્લેટ ભિન્ન છે. ફ-૧૭/૧૮॥

એતद્ધેત્વસિદ્ધતાં પ્રતિષેધન્તિ

કર્તા હિ સાધકઃ, સ્વતન્ત્રત્વાત्,

ક્રિયા તુ સાધ્યા, કર્તૃનિર્વત્ત્યત્વાત् ॥ ૬-૧૯ ॥

ટીકા- સ્વમાત્મા તન્ત્રં પ્રધાનમસ્યેતિ સ્વતન્ત્રસ્તદ્ભાવસ્તત્ત્વં તસ્માત् । યઃ ક્રિયાયાં સ્વતન્ત્રઃ સ સાધકઃ, યથા દારુચ્છિદાયાં બ્રશ્નઃ, સ્વતન્ત્રશ્શ સ્વ-પર-વ્યવસિતિક્રિયાયાં પ્રમાતેતિ । સ્વતન્ત્રત્વં કર્તૃઃ કુતઃ સિદ્ધમ् ? ઇતિ ચેત્ ક્રિયા-

સિદ્ધાવપરાયત્તત્ત્વા પ્રાધાન્યેન વિવક્ષિતત્વાત् । સ્વ-પર-વ્યવસિતિલક્ષણા ક્રિયા
પુનઃ સાધ્યા, કર્તૃનિર્વત્ત્વાત्, યા કર્તૃનિર્વત્ત્વા ક્રિયા, સા સાધ્યેતિવ્યવહાર-
યોગ્યા, યથા સંપ્રતિપના તથા ચ સ્વ-પર-વ્યવસિતિક્રિયેતિ । તદેવં કર્તૃક્રિયયો:
સાધ્ય-સાધકભાવેન પ્રતીયમાનત્વાદુપપનઃ કથંચ્ચિદ् ભેદઃ ॥ ૬-૧૯ ॥

પ્રમાતા એવો કર્તા, અને વ્યવસિતિક્રિયા એ ફળ, આ બન્નેના બનેલા પક્ષમાં
કથંચિદ્ ભેદ સાધ્ય છે. તેમાં સાધ્ય-સાધકભાવે ઉપલંબ એ હેતુ છે. (જુઓ સૂત્ર ૧૭-
૧૮) અહીં કોઈ પ્રતિવાદી ગ્રંથકારના આ હેતુને પક્ષમાં અવૃત્તિ છે એમ માનીને
અસિદ્ધહેત્વાભાસ કદાચ બનાવે તો તે પ્રતિવાદી અસિદ્ધ બનાવે તે પહેલાં જ ગ્રંથકારશ્રી
અસિદ્ધતા દૂર કરે છે.

સૂત્રાર્થ- કર્તા (એવો આત્મા) સ્વતંત્ર હોવાથી સાધક છે. અને ક્રિયા એ કર્તાથી
નિર્વત્ત્વા (જન્ય) હોવાથી સાધ્ય છે. ॥ ૬-૧૯ ॥

ટીકાર્થ- કોઈપણ કર્તાથી કોઈ પણ ક્રિયા જ્યારે જ્યારે થાય છે. ત્યારે ત્યારે
કર્તા એ સ્વતંત્ર હોવાથી સાધક છે. અને ક્રિયા એ કર્તાથી જન્ય (અર્થાત્ પરતંત્ર) હોવાથી
સાધ્ય છે. એટલે કે કર્તા અને ક્રિયા વચ્ચે અવશ્ય સાધ્ય-સાધકભાવ (હેતુ) વર્તે જ
છે. માટે અમારો હેતુ અસિદ્ધહેત્વાભાસ નથી.

અહીં સ્વતંત્ર શબ્દમાં સ્વ એટલે આત્મા, અને તંત્ર એટલે પ્રધાન, આત્મા
છે પ્રધાન જેમાં—અર્થાત્ પોતે જ પ્રધાન છે જેમાં તે સ્વતંત્ર કહેવાય છે. તેવા
પ્રકારનું સ્વતંત્રપણું તેનું નામ સ્વતંત્રતા, ક્રિયા કરનાર આત્મા સ્વતંત્રતાવાળો
હોવાથી સાધક કહેવાય છે. કારણકે ક્રિયા કરવામાં જે સ્વતંત્ર હોય છે. તેને સાધક
કહેવાય છે. જેમકે—લાકડાનું છેદન કાર્ય કરવામાં (વ્રશ્ન) છરી, કુહાડો. તેવી જ રીતે
સ્વ-પરનો વ્યવસાય (બોધ) કરવા સ્વરૂપ ક્રિયા કરવામાં પ્રમાતા (એવો આત્મા) જ
સ્વતંત્ર છે. માટે તેને સાધક કહેવાય છે.

પ્રશ્ન- કર્તા એવા આત્માને જ સ્વતંત્ર કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર- તે તે ક્રિયાસિદ્ધિમાં (એટલે કે તે તે ક્રિયા કરવામાં) અ-પરાયત્તત્ત્વા=
પરને આધીન ન હોવાથી કર્તા જ પ્રધાનપણે વિવક્ષાય છે. જેમકે— લાકડાની
છેદનક્રિયામાં કર્મકારક કાણ્ઠ, કરણકારક કુહાડો, અને અન્યકારક અપાદાનાદિ, આ
સર્વકારકોને સુથાર મેળવી શકે છે. પરંતુ કાણ્ઠાદિ બધાં કારકો મળ્યાં હોય અને કર્તા
સુથાર જો ન હોય, તો તેઓ સુથારને મેળવી શકતાં નથી. માટે કર્તા સુથાર જેમ

પ્રધાન છે અને તેથી જ તે સ્વતંત્ર છે. તેવી રીતે પ્રમાતા એવો આત્મા પ્રધાન હોવાથી સ્વતંત્ર છે. અને સ્વતંત્ર હોવાથી સાધક છે. તથા સ્વ-પર-વ્યવસિતિરૂપ જે કિયા છે તે કર્તા એવા પ્રમાતાથી જન્ય છે. માટે પરતંત્ર છે. અને પરતંત્ર હોવાથી સાધ્ય છે. જે જે કર્તાજન્ય કિયા હોય છે. તે કર્તાને આધીન હોવાથી “‘સાધ્ય’ છે એવા વ્યવહારનો વિષય બને છે. જેમ કે વર્તમાન-કાલીન ઓદનાદિની પાક કિયા આદિ કોઈ પણ કિયા, કર્તા એવા પાચકને આધીન હોવાથી પરતંત્રતાના કારણો “સાધ્ય” કહેવાય જ છે. તેવી જ રીતે સ્વ-પરના બોધરૂપ કિયા પણ પ્રમાતાને પરવશ હોવાથી સાધ્ય કહેવાય જ છે. || ૬-૧૮ ||

આ પ્રમાણે કર્તા એવો પ્રમાતા સ્વતંત્ર હોવાથી સાધક છે અને વ્યવસિતિ કિયા કર્તાજન્ય હોવાથી સાધ્ય છે. તેથી પ્રમાતામાં અને ફળમાં સાધ્ય-સાધકભાવ ઘટતો હોવાથી હેતુ અસિદ્ધહેત્વાભાસ ન બનવાથી અમારું (જૈનોનું) અનુમાન સાચું જ છે અને તેથી પ્રમાતા અને ફળ વચ્ચે કથંચિદ્ભેદ સંભવે જ છે.

એનમેવાર્થ દ્રઢ્યન્તિ-

ન ચ ક્રિયા ક્રિયાવત: સકાશાદભિનૈવ, ભિનૈવ વા,
પ્રતિ-નિયતક્રિયાક્રિયાવદ્ભાવભઙ્ગ-પ્રસઙ્ગાત् ॥ ૬-૨૦ ॥

ટીકા-અભિનૈવેત્યનેન સૌગતસ્વીકૃતમભેદૈકાન્ત, ભિનૈવેત્યનેન તુ વैશેષિ-
કાદ્યભિમતં ભેદૈકાન્ત પ્રતિક્ષિપન્તિ-ક્રિયાયા: ક્રિયાવત એકાન્તાભેદે હિ ક્રિયા-
વન્માત્રમેવ (ક્રિયામાત્રમેવ વા) તાત્ત્વિકં સ્યાત्, ન તુ દ્વયમ्, અભેદ-પ્રતિજ્ઞા-
વિરોધાત् । એકાન્તાભેદે તુ ક્રિયાક્રિયાવતોર્વિવક્ષિતપદાર્થસ્યૈવેય ક્રિયેતિ સમ્બન્ધા-
વધારણં ન સ્યાદ् । ભેદાવિશેષાદશેષવસ્તૂનામાયસૌ કિં ન ભવેત् ?।

ન ચ સમવાયોऽત્ર નિયામકતયા વક્તું યુક્તઃ, તસ્યાપિ વ્યાપકત્વેન
તત્ત્ત્વિયામકતાયામપર્યાસત્વાત् । તસ્માદ् ભેદાભેદૈકાન્તપક્ષયો: પ્રતિનિયતક્રિયા-
ક્રિયાવદ્ભાવભઙ્ગ-પ્રસઙ્ગઃ સુવ્યક્ત ઇતિ કથંચિદવિષ્વગ્ભૂતૈવ ક્રિયા ક્રિયાવત: સકાશાદઙ્ગીકર્તુમુચ્ચિતા ॥ ૬-૨૦ ॥

કર્તા એવો પ્રમાતા અને સ્વ-પર-વ્યવસિતિ રૂપ કિયા આ બન્ને વચ્ચે સાધ્ય-
સાધકભાવ હોવાથી કથંચિદ્ભેદાભેદ છે. આ વાત બરાબર મજબૂત કરતા (અને
એકાન્ત માનારાઓનું ખંડન કરતા) એવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે-

સૂત્રાર્થ- કોઈપણ કિયા કિયાવાન् (એવા પદાર્થ) થી એકાન્તે અભિજ્ઞ જ છે કે લિઙ્ગ જ છે. આ પક્ષ ઉચિત નથી. કારણકે એમ માનવામાં પ્રતિનિયત એવો કિયા અને કિયાવાનના સંબંધનો ભંગ જ થવાનો પ્રસંગ આવે. || ૬-૨૦॥

ટીકાર્થ- કોઈપણ વિવક્ષિત કિયા, કિયાવાન્ પદાર્થથી અભિજ્ઞ જ છે. એમ બૌદ્ધદર્શન માને છે. અને ભિન્ન જ છે એમ વૈશેષિકાદિદર્શન માને છે. અને ભિન્ના-ભિન્ન છે એમ સ્યાદ્વાદી એવા જૈનદર્શનકાર માને છે. તેથી મૂલસૂત્રમાં ન અભિજ્ઞૈવ આ પદ લખવા વડે બૌદ્ધ સ્વીકારેલ એકાન્ત અભેદવાદનું અને ન ભિજ્ઞૈવ આ પદ લખવા વડે વૈશેષિકાદિએ સ્વીકારેલ એકાન્ત ભેદવાદનું ગ્રંથકારશ્રી ખંડન કરતાં કહે છે કે-

જો કિયાથી કિયાવાન્ (એવા પદાર્થ)નો એકાન્ત અભેદમાત્ર જ માનીએ તો કાં'તો કિયાવાન્ એવો પદાર્થ માત્ર જ રહે અથવા કિયામાત્ર જ રહે. આ બે માંથી કોઈપણ એક જ પારમાર્થિકપણો કહેવાય, પરંતુ “બે છે” એમ ન કહેવાય. જો કિયા અને કિયાવાન્ એમ બે છે એવું કહીએ તો, તત્ત્વદ્વય સ્વીકારવાથી એકાન્ત માનેલા અભેદનો વિરોધ આવે, તત્ત્વ બે માનો તો એકાન્ત અભેદ માન્યો ન કહેવાય. તત્ત્વ બે થવાથી કથંચિદ્ ભેદ આવે જ. (આ એકાન્તાભેદનું ખંડન થયું).

હવે જો કિયા અને કિયાવાનની વર્ણે એકાન્ત ભેદમાત્ર જ માનો તો આ કિયા વિવક્ષિત અમુક પદાર્થની જ થઈ છે. એમ કિયા અને કિયાવાનની વર્ણે સંબંધનું અવધારણ થઈ શકશે નહીં. કારણકે એકાન્ત ભેદ પ્રત્યેક વસ્તુઓની સાથે અવિશેષ (સમાન) હોવાથી વિવક્ષિત એવી આ કિયા સર્વ વસ્તુઓની કેમ ન કહેવાય ? ઉદાહરણ તરીકે કાષ્ઠમાં થયેલી છેદન કિયા જો કાષ્ઠથી સર્વથા ભિન્ન જ હોય તો તે કિયા જેમ કાષ્ઠમાં થઈ છે એમ કહેવાય છે, તેમ ઘટ-પટાઈ સર્વમાં થઈ છે એમ કેમ નથી કહેવાતું ? મગમાં થયેલી પચનકિયા તો મગથી એકાન્તે ભિન્ન હોય અને છતાં મગ પાક્યા એમ કહેવાતું હોય તો તે પચનકિયા ઘટ-પટાઈ શેષ સર્વ પદાર્થોમાં પણ છે. એમ કેમ ન કહેવાય ? કાષ્ઠ-છેદનકિયામાં અને મગ-પચનકિયામાં જેવો એકાન્ત ભેદ છે. તેવો જ એકાન્ત ભેદ અન્યપદાર્થો સાથે પણ અવિશેષ (સમાન) જ છે. માટે કિયા અને કિયાવાન્ વર્ણે કથંચિદ્ અભેદ પણ અવશ્ય છે જ. (આ એકાન્ત ભેદનું ખંડન થયું).

પ્રશ્ન- કિયા અને કિયાવાન્ પદાર્થની વર્ણે એકાન્ત ભેદ હોવા છતાં, જે બેની વર્ણે “સમવાય સંબંધ” હોય, તે કિયા તે પદાર્થની છે. એમ કહેવાશે. અર્થાતું એકાન્ત ભેદ હોવા છતાં આ કિયા આ પદાર્થની જ છે. અને આ પદાર્થની જ આ

કિયા છે. એવો સંબંધ જણાવવામાં તે બેની વચ્ચે રહેલો સમવાય-સંબંધ નિયામક થશે. જેથી કંઈ દોષ આવશે નહિં.

ઉત્તર— અહીં નિયામક તરીકે સમવાય-સંબંધ કહેવો તે ઉચિત નથી. કારણકે જેઓ સમવાય સંબંધ માને છે. તેઓના મતે સમવાય-સંબંધ એક જ છે અને સર્વત્ર વ્યાપક છે. હવે સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી અને એક હોવાથી કાષ્ટ-અને છેદનકિયામાં જે સમવાય છે. તે જ સમવાય સંબંધ ઘટ-પટમાં પણ છે જ. તથા મગ અને પચનકિયામાં જે સમવાય છે તે જ સમવાય સંબંધ ઈતર પદાર્થોમાં પણ છે જ. તો છેદનકિયા કાષ્ટમાં જ છે અને પચનકિયા મગમાં જ છે એવા પ્રકારની નિયામકતામાં તે સમવાય-સંબંધ અસમર્થ જ થશે. કારણકે આવા પ્રકારના એક અને વ્યાપક એવા સમવાય-સંબંધને તો સર્વ પદાર્થો સરખા છે. તો તે સર્વની સાથે સંબંધ કેમ ન જણાવે ? તેથી સમવાય સંબંધની કલ્પના મિથ્યા છે. આ રીતે એકાન્ત ભેદ પક્ષ સ્વીકારવામાં કે એકાન્ત અભેદ પક્ષ સ્વીકારવામાં “પ્રતિનિયતકિયાકિયાવદ્ભાવ”નો (આ કિયા આ પદાર્થની જ છે. અને આ પદાર્થની જ આ કિયા છે એવા પ્રકારનો) જે વ્યવહાર થાય છે. તેનો ભંગ થવાનો જ પ્રસંગ આવશે. એટલે કે પ્રતિનિયત વ્યવહારના નાશનો પ્રસંગ જ સારી રીતે જણાય છે. માટે કિયાવાનું પદાર્થ થકી કથંચિદ્દ અવિષ્યગ્ભૂત (અર્થાત् કથંચિદ્દ અભિન્ન) જ કિયા સ્વીકારવી ઉચિત છે. આ પ્રમાણે આ સૂત્રમાં બન્ને એકાન્તપક્ષનો પરિહાર કરીને કિયા, એ કિયાવાનું પદાર્થથી કથંચિદ્દ ભિન્ના-ભિન્ન જ છે. એમ સિદ્ધ કર્યું. તથા પહેલાં સાધન એવા પ્રમાણથી સાધ્ય એવી કિયા (રૂપ ફળ) ભિન્ના-ભિન્ન છે. એમ સિદ્ધ કરેલું છે. ||૬-૨૦||

કશ્ચિદાહ- કલ્પનાશિલ્પનિર્મિતા સર્વાઽપિ પ્રમાણફલવ્યવહૃતિરિતિ વિફલ એવાયં
પ્રમાણફલાલમ્બનઃ સ્યાદ્વાદિનાં ભેદાભેદપ્રતિષ્ઠોપક્રમ ઇતિ તન્મતમિદમપાકુર્વન્તિ-

**સંવૃત્યા પ્રમાણફલવ્યવહાર ઇત્યપ્રામાણિકપ્રલાપઃ,
પરમાર્થતઃ સ્વાભિમતસિદ્ધિવિરોધાત् ॥ ૬-૨૧ ॥**

ટીકા— અયમર્થઃ સાંવૃતપ્રમાણફલવ્યવહારવાદિનાઽપિ સાંવૃતત્વં પ્રમાણ-
ફલયો: પરમાર્થવૃત્ત્યા તાવદેષૃવ્યમ् । તચ્ચાસૌ પ્રમાણાદભિમન્યતે, અપ્રમાણાદ વા ।
ન તાવદપ્રમાણાત, તસ્યાકિશ્ચિત્કરત્વાત, અથ પ્રમાણાત, તન, યત: સાંવૃતત્વ-
ગ્રાહકં પ્રમાણં સાંવૃતં, અસાંવૃતં વા સ્યાત? યદિ સાંવૃતમ्, કથં તસ્માદ-
પારમાર્થિકાત્ પારમાર્થિકસ્ય સકલપ્રમાણફલસાંવૃતત્વસ્ય સિદ્ધિઃ? તથા ચ
પારમાર્થિક એવ સમસ્તોઽપિ પ્રમાણ-ફલવ્યવહાર: પ્રાપ્તઃ ॥

अथ प्रमाणफलसांવृतत्वग्राहकं प्रमाणं स्वयमसांवृतमिष्यते, तर्हि क्षीणा सकलप्रमाणफलव्यवहारसांवृतत्वप्रतिज्ञा, अनेनैव व्यभिचारात् । तदेवं सांवृत-सकलप्रमाणफलव्यवहारवादिनो व्यक्त एव परमार्थतः स्वाभिमतसिद्धिविरोध इति ॥૬-૨૧॥

અહीં કોઈક વાદી પ્રશ્ન કરે છે કે— જ્ઞાન એ પ્રમાણ છે અને અજ્ઞાનનિવૃત્તિ તથા હાનોપાદાનાદિ બુદ્ધિ એ તેનું ફળ છે. આવા પ્રકારનો પ્રમાણ અને ફળનો સમસ્ત પણ વ્યવહાર કાલ્યનિક માત્ર જ છે. અર્થાત् કલ્યના રૂપ શિલ્પી વડે નિર્માણ કરાયેલ છે. માટે સર્વથા મિથ્યા જ છે. જેમ મુગજળમાં પાણી ન હોવા છતાં તદાભાસ માત્ર જ થાય છે. તેમ આવા વ્યવહારનું તાત્ત્વિક કોઈ સ્વરૂપ ન હોવા છતાં ભ્રમમાત્ર જ થાય છે. તેથી માત્ર કલ્યના રૂપ જ છે. હવે જો પ્રમાણ અને પ્રમાણ-ફળનો વ્યવહાર જ અવાસ્તવિક હોય તો તે પ્રમાણ અને ફળના આવંબને કરાતી “ભેદા-ભેદની” સ્થાપનાની સ્યાદ્વાદી એવા જૈનોની આ રજીઆત (ચર્ચા) સર્વથા નિરર્થક જ છે. નકામો સમય ગુમાવવા જેવું છે. આવું યોગાચારવાદી અને માધ્યમિક બૌદ્ધ કહે છે. કારણકે યોગાચારવાદી સર્વભાવો જ્ઞાનમાત્ર રૂપ જ છે. જૈયરૂપે કંઈ છે જ નહીં એમ માને છે. અને માધ્યમિક બૌદ્ધો સર્વ શૂન્ય માનનારા છે. તેઓ આમ કહે છે. તેના આ મતને દૂર કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાયે છે કે—

સૂત્રાર્થ- પ્રમાણ અને ફળનો વ્યવહાર કલ્યના વડે કરાયેલો છે. આવું કહેવું તે અપ્રામાણિક પુરુષોનો પ્રલાપ છે. કારણકે જો એમ માનીએ તો પરમાર્થથી પોતાના મતની સિદ્ધિનો પણ વિરોધ આવે છે. ॥ ૬-૨૧॥

ટીકાર્થ- ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે—પ્રમાણ અને ફળના વ્યવહારને કલ્યના માત્ર છે એવું કહેનારા વાદી વડે પણ પ્રમાણ અને ફળના વ્યવહારનું “કાલ્યનિકપણું” તો પરમાર્થવૃત્તિએ જ (સાચું જ) માનવું પડશે. કારણકે અમે એ વાદીને પૂછીએ છીએ કે તચ્ચ=તે કાલ્યનિકપણું અસૌ=આ વાદી શું પ્રમાણથી માનશે કે અપ્રમાણથી માનશે ? પ્રમાણ અને ફળનો આ સર્વ વ્યવહાર કલ્યનામાત્ર જ છે આવું તે વાદી અપ્રમાણથી તો (એટલે કે પ્રમાણ વિના તો) નહીં જ કહી શકે કારણકે તસ્ય=તે અપ્રમાણ તો અકિંચિત્કર જ હોય છે. સારાંશ કે અપ્રમાણથી (પ્રમાણ વિના) કહેવાયેલી વાત તો ગાંડા માણસ વડે કહેવાયેલા વાક્યની જેમ તુચ્છ-અસાર અર્થાત् અકિંચિત્કર હોય છે. વિદ્વાનોની સભામાં પ્રમાણ વિનાનાં વાક્યો બોલાતાં નથી. “આ સર્વ વ્યવહાર કલ્યના માત્ર છે” એમ પ્રમાણ વિના બોલાશે નહીં.

હવે પ્રમાણ અને ફળના વ્યવહારની કાલ્યનિકતાને જો પ્રમાણથી કહે તો પણ તન્ત્ય=તે બરાબર નથી, યતઃ કારણકે પ્રમાણ અને ફળનો વ્યવહાર કાલ્યનિકમાત્ર જ છે. એવું કાલ્યનિકતાને જણાવનારું તેઓનું પ્રમાણ (કાલ્યનિકતાને કહેનારું તેઓનું વાક્ય) શું સાંવૃત (કાલ્યનિક) છે ? કે અસાંવૃત (અકાલ્યનિક-સાચું) છે ? જો તેઓનું વાક્ય સાંવૃત (કાલ્યનિક) છે તો અપારમાર્થિક (કલ્યનામાત્રકૃત) એવા તસ્માત=તેઓના વાક્યથી પારમાર્થિક એવું સર્વ પ્રમાણ-ફળના વ્યવહારનું કાલ્યનિકત્વ કેમ સિદ્ધ થાય ? આશય એ છે કે જૈનોએ કહેલો પ્રમાણ-ફળનો વ્યવહાર કલ્યનામાત્ર છે એવું તે વાઈનું કહેવું છે. એટલે પ્રમાણ-ફળના વ્યવહારની કાલ્યનિકતા તો સાચી જ છે. તેને સમજાવવા તે વાઈએ જે પ્રમાણ આપ્યું તે વાક્ય જો સાંવૃત હોય એટલે મિથ્યા હોય= કાલ્યનિક માત્ર જ હોય તો તેવા મિથ્યા-કાલ્યનિક વાક્યથી આ કાલ્યનિકતા યથાર્થ કેમ સિદ્ધ થાય ? તેથી વાઈનું વાક્ય કાલ્યનિકમાત્ર થવાથી તે કંઈ સાધી શકશે નહીં, માટે પ્રમાણ અને ફળનો વ્યવહાર કાલ્યનિક છે એ સાબિત થશે નહિં. તેથી સમસ્ત એવો પ્રમાણ-ફળનો વ્યવહાર પારમાર્થિક જ સિદ્ધ થશે. સાચો જ છે એમ સાબિત થશે. (કારણકે આ વ્યવહાર જુઠો જ છે એમ કહેનારાનું વાક્ય જુઠું ઠરે તો તેનો અર્થ એ કે આ વ્યવહાર સાચો છે).

હવે જો તે વાઈ એમ કહે કે પ્રમાણ અને ફળનો વ્યવહાર કાલ્યનિક છે એવી કાલ્યનિકતાને જણાવનારું મારું વાક્ય સ્વયં અસાંવૃત (સાચું જ છે. પ્રમાણભૂત જ) છે. તર્હિ=તો સર્વ પ્રમાણ-ફળનો વ્યવહાર કાલ્યનિક છે. આવી કાલ્યનિકતાને જણાવનારી તમારી પ્રતિજ્ઞા ખંડિત જ થઈ. કારણ કે બીજો બધો વ્યવહાર ભલે કાલ્યનિક હોય. પરંતુ કાલ્યનિકતાને જણાવનારું તમારું વાક્ય તો સાચું જ છે એટલે અકાલ્યનિક જ છે. તેથી “સર્વ વ્યવહાર કાલ્યનિક છે” એ વાત, અસાંવૃત (અકાલ્યનિક) એવા તમારા વાક્યની સાથે વ્યબિચાર પામે છે. સર્વવ્યવહારોની સાંવૃતતાનું ગ્રાહક એવું તમારું વાક્ય અસાંવૃત તમે માન્યું. તેથી તે અસાંવૃત થવાથી તેની સાથે વ્યબિચાર આવ્યો. આ પ્રમાણે પ્રમાણ અને ફળના સર્વ વ્યવહારોને સાંવૃત (કાલ્યનિક) કહેનાર વાઈને પોતે માનેલી માન્યતાની સિદ્ધિનો પરમાર્થથી વિરોધ અત્યન્ત સ્પષ્ટ જ છે.

સારાંશ કે સર્વને કાલ્યનિક કહેનારું પોતાનું પ્રમાણભૂત વાક્ય જો કાલ્યનિક માને તો કાલ્યનિક એવા તે પ્રમાણ વાક્યથી સર્વ વ્યવહારોની કાલ્યનિકતા સિદ્ધ ન થાય. અને જો પોતાના પ્રમાણ વાક્યને પારમાર્થિક માને તો એક પણ પ્રમાણ વાક્ય પારમાર્થિક તો થયું જ. એટલે સર્વ વ્યવહાર કાલ્યનિક છે. એ વાત વ્યબિચારવાળી જ બની. આ રીતે સર્વને શૂન્ય માનનારા વાઈએ પોતાની વાતને શૂન્ય માને તો તેનાથી શૂન્યતા સિદ્ધ ન થાય. અને પોતાની વાતને અશૂન્ય માને તો વ્યબિચારદોષ આવે. એમ કોઈ પણ રીતે પોતે માનેલી કાલ્યનિકતાની વાત સિદ્ધ થતી નથી. માટે અમારો પ્રમાણ-

ફળનો વ્યવહાર પારમાર્થિક છે. તેથી તેના ભેદા-ભેદની ચર્ચા પણ આવશ્યક જ છે. કંઈપણ ખોટું નથી. || ૬-૨૧ ||

પ્રસ્તુતમેવાર્થ નિગમયન્તિ—

તતઃ પારમાર્થિક એવ પ્રમાણફલવ્યવહારઃ સકલ-

પુરુષાર્થસિદ્ધિહેતુઃ સ્વીકર્તવ્યઃ ॥ ૬-૨૨ ॥

ટીકા— એવં પ્રમાણં સ્વરૂપાદિભિ: પ્રસ્તુત્ય ઇદાનીં હેયજ્ઞાને સતિ તદ્ધાના-
દુપાદેયં સમ્યગુપાદાતું પાર્યતે, અતઃ તત્સ્વરૂપાદ્યાભાસમપ્યાહુઃ—

પ્રમાણસ્ય સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાદ્વિપરીતં તદાભાસમ् ॥ ૬-૨૩ ॥

ટીકા— પૂર્વપરિચ્છેદપ્રતિપાદિતાત્ પ્રમાણસમ્બન્ધિનઃ સ્વરૂપાદિચતુષ્ટ-
યાત્ સ્વરૂપસંદ્ખ્યાવિષયફલલક્ષણાદ્ વિપરીતમપરં સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાભાસં
સ્વરૂપાભાસં, સંદ્ખ્યાભાસં વિષયાભાસં ફલાભાસં ચેત્યર્થસ્તદાભાસત ઇતિ કૃત્વા
॥ ૬-૨૨-૨૩ ॥

પ્રમાણ અને ફળનો સમસ્ત વ્યવહાર કાલ્યનિક માત્ર જ છે. એમ કહેનાર વાઈની
વાત કાલ્યનિક હોય તો સમસ્ત વ્યવહાર પારમાર્થિક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અને જો
વાઈની વાત અકાલ્યનિક છે એમ માને તો વ્યબિચાર દોષ તે વાઈને આવે છે. તેથી
ફિલિતાર્થ (સાર) શું થયો ? તે હવે કહે છે—

સૂત્રાર્થ-તેથી પ્રમાણ અને પ્રમાણ ફળનો વ્યવહાર પારમાર્થિક જ છે. અને ધર્મ-
અર્થ-કામ તથા મોક્ષાદિ સર્વ પુરુષાર્થની સિદ્ધિનો હેતુ છે. એમ સ્વીકારવું જ જોઈએ.
॥ ૬-૨૨ ॥

ટીકાર્થ—કોઈપણ જોયને જણાવનારું જે જ્ઞાન છે. તે પ્રમાણ છે. અને તે પણ
પારમાર્થિક જ છે. અને તેનાથી થતી અજ્ઞાનનિવૃત્તિ અને હાનોપાદાનાદિ બુદ્ધિ પણ
પારમાર્થિક જ છે. એમ જ સ્વીકારવું જોઈએ. અને એમ સ્વીકારીએ તો જ ધર્મ-અર્થ
આદિ ચારે પુરુષાર્થની સિદ્ધ થાય છે. આ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે. આ સો રૂપિયાની
નોટ છે એવું જે જ્ઞાન થાય છે. તે જો પારમાર્થિક હોય તો જ તેને લેવા માટે ઉપાદાનાદિ
બુદ્ધિ થાય છે. અને આ સર્પ છે એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે પારમાર્થિક (સત્ય) હોય
છે, તો જ તેનાથી દૂર રહેવાની હાનાદિ બુદ્ધિ થાય છે. માટે પ્રમાણજ્ઞાન અને તેના
ફિલાદિનો વ્યવહાર કાલ્યનિક નથી પરંતુ પારમાર્થિક છે. માટે જ અમે કરેલી ભેદાભેદની
ચર્ચા યથાર્થ જ છે.

આ પ્રમાણે (૧) સ્વરૂપ (૨) સંખ્યા (૩) વિષય અને (૪) ફલ એમ ચાર પ્રકારે પ્રમાણનું યથાર્થ (સાચું) સ્વરૂપ સમજાવીને હવે હેઠનું જ્ઞાન હોય તો જ હેઠનો ત્યાગ કરીને ઉપાદેયનો સમ્યગ્પ્રકારે સ્વીકાર કરી શકાય એટલા માટે તે પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસાદિ ચાર આભાસોને પણ જણાવે છે—

સૂત્રાર્થ-પ્રમાણના સ્વરૂપાદિ ચારથી જે જે વિપરીત છે. તે તે તદાભાસ કહેવાય છે. ॥ ૬-૨૩ ॥

ટીકાર્થ—(૧) પ્રથમ પરિચ્છેદમાં પ્રમાણનું સ્વરૂપ (લક્ષણ) જણાવ્યું છે સ્વ-પર વ્યવસાયી એવું જે જ્ઞાન તે પ્રમાણ. (૨) બીજા, ત્રીજા અને ચોથા પરિચ્છેદમાં પ્રમાણની સંખ્યા જણાવી છે. તે પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદ છે. તથા તેના સાંવ્યવહારિક-પારમાર્થિક-વિકલ-સકલ-સમરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન-તર્ક-અનુમાન અને આગમ આદિ અનેક ભેદો છે. આ સંખ્યા જણાવી છે. (૩) પાંચમા પરિચ્છેદમાં તે પ્રમાણથી જાણવા લાયક હોય એટલે કે વિષય જણાવ્યો છે. સામાન્ય અને વિશેષાદિ અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ જે છે. તે પ્રમાણનો વિષય છે ઉર્ધ્વતાસામાન્ય અને તિર્યંસામાન્ય તથા ગુણ અને પર્યાય તેના ભેદો છે. (૪) આ છઢા પરિચ્છેદમાં અજ્ઞાન-નિવૃત્તિ, ઔદાસીન્ય અને હાનોપાદાનાદિબુદ્ધિ એ અનંતર અને પરંપરા રૂપ ફળ જણાવેલ છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વ આવી ગયેલા ૧ થી ૬ સુધીના પરિચ્છેદોમાં પ્રતિપાદન કરેલા પ્રમાણસંબંધી સ્વરૂપ-સંખ્યા-વિષય અને ફળ એમ સ્વરૂપાદિ ચારથી વિપરીત (પોતપોતાની માન્યતા મુજબ, ગમે તેમ, યુક્તિ, આગમ અને અનુભવ વિરુદ્ધ) જે કોઈ અપર સ્વરૂપાદિ માનવામાં આવે છે તે તે સ્વરૂપાભાસાદિ કહેવાય છે. ઉપરછલી રીતે સ્વરૂપ-સંખ્યા-વિષય અને ફળ જેવું માત્ર દેખાય. પણ વાસ્તવિકપણે સાચું તેવું હોય નહીં તે તે તદાભાસ કહેવાય છે. એટલે કે સ્વરૂપાભાસ-સંખ્યાભાસ-વિષયાભાસ અને ફલાભાસ કહેવાય છે.

હવે આ મિથ્યા સ્વરૂપ-સંખ્યા-વિષય અને ફળનું હેય તરીકે જ્ઞાન જો ન મેળવ્યું હોય તો મિથ્યા સ્વરૂપ શું? અને સમ્યગ્ સ્વરૂપ શું? એ જ્ઞાન થઈ જ ન શકે, અને તેવા જ્ઞાન વિના સમ્યક્ સ્વરૂપાદિનું ગ્રહણ થઈ ન શકે તેથી સાચાનું જ ઉપાદાન થાય, અને ખોટાથી બચી જવાય તેટલા માટે ખોટાને પણ જાણવું જરૂરી છે. સાચી અને ખોટી નોટો ભેગી થયેલી હોય ત્યારે જો ખોટી નોટોને આ નોટ ખોટી છે. એ તરીકે ઓળખતાં ન આવડે તો સાચી નોટોનું જ માત્ર ગ્રહણ કેમ થઈ શકે? અને તેના વિના સુખ પ્રાપ્તિ પણ કેમ થાય? તેથી સાચી નોટોનું જ માત્ર ગ્રહણ થાય, એટલા માટે સાચી નોટોની જેમ ખોટી નોટો પણ જાણવી પડે છે. તેમ

સાચા સ્વરૂપાદિની ઉપાદાનબુદ્ધિ કરવા માટે ખોટાં સ્વરૂપાદિ પણ હેયભાવે જાણવાં જોઈએ. એટલે આ છએ પરિચેદોમાં સ્વરૂપાદિનાં જે જે લક્ષણો કહ્યાં છે. તે ચારેથી જે જે વિપરીત છે. તે તે તદાભાસ કહેવાય છે. અહીં સ્વરૂપાભાસ, સંખ્યાભાસ, વિષયાભાસ અને ફલાભાસ આ ચારે આભાસોનું વર્ણન ગ્રંથકાર પોતે જ આ પરિચેદના સૂત્ર ૨૪ થી કરે જ છે. એટલે અહીં અમે વધારે વિશેચન લખતા નથી.
॥ ૬-૨૨-૨૩ ॥

તત્ત્વ સ્વરૂપાભાસં તાવદાહુઃ—

અજ્ઞાનાત્મકાનાત્મપ્રકાશકસ્વમાત્રાવભાસકનિર્વિકલ્પક-

સમારોપા: પ્રમાણસ્ય સ્વરૂપાભાસા: ॥ ૬-૨૪ ॥

ટીકા— અજ્ઞાનાત્મકં ચ, અનાત્મપ્રકાશકં ચ, સ્વમાત્રાવભાસકં ચ, નિર્વિકલ્પકં ચ, સમારોપશ્વેતિ પ્રમાણસમ્બન્ધિનઃ સ્વરૂપાભાસા: પ્રમાણાભાસા: પ્રત્યેયા: ॥ ૬-૨૪ ॥

કથં ? ક્રમેણ દૃષ્ટાન્તાનાચક્ષતે—

યથા સત્ત્વિકર્ષાદ્યસ્વસંવિદિતપરાનવભાસક—

જ્ઞાન-દર્શન-વિપર્યય-સંશયાનધ્યવસાયા: ॥ ૬-૨૫ ॥

ટીકા— અત્ર સત્ત્વિકર્ષાદિકમજ્ઞાનાત્મકસ્ય દૃષ્ટાન્તઃ, અસ્વસંવિદિતજ્ઞાન-મનાત્મપ્રકાશસ્ય, પરાનવભાસકજ્ઞાનં બાહ્યાર્થાપલાપિજ્ઞાનસ્ય, દર્શનં નિર્વિકલ્પસ્ય, વિપર્યયાદયસ્તુ સમારોપસ્યેતિ ॥ ૬-૨૫ ॥

કથમેં તત્ત્વરૂપાભાસતા ? ઇત્�ત્ર હેતુમાહુઃ—

તેભ્ય: સ્વપરવ્યવસાયસ્યાનુપપત્તે: ॥ ૬-૨૬ ॥

ટીકા— યથા ચૈતેભ્ય: સ્વપરવ્યવસાયોનોપપદ્યતે, તથા પ્રાગુપદર્શિતમેવ । ૬-૨૬ ।

ચાર પ્રકારના આભાસમાંથી સૌથી પ્રથમ “સ્વરૂપાભાસ” હવે સમજાવે છે. આ સ્વરૂપાભાસ આ પરિચેદના આ ૨૪મા સૂત્ર થી ૮૪ મા સૂત્ર સુધી ચાલશે. ૮૫મા સૂત્રમાં સંખ્યાભાસ, ૮૬મા સૂત્રમાં વિષયાભાસ, અને ૮૭મા સૂત્રમાં ફલાભાસ સમજાવીને આ પરિચેદ પૂર્ણ કરશે. ત્યાં પ્રથમ સ્વરૂપાભાસ સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ- (૧) અજ્ઞાનાત્મક, (૨) અસ્વપ્રકાશક, (૩) સ્વરૂપમાત્ર પ્રકાશક, (૪) નિર્વિકલ્પક, અને (૫) સમારોપ એ બધા સ્વરૂપાભાસ છે. ॥ ૬-૨૪ ॥

ટીકાર્થ—“સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ्” આવા પ્રકારનું પ્રમાણનું સ્વરૂપ અર્થાત્ લક્ષણ પ્રથમપરિચ્છેદના બીજા સૂત્રમાં આવ્યું છે. તેનાથી જે કંઈ પણ વિપરીત હોય તેને સ્વરૂપાભાસ કહેવાય છે. તે સૂત્રમાં જ્ઞાનને જ પ્રમાણ જણાવ્યું છે તેથી અજ્ઞાન એ સ્વરૂપાભાસ છે. તથા આ જ્ઞાન સ્વનું (જ્ઞાનનું) અને પરનું (જ્ઞાનનું) પ્રકાશક હોય તો જ પ્રમાણ કહ્યું છે. તેથી જે જ્ઞાન સ્વનો પ્રકાશ ન કરતું હોય, અર્થાત્ પરનો જ પ્રકાશ કરતું હોય અથવા જે જ્ઞાન સ્વનો જ માત્ર પ્રકાશ કરતું હોય પરંતુ પરનો પ્રકાશ ન કરતું હોય તે જ્ઞાન સ્વરૂપાભાસ છે. તથા વ્યવસાયવાળું (નિર્ણયાત્મક) જે જ્ઞાન તે પ્રમાણ કહ્યું છે તેથી સામાન્યમાત્રનો બોધ કરાવનારું નિર્વિકલ્પજ્ઞાન (દર્શનાત્મકબોધ) તે સ્વરૂપાભાસ છે. તથા આવું નિર્ણયાત્મક જે જ્ઞાન તે પ્રમાણ કહ્યું છે. તેથી નિર્ણયાત્મક જ્ઞાનને બદલે સમારોપ (ભ્રમાત્મક જ્ઞાન-સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન) તે સ્વરૂપાભાસ છે. આ જ વાત હવે પછીના સૂત્રમાં ઉદાહરણો આવવાથી સ્પષ્ટ સમજશે. ॥ ૬-૨૪ ॥

આ પાંચને કેમ સ્વરૂપાભાસ કહેવાય છે? તે સમજાવવા તેનાં અનુક્રમે દૃષ્ટાન્ત આપે છે.

સૂત્રાર્થ- (૧) સત્ત્વિકર્ષાદિ, (૨) અસ્વસંવિદિત, (૩) પરનું અપ્રકાશક જ્ઞાન, (૪) દર્શન, અને (૫) વિપર્યય-સંશય તથા અનધ્યવસાય આ સર્વે અનુક્રમે સ્વરૂપાભાસ છે. ॥ ૬-૨૫ ॥

ટીકાર્થ— જ્ઞાન જ હેયથી નિવૃત્તિ, ઉપાદેયમાં પ્રવૃત્તિ, અને ઉપેક્ષણીયથી ઉપેક્ષાબુદ્ધિ કરાવે છે. માટે જ્ઞાન જ હિતાહિતમાં પ્રવર્તક-નિવર્તક હોવાથી પ્રમાણ ગણાય છે. તેથી નૈયાયિક અને વૈશેષિકાદિ જે જે દર્શનકારો જડ એવા સત્ત્વિકર્ષાદિને પ્રમાણ માને છે. તે ઉચ્ચિત નથી. કારણ કે ઈન્દ્રિયો અને પદાર્થોનો સત્ત્વિકર્ષ હોવા છતાં પણ જો જ્ઞાન ન હોય તો પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ થતી નથી. મૃતક-શરીરમાં વિષયોનો યોગ કરાવવામાં આવે તો પણ જ્ઞાન ન હોવાથી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ હોતી નથી. તેથી સત્ત્વિકર્ષો તો ઈન્દ્રિય અને પુદ્ગલોના સંયોગાત્મક હોવાથી જડ છે. તેને પ્રમાણ કહેવાય નહીં. છતાં નૈયાયિકાદિ દર્શનકારો સત્ત્વિકર્ષાદિને જે પ્રમાણ માને છે. તે અજ્ઞાનાત્મક (જડાત્મક)ને પ્રમાણ માનવું તે પ્રથમ સ્વરૂપાભાસનું ઉદાહરણ છે.

કેટલાક દર્શનકારો જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે. પરંતુ જ્ઞાન પોતે પોતાનો બોધ કરાવતું નથી. ઘટ-પટાદિ પરનો જ બોધ કરાવે છે- એમ માને છે. એટલે જ્ઞાન એ અસ્વપ્રકાશક

છે. અથવા ક્ષણાન્તરવર્તી અન્ય જ્ઞાન વડે પ્રકાશિત થાય છે. અથવા જ્ઞેય વડે જ્ઞાનનો બોધ થાય છે. અથવા અર્થાપત્તિ વડે જ્ઞાનનો બોધ થાય છે. ઈત્યાદિ માને છે. તે પણ ખોટું હોવાથી જ્ઞાનને અસ્વસંવિદિત માનવું એ અનાત્મપ્રકાશકનું ઉદાહરણ છે. આ બીજું સ્વરૂપાભાસનું ઉદાહરણ છે.

કેટલાક દર્શનકારો જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે. પરંતુ માત્ર સ્વપ્રકાશક જ માને છે. પરને નથી જ્ઞાનવતું, અથવા પર એવું જ્ઞેય જ સંસારમાં નથી, ઈત્યાદિ માને છે. એટલે પર એવા જ્ઞેયનો અનવભાસ કરતું જ્ઞાન છે. આ પ્રમાણો બાબુ ઘટ-પટાદિ પદાર્થોનો અપલાપ કરનારા યોગાચાર અને માધ્યમિક બૌદ્ધોનું સ્વરૂપાભાસનું ત્રીજું ઉદાહરણ છે.

“આ કુંઈક છે” આવા પ્રકારનો સામાન્ય માત્રનો બોધ કરાવનાર દર્શન એ પણ હિતાહિતમાં પ્રવર્તક-નિવર્તક નથી માટે પ્રમાણ નથી. ઇતાં કેટલાક દર્શનકારો નિર્વિકલ્પકને જ પ્રમાણ માને છે. તેથી દર્શનાત્મકજ્ઞાનને પ્રમાણ માનવું એ નિર્વિકલ્પક રૂપે સ્વરૂપાભાસનું ચોથું ઉદાહરણ છે—

તથા વિપર્યય-સંશય અને અનધ્યવસાયાત્મક જે જ્ઞાન છે તે પણ ભ્રમાત્મક હોવાથી પ્રમાણ ગણાય નહીં. તેથી આવા ભ્રમાત્મક જ્ઞાનને પ્રમાણ માનવામાં આવે તો તે સમારોપ સ્વરૂપે સ્વરૂપાભાસ છે. તે પાંચમું ઉદાહરણ છે. ॥૬-૨૫ ॥

અહીં કોઈક એવો પ્રશ્ન કરી શકે છે— અજ્ઞાનને, અસ્વપ્રકાશકને, સ્વમાત્ર પ્રકાશકને, નિર્વિકલ્પક-જ્ઞાનને અને સમારોપને શા માટે સ્વરૂપાભાસતા કહેવાય છે ? તો તેમાં યુક્તિ જ્ઞાનવતાં કહે છે કે—

સૂત્રાર્થ- ઉપરોક્ત પાંચે ભાવોથી સ્વ-પરનો નિર્ણય કરાવે એવા પ્રમાણભૂત જ્ઞાનની અનુપપત્તિ છે. માટે તે સાચું સ્વરૂપ નથી પરંતુ સ્વરૂપાભાસ છે. ॥૬-૨૬॥

ટીકાર્થ- ઉપરોક્ત પાંચે ભાવોથી જ્ઞાનનો અને જ્ઞેયનો એમ ઉભયનો યથાર્થ નિર્ણય જે રીતે થતો નથી. તે રીતે સૂત્ર ૨૪-૨૫માં બતાવી ગયા જ છીએ.

(૧) જે સત્ત્વિકર્ષાદિ અજ્ઞાનાત્મક (૪૩) છે. તે અજ્ઞાનાત્મક હોવાથી સ્વ-પરનો નિર્ણય કરાવતા નથી. સત્ત્વિકર્ષને પ્રમાણ માનીએ તો પણ જ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનવું પડે છે. કારણકે વિષયના જ્ઞાન વિના સત્ત્વિકર્ષ પણ અબોધક જ છે. જેમ અપરિચિત માણસની સાથે ચક્ષુનો સંનિકર્ષ થાય, તો પણ બોધ થતો નથી તેથી જ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનવું જોઈએ.

(૨) જો જ્ઞાન અસ્વપ્રકાશક હોય તો તે ઘટ-પટની જેમ પરને પ્રકાશ આપી શકે નહીં. તથા જેમ દીપક પોતાને જ્ઞાનવતો છતો પરનો પ્રકાશક થાય છે. તેમ જ્ઞાન પણ

૩૦

પરિચેદ ૬-૨૭,૨૮

રાત્માકરાવતારિકા ભાગ-૩

પોતાનો પ્રકાશ કરતું છતું ઘટ-પટનો પ્રકાશ કરે છે. માટે જે પોતાનો પ્રકાશ ન કરે તે તો ૪૩ જ હોય અને તેનાથી સ્વ-પર વ્યવસાય ન થાય.

(૩) જે પરનો પ્રકાશ ન કરે, કેવળ આત્મમાત્ર પ્રકાશક જ હોય, એવું પણ ક્યાંય બનતું નથી. દીપક-સૂર્યપ્રમા-યંદ્રપ્રમા-રત્નો ઈત્યાદિ સ્વપ્રકાશક હોતે છતે અવશ્ય પર પ્રકાશક પણ છે જ. તથા પર એવું પુદ્ગલાદિ દ્રવ્ય પણ સંસારમાં છે જ. તેથી પરનો પણ પ્રકાશ કરે તે જ પ્રમાણ કહેવાય.

(૪) અત્યાત સામાન્ય બોધાત્મક દર્શન તે અસ્પષ્ટ બોધરૂપ હોવાથી સ્વ-પરનો વ્યવસાય કરાવવામાં અસર્મર્થ છે. તેથી નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન પણ પ્રમાણ મનાતું નથી.

(૫) વિપર્યય-સંશય-અને અનધ્યવસાય તો મિથ્યજ્ઞાનાત્મક જ હોવાથી યથાર્થ પણે સ્વ-પરનો વ્યવસાય કરાવી શકતા નથી. આ કારણથી આ પાંચેમાં પ્રમાણનું યથાર્થ સ્વરૂપ (એટલે કે સ્વ-પર વ્યવસાયિ જ્ઞાનરૂપે જે લક્ષણ છે) તે ઘટતું નથી. છતાં જે જે દર્શનકારો તેને પ્રમાણ માને છે. તેમાં પ્રમાણનું સ્વરૂપ ન હોવા છતાં પ્રમાણનું સ્વરૂપ કલ્પે છે માટે તે સધણું “સ્વરૂપાભાસ” છે. || ૬-૨૬ ||

સામાન્યતઃ પ્રમાણસ્વરૂપભાસમભિધાય વિશેषતસ્તદભિધિત્સવઃ સાંવ્ય-
વહારિકપ્રત્યક્ષાભાસં તાવદાહુઃ—

સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષમિવ યદાભાસતે તત્તદાભાસમ् ॥ ૬-૨૭ ॥

ટીકા—સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષમિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિબન્ધનતયા દ્વિપ્રકારં પ્રાગુ-
પવર્ણિતસ્વરૂપમ् ॥ ૬-૨૭ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથાઽમ્બુધેરેષુ ગન્ધર્વનગરજ્ઞાનં, દુઃખે સુખજ્ઞાનં ચ ॥ ૬-૨૮ ॥

ટીકા—અત્રાદ્યં નિર્દર્શનમિન્દ્રિયનિબન્ધાભાસસ્ય, દ્વિતીયં પુનરનિન્દ્રિયાભાસસ્ય
અવગ્રહાભાસાદયસ્તુ તદ્ભેદાઃ સ્વયમેવ પ્રાજ્ઞैર્વિજ્ઞેયાઃ ॥ ૬-૨૮ ॥

સામાન્યથી “સ્વપરવ્યવસાયિ એવું જે જ્ઞાન” તે પ્રમાણ કહેવાય છે. તેનાથી વિપરીત તે પ્રમાણનું યથાર્થ સ્વરૂપ ન હોવાથી સામાન્યપણે સર્વે પ્રમાણોને “સ્વરૂપાભાસ” અર્થાત્ પ્રમાણાભાસ કહેવાય છે. એમ પ્રમાણ માત્રના સ્વરૂપાભાસ

સમજાવીને હવે તે પ્રમાણના સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ, પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ, વિકલ, સકલ, પરોક્ષપ્રમાણ, સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજાન તર્ક, અનુમાન, અને આગમ ઈત્યાદિ ઉત્તરભેદાત્મક જે જે વિશેષ પ્રમાણો છે તેના પણ આભાસને જણાવવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રંથકારશ્રી “સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષાભાસ”ને પ્રથમ સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ-જે જ્ઞાન સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ હોય નહીં. પરંતુ તેના જેવું હોય એમ લાગે તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષાભાસ કહેવાય છે. ॥ ૬-૨૭॥

ટીકાર્થ-સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઈન્દ્રિયનિબન્ધનપણો અને અનિન્દ્રિય (મન) નિબન્ધનપણો બે પ્રકારનું છે. જેનું સ્વરૂપ બીજા પરિચેદમાં પહેલાં સમજાવાઈ ગયું છે. જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય (મન) દ્વારા થતું હોય. જાણો સાચું (યથાર્થ) જ છે એમ દેખાતું હોય. પરંતુ વાસ્તવિકપણે યથાર્થ ન હોય, ભ્રમ માત્ર હોય, સ્વ-પરનો યથાર્થ વ્યવસાય કરાવનારું ન હોય તેવા ભ્રમજ્ઞાનને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષાભાસ કહેવાય છે. તેનાં ઉદાહરણો હવે પછીના સૂત્રમાં ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ સમજાવે છે. ॥ ૬-૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ-જેમ કે વાદળોમાં ગંધર્વનગરનું જ્ઞાન થાય તે, તથા દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ થાય તે અનુક્રમે બસે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષાભાસ છે. ॥ ૬-૨૮॥

ટીકાર્થ-આકાશમાં વાદળો સહજ રીતે ભિન્ન-ભિન્ન આકારે બનતાં હોય છે. તેમાં “આ ગંધર્વ (જાતિના દેવોનાં) નગરો છે આવી બુદ્ધિ થાય તે વાસ્તવિકપણે નગર ન હોવા છતાં ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિયો દ્વારા આ જ્ઞાન થતું હોવાથી સાંવ્યવહારિક ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષાભાસ કહેવાય છે. એવી જ રીતે પિતળમાં સુવર્ણ બુદ્ધિ, જાંઝવાના જળમાં જળ બુદ્ધિ, ધીપમાં રજતની બુદ્ધિ, શુક્લવર્ણમાં પીતવર્ણની બુદ્ધિ આ બધાં ઈન્દ્રિયનિબન્ધન પ્રત્યક્ષાભાસનાં ઉદાહરણો જાણવાં.

તથા દુઃખ હોય પરંતુ મોહવશ તેમાં આ જીવ સુખ-બુદ્ધિ કરે તે મનથી માનવામાં આવે છે માટે સાંવ્યવહારિક અનિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષાભાસ કહેવાય છે. જેમકે ખસના રોગવાળો ખણ્ણ ખણ્ણ ત્યારે પીડા વધે છે તો પણ તેમાં સુખ-બુદ્ધિ કરે છે. તેવી જ રીતે સંસારના ભોગોની પ્રાપ્તિ-રક્ષાણ-અને વિયોગમાં દુઃખ હોવા છતાં મોહવશ આ જીવ સુખ-બુદ્ધિ કરે છે તે સર્વે અનિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષાભાસનાં ઉદાહરણો સમજવાં.

તથા ઈન્દ્રિય-અને અનિન્દ્રિય એમ બસે પ્રકારના પ્રત્યક્ષના પેટાભેદ રૂપ અવગ્રહ-ઇહા-અપાય અને ધારણા આદિ જે ભેદો છે. તથા અવગ્રહના પણ વંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહાદિ જે જે ભેદો છે. તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ બીજા પરિચેદમાં જણાવ્યું જ છે. તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપ જે કંઈપણ માનવામાં આવે તે પણ અવગ્રહાભાસ, ઈહાભાસ,

૩૨

પરિચેદ ૬-૨૯,૩૦

રાત્માકરાવતારિકા ભાગ-૩

અપાયાભાસ, ધારણાભાસ આદિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના ભેદ-પ્રભેદના સ્વરૂપાભાસો પ્રાજી પુરુષોએ ઉપર સમજાવેલી રીતિ-નીતિ મુજબ સ્વયં સમજી લેવા. || ૬-૨૭-૨૮ ||

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષાભાસં પ્રાદુર્ભૂત્વન્તિ—

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષમિવ યદાભાસતે તત્તદાભાસમ् ॥ ૬-૨૯ ॥

ટીકા—પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં વિકલસકલસ્વરૂપતયા દ્વિભેદં પ્રાગુક્તમ् ॥ ૬-૨૯ ॥

ઉદાહરન્તિ—

**યથા શિવાખ્યસ્ય રાજર્હેરસંખ્યાતદ્વીપસમુદ્રેષુ, સપ્તદ્વીપ-
સમુદ્રજ્ઞાનમ् ॥ ૬-૩૦ ॥**

ટીકા—શિવાખ્યો રાજર્ષિઃ સ્વસમયપ્રસિદ્ધઃ, તસ્ય કિલ વિભદ્ધાપરપર્યાયમ-
વધ્યાભાસં તાદૃશં વેદનમાવિર્બંધૂવેત્યાહુ: સૈદ્ધાન્તિકાઃ । મનઃપર્યાયકેવલજ્ઞાનયોસ્તુ
વિપર્યય: કદાચિત્ત્ર સમ્ભવતિ, એકસ્ય સંયમવિશુદ્ધિપ્રાદુર્ભૂતત્વાત्, અન્યસ્ય સમસ્તા-
વરણક્ષયસમુથત્વાત् । તત્શ્રી નાત્ર તદાભાસચિન્તાવકાશઃ ॥ ૬-૩૦ ॥

ઈન્દ્રિયનિબંધન અને અનિન્દ્રિયનિબંધન એમ બે પ્રકારના સાંવ્યવહારિક
પ્રત્યક્ષાભાસ સમજાવીને હવે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસ સમજાવે છે.

સૂત્રાર્થ- પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના જેવું જે જ્ઞાન જ્ઞાન તે જ્ઞાન પારમાર્થિક
પ્રત્યક્ષાભાસ કહેવાય છે. જેમ કે શિવ નામના રાજર્ષિને અસંખ્યાત દીપ-સમુદ્રો
હોવા હતાં માત્ર સાત દીપ-સમુદ્રોનું જ જ્ઞાન થયું હતું. || ૬-૨૯-૩૦ ||

ટીકાર્થ— ઉપરનાં સૂત્ર-૨૭/૨૮માં “સાંવ્યવહારિક” પ્રત્યક્ષપ્રમાણના આભાસનું
સ્વરૂપ સમજાવી હવે સૂત્ર ૨૯/૩૦માં “પારમાર્થિક” પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના આભાસનું સ્વરૂપ
સમજાવે છે. બીજા પરિચેદમાં પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના વિકલ અને સક્કલ એમ બે ભેદ
સમજાવ્યા છે. ત્યાં વિકલના અવધિ અને મનઃપર્યવ એમ બે ભેદ અને સક્કલનો કેવલજ્ઞાન
એક ભેદ સમજાવેલ છે. ત્યાં અવધિજ્ઞાન નામના વિકલ-પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના પ્રથમભેદનો
આભાસ સમજાવે છે કે જેટલું દેખાયું હોય તેટલું જ માને, શેષ ન દેખાયું હોય હતાં
હશે અથવા છે એમ જે ન માને તે અવધ્યાભાસ જાણવો. જેમ કે “શિવ” નામના
રાજર્ષિ પૂર્વે થયા હતા. એમ જૈનશાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે તે રાજર્ષિને વિભંગજ્ઞાન છે બીજું
નામ જેનું એવું અવધ્યાભાસરૂપ જ્ઞાન થયું હતું. એમ સિદ્ધાન્તકારો કહે છે. તેઓ

રતાકરાવતારિકા ભાગ-૩

પરિચેદ ૬-૩૧,૩૨

૩૩

અવધિજ્ઞાનથી સાત દીપ-સમુદ્રોને જોઈ શકતા હતા. વાસ્તવિકપણે તિર્યાલોકમાં અસંખ્યાત દીપ-સમુદ્રો છે. પરંતુ તેમને અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ આટલો જ આવિભૂત થયો હતો, પણ મિથ્યાત્વના ઉદ્યથી “સાત જ” દીપ-સમુદ્ર છે એમ માનીને શેષ દીપ-સમુદ્રો તિર્યાલોકમાં હોવા છતાં “ન દેખાવાથી, નથી જ” એમ માની લીધું. તે અવધ્યાભાસ એટલે વિભંગજ્ઞાન કહેવાય છે.

વિકલપ્રત્યક્ષનો જે બીજો ભેદ મન:પર્યવજ્ઞાન, તથા સકલપ્રત્યક્ષનો જે કેવલજ્ઞાન નામનો એક ભેદ છે. તે બસ્તે ભેદોનું વિપરીતપણું અર્થાત્ આભાસપણું કદાપિ થતું નથી. કારણકે તે બે ભેદમાંથી પ્રથમનો એક ભેદ જે મન:પર્યવજ્ઞાન છે. તે ચારિત્રની અત્યાત્ નિર્મળતાથી પ્રગટ થયેલ છે. અને બીજો ભેદ જે કેવલજ્ઞાન છે. તે આવરણના સંપૂર્ણ ક્ષયથી ઉત્પસ્ત થયેલ છે. તેથી આ બે પ્રમાણ-જ્ઞાનોમાં તદાભાસની ચિંતા કરવાનો કોઈ અવકાશ નથી. અહીં સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એમ બસ્તે પ્રકારના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસ સમજાવ્યા. હવે ઉત્તમા સૂત્રથી પરોક્ષાભાસ સમજાવશે. ॥ ૬-૨૯-૩૦॥

અથ પરોક્ષાભાસં વિવક્ષબः સ્મરणાભાસં તાવદાહુः—

અનનુભૂતે વસ્તુનિ તદિતિ જ્ઞાનં સ્મરणાભાસમ् ॥ ૬-૩૧ ॥

ટીકા—અનનુભૂતે-પ્રમાણમાત્રેણાનુપલબ્ધે ॥ ૬-૩૧ ॥

ઉદાહરણિ—

અનનુભૂતે મુનિમણડલે તન્મુનિમણડલમિતિ યથા ॥ ૬-૩૨ ॥

પરોક્ષપ્રમાણના સ્વરૂપાભાસ સમજાવવાના છે. ત્યાં પ્રથમ પરોક્ષપ્રમાણના પાંચ ભેદ છે. (૧) સ્મરણ, (૨) પ્રત્યભિજ્ઞાન, (૩) તર્ક, (૪) અનુમાન, (૫) આગમ, આ પાંચેના આભાસો કુમશઃ સમજાવે છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ આ સૂત્રમાં “સ્મરણાભાસ” સમજાવે છે.

સૂત્રાર્થ— જે વસ્તુ ભૂતકાળમાં કદાપિ ન અનુભવી હોય, છતાં આ તે છે એવું સ્મરણ થઈ આવે તે સ્મરણાભાસ. જેમકે “મુનિઓનું મંડલ કોઇ દિવસ અનુભવ્યું ન હોય અને તે મુનિમંડલ છે એવું સ્મરણ મનમાં થાય તે. ॥ ૬-૩૧-૩૨॥

ટીકાર્થ—ત્રીજા પરિચેદના પ્રારંભમાં “સ્મરણ”નું સ્વરૂપ આવે છે. ત્યાં જે વસ્તુ ભૂતકાળમાં અનુભવી હોય તેનું જ સ્મરણ થાય છે.

આ વાત સર્વ-જન-વિદિત છે. પરંતુ જે વસ્તુનો પૂર્વકાળમાં કોઈપણ વખત અનુભવ ન કર્યો હોય (એટલે કે પ્રમાણપૂર્વક યથાર્થ ઉપલંબ ન કર્યો હોય) અને ભ્રમાત્રથી અનુભવ કર્યો હોય તેનું કાલાન્તરે સ્મરણ થઈ આવે તે સ્મરણાભાસ કહેવાય છે. જેમકે— જે સાચા-યથાર્થ મુનિઓ ન હોય, પરંતુ માત્ર મુનિવેષધારી જ મુનિ હોય, અને તેમાં મુનિપણનો ખોટો અનુભવ કર્યો હોય. ત્યાર બાદ કાળાન્તરે પ્રસંગવશાત્ત તે મુનિમંડળનું સ્મરણ થઈ આવે. તેને સ્મરણાભાસ કહેવાય છે. પિતાળમાં સોનાનો ભ્રમ થયા પછી કાલાન્તરે સુવર્ણનું સ્મરણ થાય, જાંઝવાના જળમાં જલબુદ્ધિ થયા બાદ કાલાન્તરે જળનું સ્મરણ થાય. ઈત્યાદિ ઉદાહરણો સ્મરણાભાસનાં જાણવાં. સર્વથા જેનો ‘અનનુભૂતે’ એ પદનો અર્થ પ્રમાણપૂર્વક ઉપલંબ કરેલો નહીં પરંતુ અપ્રમાણતા પૂર્વક ભ્રમાત્મક પણે ઉપલંબ કરેલો એવો અર્થ કરવો. તેથી જ ટીકામાં “પ્રમાણ-માત્રેણાનુપલબ્ધે:” એમ લઘ્યું છે. ॥ ૬-૩૧-૩૨॥

પ્રત્યભિજ્ઞાભાસં પ્રસ્તુપયન્તિ—

**તુલ્યે પદાર્થે સ એવાયમિતિ, એકસ્મિંશ્ચ તેન તુલ્ય ઇત્યાદિજ્ઞાનં
પ્રત્યભિજ્ઞાભાસમ् ॥ ૬-૩૩ ॥**

ટીકા—પ્રત્યભિજ્ઞાનં હિ તિર્યગુધ૰તાસામાન્યાદિગોચરમુપવર્ણિતં, તત્ત્વ
તિર્યક્સામાન્યાલિઙ્ગિતે ભાવે સ એવાયમિતિ, ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વભાવે ચૈકસ્મિન્
દ્રવ્યે તેન તુલ્ય ઇતિ જ્ઞાનમ्, આદિશબ્દાદેવંજાતીયકમન્યદપિ જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાના-
ભાસમિતિ ॥ ૬-૩૩ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યમલકજાતવત् ॥ ૬-૩૪ ॥

ટીકા—યમલકજાતયોરેકસ્યા: સ્ત્રિયા એકદિનોત્પત્રયો: પુત્રયોર્મધ્યાદેકત્ર
દ્વિતીયેન તુલ્યોઽયમિતિ જિજ્ઞાસિતે સ એવાયમિતિ, અપરત્ર સ એવાયમિતિ બુભુત્સિતે
તેન તુલ્યોઽયમિતિ ચ જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાભાસમ् ॥ ૬-૩૪ ॥

“સ્મરણાભાસ” સમજાવીને હવે પરોક્ષપ્રમાણનો બીજો ભેદ જે પ્રત્યભિજ્ઞા છે.
તેનો આભાસ સમજાવે છે—

સૂગાર્થ- તુલ્ય એવા પદાર્થમાં “આ તે જ છે” એમ માનવું. તથા એક જ
પદાર્થમાં “આ તેની તુલ્ય છે.” એમ માનવું. તે બણે પ્રત્યભિજ્ઞાભાસ કહેવાય છે.
જેમકે- બે બાળકોનું સાથે જન્મેલું યુગલ. ॥ ૬-૩૩-૩૪॥

ટીકાર્થ—ત્રીજા પરિચ્છેદમાં પ્રત્યભિજા બે જાતની સમજાવી છે એક તિર્યક્કુસામાન્યના વિષયવાળી, અને બીજી ઉર્ધ્વતા સામાન્યના વિષયવાળી. ત્યાં એક સરખા બે પદાર્થોમાં આ પણ ઘટ છે. આ પણ ઘટ છે. આ ઘટ પેલા ઘટની સાથે સંદર્શ છે. ઈત્યાદિ ભિન્ન-ભિન્ન દ્રવ્યોમાં એકતા અથવા સમાનતાની જે બુદ્ધિ થાય તે તિર્યક્કુસામાન્ય કહેવાય છે. અને એકનો એક જ પદાર્થ કાળજીમે જુદી જુદી અવસ્થા પામે છતાં આ તે જ વસ્તુ છે. તે જ વસ્તુ છે એમ કાળજીએ થયેલા પર્યાયભેદમાં પણ દ્રવ્યની એકતા જાણવી તે ઉર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે. જો આવા પ્રકારનું તિર્યક્ક અને ઉર્ધ્વતાનું શાન થાય તો તો તે પ્રત્યભિજા પ્રમાણ શાન કહેવાય છે. પરંતુ તેનાથી વિપરીત જે શાન થાય તે પ્રત્યભિજાભાસ શાન કહેવાય છે. જેમકે— કોઈ એક સ્ત્રીને એક જ દિવસે સરખા રૂપ-માન વાળાં બે બાળકો જન્મ્યાં હોય, ત્યારે આ બે પુત્રોમાં એક પુત્ર બીજા પુત્રની સાથે તુલ્ય છે. એમ જાણવાની જિજ્ઞાસા હોવા છતાં “સ એવાયમિતિ”= તે જ આ છે એવું જાણવું તે તિર્યક્કસામાન્યભાસ છે. કારણકે તિર્યક્કસામાન્યનો વિષય બે પદાર્થોમાં સંદર્શતા જાણવાનો છે એકતા જાણવાનો નથી. તેને બદલે એકતા જાણવી તે ખોટું શાન હોવાથી આભાસ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે તે બે બાળકમાં કોઈપણ એક બાળકને પ્રથમ જોયા પછી બીજીવાર જોતાં “તે જ આ બાળક છે” એમ એકતા જાણવી જોઈએ. તેને બદલે પૂર્વ જોયેલાની સાથે આ બાળક સમાન છે એમ સંદર્શતા જાણવી તે ઉર્ધ્વતાસામાન્યભાસ છે કારણકે એકતા જાણવી એ ઉર્ધ્વતાનો વિષય છે. તેને બદલે સમાનતા જાણવી એ ખોટું શાન હોવાથી આભાસ કહેવાય છે.

તિર્યક્કસામાન્યનો વિષય બધા ઘટ ઘટપણે સમાન છે. આ ઘટ બીજા ઘટની સાથે તુલ્ય છે. એમ સંદર્શતા જાણવાનો છે. તેને બદલે બધા ઘટ એ એક જ ઘટ છે એમ દ્રવ્યની એકતા જાણવી તે આભાસ છે. તેવી રીતે ઉર્ધ્વતા સામાન્યનો વિષય એકતા જાણવાનો છે તેને બદલે સંદર્શતા જાણવી તે ઉર્ધ્વતાભાસ છે. મૂલ સૂત્ર-ઉત્તમાં લખેલા આદિ શબ્દથી આવા આવા પ્રકારના પ્રત્યભિજાભાસ બીજા પણ સમજી લેવા. ॥૬-૩૩-૩૪॥

તર્કાભાસમાર્દર્શયન્તિ—

અસત્યામપિ વ્યાપ્તौ તદવભાસસ્તકર્ભાસः ॥ ૬-૩૫ ॥

ટીકા—વ્યાપ્તિરવિનાભાવः ॥ ૬-૩૫ ॥

ઉદાહરન્તિ—

**સ શ્યામો મैત્રતનયત્વાદિત્યત્ર યાવાન્મैત્રતનયઃ સ શ્યામ ઇતિ
યથા ॥ ૬-૩૬ ॥**

૩૬

પરિચેદ ૬-૩૫,૩૬

રાનકરાવતારિકા ભાગ-૩

ટીકા—ન હિ મૈત્રતનયત્વહેતો: શ્યામત્વેન વ્યાપ્તિરસ્તિ, શાકાદ્યાહાર-પરિણતિપૂર્વકત્વાચ્છયામતાયા: । યો હિ જનન્યુપભુક્તશાકાદ્યાહારપરિણામપૂર્વક-સ્તનય: સ એવ શ્યામ ઇતિ સર્વાક્ષેપેણ યઃ પ્રત્યય: સ તર્ક ઇતિ ॥૬-૩૬॥

સ્મરણાભાસ, પ્રત્યભિજાભાસ સમજાવીને હવે તર્કભાસ સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ- વ્યાખ્યિ ન થતી હોવા છતાં પણ વ્યાખ્યિનું જ્ઞાન કરવું તે તર્કભાસ (અર્થાત् વ્યાપ્ત્યાભાસ) કહેવાય છે. જેમકે—“તે પુત્ર મિત્રાતનય હોવાથી શ્યામ છે.” અહીં જે કોઈ મિત્રાતનય હોય તે શ્યામ છે. આવું કહેવું તે તર્કભાસ છે. ॥૬-૩૫-૩૬॥

ટીકાનુવાદ—પરોક્ષપ્રમાણના આભાસો સમજાવે છે. ત્યાં સ્મરણાભાસ અને પ્રત્યભિજાભાસ કહીને હવે તર્કભાસ કહે છે. “સાધ્ય હોય ત્યાં જ હેતુ હોય તે અન્વયવ્યાખ્યિ છે. અને સાધ્ય ન હોય ત્યાં હેતુ ન હોય તે વ્યતિરેક વ્યાખ્યિ છે” તેને બદલે સાધ્ય ન હોય ત્યાં પણ હેતુ હોય એવો હેતુ મૂકીને (એટલે સાધ્યાભાવવર્તિ-વ્યભિચારી હેતુ મૂકીને) વ્યાખ્યિ જણાવવી તે વ્યાખ્યિઆભાસ-તર્કભાસ કહેવાય છે. જેમકે—

તે પુત્ર, શ્યામ છે, મિત્રાપુત્ર હોવાથી.

અહીં જે જે મિત્રાના પુત્ર હોય તે બધા શ્યામ હોય એવો નિયમ નથી. અર્થાત્ શ્યામત્વ સાધ્ય વિના પણ (અષ્ટમપુત્ર ગૌર હોવાથી ત્યાં પણ) મિત્રાતનયત્વ હેતુ છે. તેથી મિત્રાતનયત્વ હેતુની શ્યામત્વ સાધ્યની સાથે વ્યાખ્યિ થતી નથી. કારણેકે પુત્રમાં આવેલી શ્યામતા એ (તેવા વર્ણવાળા) શાકાદિ આહારના પરિણામ પૂર્વકની છે. તેથી મિત્રાસત્ત્વના આઠ પુત્રોમાંથી જે જે પુત્રોના ગર્ભસ્થકાળે શાકાદિ આહાર વધારે લેવામાં આવ્યો છે. એટલે કે જનની દ્વારા વધારે લેવાયેલા શાકાદિ આહારના પરિણામ પૂર્વકનું જે જે બાલક છે તે તે બાળક જ શ્યામ છે. પ્રથમના સાત પુત્રોના ગર્ભકાળે શાકાદિનો આહાર પરિણામ છે. તેથી તે શ્યામ છે. પરંતુ આઠમા પુત્રના ગર્ભકાળે શાકાદિ આહારનો પરિણામ નથી. તેથી તે શ્યામ નથી. છતાં ત્યાં મિત્રાતનયત્વ તો છે. માટે હેતુ સાધ્યાભાવમાં વર્તનારો હોવાથી ખોટો છે. છતાં હેતુ તરીકે પ્રયોગ કરીને જે વ્યાખ્યિ જણાવવામાં આવે છે તે વ્યાપ્ત્યાભાસ-તર્કભાસ છે.

શાકાદિ આહાર-પરિણામપૂર્વકનું મિત્રાતનયત્વ (સાત પુત્રોમાં) જ્યાં છે ત્યાં જ શ્યામત્વ સાધ્ય છે. પરંતુ શાકાદિ આહાર પરિણામ રહિત કેવલ એકલું મિત્રાતનયત્વ (આઠમા પુત્રમાં) જ્યાં છે. ત્યાં શ્યામત્વ નથી. આમ હોવા છતાં શાકાદિઆહાર પરિણામવાળા અને શાકાદિઆહાર પરિણામ વિનાના એમ “સર્વાક્ષેપેણ” સર્વનો (૧થી૮ આઠ પુત્રોનો) સમાવેશ કરીને જે શ્યામત્વનો “પ્રત્યય” બોધ કરવામાં આવે છે. તે તર્ક સાચો તર્ક નથી પરંતુ તર્ક = તર્કભાસ છે. ॥૬-૩૫-૩૬॥

અનુમાનાભાસમાખ્યાન્તિ—

પક્ષાભાસાદિસમુથં જ્ઞાનમનુમાનાભાસમવસેયમ् ॥ ૬-૩૭ ॥

ટીકા—પક્ષાભાસો વક્ષ્યમાણ આદિર્યેષાં હેત્વાભાસાદીનાં ભણિષ્યમાણ-સ્વરૂપાણાં-તેભ્ય: સમુથા સમુત્તરિસ્યેતિ પક્ષાભાસાદિસમુથં જ્ઞાનમનુમાનાભાસમભિધીયતે, એતચ્ચ યદા સ્વપ્રતિપત્ત્યર્થ તદા સ્વાર્થાનુમાનાભાસં, યદા તુ પરપ્રતિપત્ત્યર્થ પક્ષાદિવચનરૂપાપન્ન તદા પરાર્થાનુમાનાભાસમવસેયમિતિ ॥ ૬-૩૭ ॥

પરોક્ષપ્રમાણના આભાસોમાં હવે ચોથો “અનુમાનાભાસ” સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ-પક્ષાભાસાદિથી ઉત્પન્ત થયેલું જે શાન તે અનુમાનાભાસ કહેવાય છે.

॥ ૬-૩૭॥

ટીકાર્થ— આ જ પરિચ્છેદના સૂત્ર ઉટ થી ૪૬ સુધીમાં પક્ષાભાસ, સૂત્ર ૪૭થી પણમાં હેત્વાભાસ, સૂત્ર ૫૮ થી ૭૮માં દૃષ્ટાન્તાભાસ, સૂત્ર-૮૦-૮૧માં ઉપનયાભાસ અને સૂત્ર-૮૨માં નિગમનાભાસ આગળ સમજાવવાના છે. અનુમાન પ્રમાણનાં મુખ્ય પાંચ અંગ (અવયવ) છે. તે પાંચે અંગોનું સ્વરૂપ (લક્ષણ) ત્રીજા પરિચ્છેદમાં સમજાવ્યું છે. તે સ્વરૂપથી વિપરીત સ્વરૂપ જેનું છે. તે અંગો તદાભાસ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ઉટ સૂત્રથી ૪૬ સૂત્રમાં કહેવાતો પક્ષાભાસ છે આદિમાં જેઓને, એટલે કે આગળ સમજાવાતા સ્વરૂપવાળા હેત્વાભાસાદિને, તે (સર્વ) પાંચે આભાસોને પક્ષાભાસાદિ કહેવાય છે. તે પાંચે આભાસોથી ઉત્પન્ત થયેલું જે શાન તે “અનુમાનાભાસ” કહેવાય છે. તે પાંચે આભાસોનો પ્રયોગ જો સ્વબોધ માટે કરાતો હોય તો તે સ્વાર્થાનુમાનાભાસ કહેવાય છે. અને જો પરના બોધ માટે કરાતો હોય તો તે પરાર્થાનુમાનાભાસ કહેવાય છે.

અનુમાનાભાસ

પક્ષાભાસ	હેત્વાભાસ	દૃષ્ટાન્તાભાસ	ઉપનયાભાસ	નિગમનાભાસ
સૂત્ર	સૂત્ર	સૂત્ર	સૂત્ર	સૂત્ર
૭૮થી૪૬	૪૭થી૫૭	૫૮થી૭૮	૮૦થી૮૧	૮૨

આ પ્રમાણે અનુમાનાભાસ પાંચ પ્રકારે સમજાવીને ત્યારબાદ ૮૩-૮૪ સૂત્રમાં આગમાભાસ, ૮૫મા સૂત્રમાં પ્રમાણ સંખ્યાભાસ, ૮૬મા સૂત્રમાં વિષયાભાસ અને ૮૭મા સૂત્રમાં ફલાભાસ સમજાવાશે. ॥ ૬-૩૭॥

પક્ષાભાસાંસ્તાવદાહુ:—

તત્ત્ર પ્રતીતનિરાકૃતાનભીપ્સિતસાધ્યધર્મવિશેષણાસ્ત્રય: પક્ષા-
ભાસા: ॥ ૬-૩૮ ॥

ટીકા—પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ:, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ:, અનભી-
પ્સિતસાધ્યધર્મવિશેષણ શ્વેતિ ત્રય: પક્ષાભાસા ભવન્તિ । અપ્રતીતાનિરાકૃતાભી-
પ્સિતસાધ્યધર્મવિશેષણ સમ્યક્પક્ષત્વેન પ્રાગુપર્વિંતત્વાદેતેષાં ચ તદ્વિપરીત-
ત્વાત् ॥ ૬-૩૮ ॥

અનુમાનાભાસના પાંચ ભેદોમાંથી સૌથી પ્રથમ “પક્ષાભાસ”ના ત્રણ ભેદો છે.
તે સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ-ત્યાં પ્રતીત, નિરાકૃત, અને અનભીપ્સિત સાધ્યધર્મથી ચુક્ત એવા ત્રણ
જાતના પક્ષાભાસો છે. ॥ ૬-૩૮ ॥

ટીકાનુવાદ— આ જ શાસ્ત્રના ત્રીજા પરિચેદના સૂત્ર ૧૪ થી ૧૭માં સાચા
(યથાર્થ) પક્ષનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે કે— જ્યાં અપ્રતીત (અપ્રસિદ્ધ), અનિરાકૃત (જેનો
નિષેધ થયો નથી તે) અને અભીપ્સિત (ઈષ્ટ) એવું સાધ્ય સધાતું હોય તો તેવા
સાધ્યયુક્ત પક્ષને સમ્યક્પક્ષ કહેવાય છે. જેમકે પર્વતમાં વહિ સાધ્ય હોય ત્યારે જે
સધાય છે તે વહિ પર્વતમાં છે કે નહીં ? એવો સંદેહ હોવાથી પ્રતીત નથી, પણ
અપ્રતીત છે. તથા વહિનો સંભવ (વૃક્ષાદિ હોવાથી) હોઈ શકે છે. સમુદ્રમાં જેમ
વહિ ન હોય તેમ અહીં પર્વતમાં નિષેધ નથી માટે અનિરાકૃત છે. તથા જાળવાની
જિજ્ઞાસા (તમના) હોવાથી અભીપ્સિત પણ છે. આવા ત્રણ ગુણવાળા સાધ્યથી યુક્ત
જે પક્ષ તે જ સમ્યક્પક્ષ કહેવાય. એવું પૂર્વે વર્ણન કરેલ હોવાથી તેનાથી જે જે પક્ષ
વિપરીત હોય તે પક્ષાભાસ કહેવાય છે. તેના ત્રણ ભેદ છે.

- (૧) પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ, પ્રસિદ્ધસાધ્યધર્મયુક્ત પક્ષ.
- (૨) નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, નિષિદ્ધસાધ્યધર્મયુક્ત પક્ષ.
- (૩) અનભીપ્સિતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અનિષ્ટસાધ્યધર્મયુક્ત પક્ષ.

આ ત્રણે પક્ષાભાસો છે. કારણ કે સમ્યક્પક્ષનું જે સ્વરૂપ પૂર્વ જણાવ્યું છે. તેનાથી
વિપરીત છે. તે ત્રણેનાં ઉદાહરણો આપવા પૂર્વક ગ્રંથકાર પોતે જ આ ત્રણ ભેદ આગળ
સમજાવે છે. ॥ ૬-૩૮ ॥

તત્ત્વાદ્યં પક્ષાભાસમુદાહરન્તિ—

**પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથાર્જહતાન् પ્રત્યવધારણવર્જ પરેણ
પ્રયુજ્યમાનઃ સમસ્તિ જીવ ઇત્યાદિઃ ॥ ૬-૩૯ ॥**

ટીકા—અવધારણ વર્જયિત્વા પરોપન્યસ્તઃ સમસ્તોઽપિ વાકુપ્રયોગ આર્હતાનાં
પ્રતીતમેવાર્થ પ્રકાશયતિ । તે હિ સર્વ જીવાદિવસ્ત્વનેકાન્તાત્મકં પ્રતિપત્તાઃ, તત-
સ્તેષામવધારણરહિતં પ્રમાણવાક્યં સુનયવાક્યં વા પ્રયુજ્યમાનં પ્રસિદ્ધમેવાર્થમુદ્-
ભાવયતીતિ વ્યર્થસ્તત્પ્રયોગઃ, સિદ્ધસાધનઃ પ્રસિદ્ધસમ્બન્ધ ઇત્યપિ સંજ્ઞાદ્વયમસ્યા-
વિરુદ્ધમ् ॥૬-૩૯॥

પક્ષાભાસના ત્રણ ભેદ પૈકી પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ એ નામના પ્રથમભેદને
ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે—

**સૂત્રાર્થ—“જીવ છે” ઇત્યાદિ અવધારણ વિનાનો પરવાદી વડે જૈનો પ્રત્યે કરાતો
વાક્યપ્રયોગ તે પ્રતીતસાધ્યધર્મ વિશેષણ પક્ષાભાસ છે. ॥ ૬-૩૬॥**

ટીકાનુવાદ—પક્ષમાં અપ્રતીત સાધ્યને સાધીએ તો જ તે પક્ષને સાચો પક્ષ
કહેવાય. કારણકે પક્ષનું સાચું લક્ષણ તે છે. પરંતુ જે પક્ષમાં જે વાત પ્રતીત (પ્રસિદ્ધ)
જ છે. સર્વ જન સાધારણ અનુભવસિદ્ધ જ છે. છતાં તે પક્ષમાં તે સાધ્યને સાધીએ
તો જણાવેલ લક્ષણથી (સ્વરૂપથી) વિપરીત છે. માટે પ્રથમ પક્ષાભાસ કહેવાય છે.
જેમકે આર્હતો (જૈનો)ને સર્વ વસ્તુઓ સ્યાદ્વાદ (અનેકાન્તવાદ) યુક્ત હોવાથી તેઓ
સ્યાદ્બિન્દ, સ્યાદ્ અભિન્દ, સ્યાદ્બનિત્ય, સ્યાદ્બનિત્ય જ માને છે. આ વાત જૈનોમાં
તથા અન્યદર્શનકારોમાં પણ જાણીતી જ છે. છતાં અન્યદર્શનકારો જૈનોની સામે વાદ-
વિવાદમાં ઉત્તરે ત્યારે તેઓ “જીવ: (સ્યાદ્) સમસ્તિ” જીવ કથંચિદ્ છે. અર્થાતું
સ્વદ્રવ્યાદિથી છે. અને પરદ્રવ્યાદિથી નથી. એમ એવકાર વિના પ્રયોગ કરે તો આવી
વાત જૈનોને તો પ્રતીત છે જ, માટે પ્રતીત સાધ્યને સાધવું તે પક્ષના લક્ષણ (સ્વરૂપ)થી
વિપરીત છે. માટે તેને પ્રતીતસાધ્યધર્મ વાળો પક્ષાભાસ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે અવધારણ વર્જને પરે કહેલો સમસ્ત પણ વચનપ્રયોગ જૈનોની સામે
તો પ્રસિદ્ધ જ અર્થને કહેનાર બને છે. કારણકે તે=તે જૈનો જીવાદિ સર્વવસ્તુને
અનેકાન્તાત્મક સ્વીકારે છે. તેથી તે જૈનોની સામે અવધારણ વિનાનું બોલાયેલું
પ્રમાણવાક્ય કે સુનયવાળું વાક્ય પોતાના માન્ય પ્રસિદ્ધ અર્થને જ પ્રકાશિત કરે છે. તેથી
પરવાદીનો આ વાક્યપ્રયોગ વર્થે જ છે. માટે પ્રતીતસાધ્યવાળો પક્ષાભાસ બને છે.

આ પ્રતીતધર્મવાળા પક્ષાભાસની જ “સિદ્ધસાધન” અથવા “પ્રસિદ્ધસમ્બન્ધ” એવી બીજી બે સંજ્ઞા છે. તે અવિરુદ્ધ (બરાબર) જ છે. કારણકે પ્રતીતને સાધવું એટલે કે સિદ્ધને સાધવું છે, અથવા જેનો જેમાં સંબંધ પ્રસિદ્ધ જ છે તે સાધવું. એમ બસે નામોના અર્થ વિવક્ષિત નામની સાથે સમાન જ છે. માટે અવિરુદ્ધ છે. ॥૬-૪૮॥

દ્વિતીયપક્ષાભાસં ભેદતો નિયમયન્તિ—

**નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણः પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમલોકસ્વવચના-
દિભિઃ સાધ્યધર્મસ્ય નિરાકરણાદનેકપ્રકારઃ ॥ ૬-૪૦ ॥**

ટીકા—પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ:, અનુમાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ:, આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ:, લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ:, સ્વવચનનિરાકૃત-
સાધ્યધર્મવિશેષણ:, આદિશબ્દાત્ સ્મરણનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ:, પ્રત્યભિજ્ઞાનનિરા-
કૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ:,, તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણશ્રેતિ ॥ ૬-૪૦ ॥

પ્રતીતસાધ્યવાળા પ્રથમ પક્ષાભાસને સમજાવી હવે નિરાકૃતસાધ્યવાળા દ્વિતીય-
પક્ષાભાસને સમજાવતાં તેના ભેદ જણાવવાપૂર્વક સમજાવે છે—

**સૂગાર્થ-નિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશેષણવાળો આ બીજો પક્ષાભાસ પ્રત્યક્ષાથી,
અનુમાનથી, આગમથી, લોકથી અને સ્વવચન આદિથી સાધ્યધર્મનું નિરાકરણ કરવાથી
અનેકપ્રકારનો છે. ॥ ૬-૪૦॥**

ટીકાનુવાદ—જે પક્ષમાં જે સાધ્ય નથી જ, આવી પ્રસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ-અનુમાન અને
આગમ આદિ પ્રમાણોથી થઈ ચૂકી હોય. છતાં તે પક્ષમાં તે સાધ્ય સાધવા જે પ્રયત્ન
કરવામાં આવે તે નિરાકૃત સાધ્યધર્મ વિશિષ્ટ દ્વિતીય પક્ષાભાસ કહેવાય છે. પક્ષમાં સાધ્ય
નથી જ એ વાત પ્રત્યક્ષાદિ જે પ્રમાણોથી કરવામાં આવી છે. તે પ્રમાણો ઉપરથી તેનાં
નામો તથા ભેદો પાડવામાં આવે છે. તેના કુલ ભેદો ૮ છે. તે આ પ્રમાણો—

- (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે જેમાં સાધ્યનો નિષેધ સિદ્ધ જ હોય છતાં ત્યાં સાધ્ય સાધવામાં
આવે તે પ્રથમભેદ “પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશિષ્ટ પક્ષાભાસ.”
- (૨) અનુમાન પ્રમાણ વડે જેમાં સાધ્યનો નિષેધ સિદ્ધ હોય, છતાં સાધ્ય ત્યાં સાધવામાં
આવે તે બીજો ભેદ “અનુમાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશિષ્ટ પક્ષાભાસ.”
- (૩) એવી જ રીતે “આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશિષ્ટ પક્ષાભાસ.”
- (૪) લોકથી જ્યાં સાધ્ય નિષિદ્ધ હોય તે “લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશિષ્ટ પક્ષાભાસ.”

(૫) પોતાના જ વચ્ચનોથી જ્યાં સાધ્યનો નિષેધ સિદ્ધ હોય છતાં સાધ્ય-સધાય તે સ્વવચન નિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશિષ્ટ પક્ષાભાસ.”

મૂલસૂત્રમાં લખેલા આદિ શબ્દથી (૬) સ્મરણનિરાકૃત, (૭) પ્રત્યભિજ્ઞાન-નિરાકૃત, (૮) તર્કનિરાકૃત ભેદો જાણવા. આ સર્વ ભેદોનાં ઉદાહરણો હવે પછીના મૂળ સૂત્રોમાં આવે જ છે. એટલે અમે અહીં વધારે વિવેચન લખતા નથી. || ૬-૪૦ ||

એષુ પ્રથમં પ્રકારં પ્રકાશયન્તિ—
પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા નાસ્તિ ભૂતવિલક્ષણ
આત્મા ॥ ૬-૪૧ ॥

ટીકા—સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ હિ પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુભ્યઃ શરીરત્વેન પરિણતેભ્યો ભૂતેભ્યો વિલક્ષણોऽન્ય આત્મા પરિચ્છિદ્યતે, ઇતિ તદ્વિલક્ષણાત્મનિરાકરણપ્રતિજ્ઞા તેન બાધ્યતે, યથાઽનુષ્ણોऽગ્નિઃ ઇતિ પ્રતિજ્ઞા બાહ્યન્દ્રિયપ્રત્યક્ષેણ ॥ ૬-૪૧ ॥

પક્ષાભાસના નિરાકૃતસંબંધી ભીજાભેદમાં કુમશઃ ઉદાહરણો આપે છે. ત્યાં પ્રથમભેદનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણો છે—

સૂત્રાર્થ—“આત્મા એ ભૂતોથી વિલક્ષણ (ભિજ્ઞ) નથી” આવો પક્ષ એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશિષ્ટ છે. || ૬-૪૧ ||

ટીકાર્થ—શરીરસ્વરૂપે પરિણામ પામેલાં પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ અને વાયુ, ઈત્યાદિ ભૂતોથી આ આત્મા વિલક્ષણ છે અર્થાત્ અન્ય છે. આ વાત સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ વડે (પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણ વડે) જ સૌને જણાય છે. ભૂતો એ જડ વસ્તુ છે. આત્મા એ ચેતનવસ્તુ છે. મૃત્યુકાળે ભૂતો અહીં જ રહે છે. આત્મા ભવાન્તરમાં જાય છે. એક-એક ભૂત, આત્મા સ્વરૂપ નથી તો બધાં ભૂતો સાથે મળીને પણ આત્મા સ્વરૂપ કેમ બને ? ઈત્યાદિ અનેક યુક્તિઓથી સૌ કોઈને આ સ્વયં અનુભવાય જ છે કે આત્મા ભૂતોથી વિલક્ષણ છે. તેથી ઉપર કહેલ પક્ષ “આત્મા ભૂતોથી વિલક્ષણ નથી” આવા પ્રકારની વિલક્ષણ આત્માના નિષેધસ્વરૂપ જે પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે. તે પ્રતિજ્ઞા તેન=તે સ્વાનુભવ વડે (આત્મા ભૂતોથી વિલક્ષણ છે એવા અનુભવ વડે) બાધિત થાય છે. જેમ “અગ્નિ ઉષ્ણ નથી” આવી પ્રતિજ્ઞા સ્પાર્શનેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ વડે (અગ્નિ ઉષ્ણ અનુભવાતો હોવાથી) બાધિત થાય છે. તેમ આ પ્રતિજ્ઞા પણ સ્વાનુભવ-પ્રત્યક્ષ વડે બાધિત થાય છે. માટે આવાં ઉદાહરણો તે પ્રત્યક્ષ નિરાકૃત સાધ્યધર્મ વિશિષ્ટ કહેવાય છે. || ૬-૪૧ ||

દ્વિતીયપ્રકારં પ્રકાશયન્તિ—

અનુમાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા નાસ્તિ સર્વજ્ઞો
વીતરાગો વા ॥ ૬-૪૨ ॥

ટીકા—અત્ર હિ ય: કશ્ચિત્ત્રિર્હસાતિશયવાન्, સ કશ્ચિત્ત્ર સ્વકારણજનિત-
નિર્મૂલક્ષય: યથા કનકાદિમલો, નિર્હસાતિશયવતી ચ દોષાવરણે ઇત્યનેનાનુમાનેન
સુવ્યક્તેવ બાધા । એતસ્માત્ ખલ્વનુમાનાદ્ યત્ર ક્વचન પુરુષધૌરેયે દોષાવરણયો: સર્વથા
પ્રક્ષયપ્રસિદ્ધઃ, સ એવ સર્વજ્ઞો વીતરાગશ્રેતિ । એવમપરિણામી શબ્દ
ઇત્યાદિરપિ પ્રતિજ્ઞા “પરિણામી શબ્દઃ કૃતકત્વાન્યથાઽનુપપત્તઃ” ઇત્યાદિનુમાનેન
બાધ્યમાના-જત્રોદાહરણીયા ॥ ૬-૪૨ ॥

નિરાકૃતસાધ્યધર્મ પક્ષાભાસનો બીજો ભેદ સમજાવે છે—

સૂચાર્થ— આ સંસારમાં સર્વજ્ઞ કોઇ નથી અથવા વીતરાગ કોઇ નથી. આવી
પ્રતિજ્ઞા એ અનુમાન નિરાકૃત સાધ્યધર્મ વિશિષ્ટ છે. ॥ ૬-૪૨ ॥

ટીકાનુવાદ— “આ સંસારમાં કોઈપણ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી અથવા વીતરાગ નથી”
આવું અનુમાન જો કોઈ વાદી કહે તો આ અનુમાનમાં કરેલી “સર્વજ્ઞ નથી” કે “વીતરાગ
નથી” તે પ્રતિજ્ઞા તેની સામે વિરોધી એવા પ્રતિસ્પદી અનુમાન વડે બાધિત થાય છે.
તે પ્રતિસ્પદી અનુમાન આ પ્રમાણે—

અહીં જે કોઈ પદાર્થ નિશ્ચિતપણે છ્રાસ (હાનિ) અને અતિશય (વૃદ્ધિ)વાળો હોય
છે. અર્થાત્ અપકર્ષ અને ઉત્કર્ષવાળો હોય છે. તે પદાર્થ અવશ્ય પોતાના કારણોથી થયેલા
પૂર્ણ ક્ષયવાળો પણ હોય જ છે. જેમ કે સુવર્ણનો મેલ. સારાંશ કે સુવર્ણમાં મળેલો
મેલ ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં ક્ષય થતો દેખાય જ છે. તેથી તે મેલને દૂર કરવાનાં પૂર્ણ
કારણો મળે તો તે પૂર્ણ કારણોથી કરાયેલા પૂર્ણ મેલક્ષયવાળું પણ સુવર્ણ બની શકે
છે. તેવી જ રીતે સંસારી જીવોમાં રહેલા મોહના દોષો, અને શાનનાં આવરણો પણ
નક્કી છ્રાસ અને અતિશયવાળાં જ છે. તેથી તે દોષોનો અને આવરણોનો પણ સંપૂર્ણપણે
ક્ષય થઈ શકે છે. અને ક્ષયનાં કારણો પૂર્ણપણે જેને પ્રામ થયાં છે. ત્યાં તે દોષ અને
આવરણોનો પૂર્ણપણે ક્ષય થાય જ છે તેથી આ અનુમાન વડે “સર્વજ્ઞ કે વીતરાગ કોઈ
નથી” એવા અનુમાનને સારી રીતે બાધા આવે જ છે. આ અનુમાનથી જે કોઈ પુરુષ
વિશેષમાં દોષો અને આવરણોનો ક્ષયવિશેષ થયેલો અર્થાત્ સર્વથા પ્રક્ષય થયેલો પ્રસિદ્ધ
છે. તે જ પુરુષવિશેષ સર્વજ્ઞ પણ છે અને વીતરાગ પણ છે જ.

સારાંશ કે સંસારમાં જે જે વસ્તુઓ હાનિ-વૃદ્ધિવાળી હોય છે. તેનો કયાંક સર્વથા અંત પણ હોય જ છે. જેમ સુવર્ણમાં રહેલો મેલ અભિનદ્વારા દૂર કરાતો જોવાય જ છે. તેથી સંપૂર્ણ પણે મેલ દૂર કરવાનાં કારણો સાથે તપાવવામાં આવે તો મેલ સંપૂર્ણપણે દૂર કરી શકાય છે. તેમ આત્મામાં રહેલ મોહના દોષો અને જ્ઞાનનાં આવરણો પણ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ વધ-ઘટ થતાં અનુભવાય જ છે. તેથી તે સંપૂર્ણપણે પણ ક્ષય કરી શકાય જ છે. માટે જેમાં સંપૂર્ણપણે ક્ષય થાય છે તે પુરુષ સર્વજ્ઞ અને વીતરાગ છે. આવા પ્રકારના સર્વજ્ઞ અને વીતરાગની સિદ્ધિના અનુમાનથી “સર્વજ્ઞ નથી” કે “વીતરાગ નથી”નું જે અનુમાન હતું તેની બાધા સુવ્યક્ત જ છે. માટે તે અનુમાનનો પક્ષ અનુમાનનિરાકૃત સાધ્ય ધર્મવાળો કહેવાય છે.

એવી જ રીતે “શબ્દ એ અપરિણામી” છે. એમ કોઈએ કહ્યું, તેની સામે બીજા વાદીએ પ્રતિસ્પદી આવા પ્રકારનું અનુમાન રજી કર્યું કે શબ્દ એ પરિણામી છે કારણ કે અન્યથા (જે પરિણામી ન હોત તો) કૃતક્ત્વ તે શબ્દમાં ઘટી શકે નહીં. આવા અનુમાન વડે પૂર્વનું અનુમાન બાધા પામે જ છે. ઈત્યાદિ બીજાં ઉદાહરણો પણ અહીં સમજી લેવાં. ॥ ૬-૪૨ ॥

અથ તૃતીય ભેદમાહુः—

આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા જૈનેન રજનીભોજનં
ભજનીયમ् ॥ ૬-૪૩ ॥

ટીકા—અત્થ ગયંમિ આઇચ્ચે, પુરત્થા ય અણુગગણ ।

આહારમાઇયં સવ્વં, મણસા વિ ન પત્થએ ॥ ૧ ॥

ઇત્યાદિના હિ પ્રસિદ્ધપ્રામાણ્યેન પરમાગમવાક્યેન ક્ષપાભક્ષણપક્ષઃ
પ્રતિક્ષિપ્યમાણત્વાન સાધુત્વમાસ્કન્દતિ । એવં જૈનેન પરકલત્રમભિલષણીય-
મિત્યાદ્યુદાહરણીયમ् ॥ ૬-૪૩ ॥

નિરાકૃતસાધ્યધર્મ પક્ષાભાસના ત્રીજા ભેદને સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ—‘‘જૈનોએ રાત્રિ-ભોજન કરવું જોઈએ’’ આ આગમથી નિરાકૃત સાધ્યધર્મ
વિશિષ્ટ પક્ષાભાસ છે. ॥ ૬-૪૩ ॥

ટીકાનુવાદ—કોઈ વાદી એવું કહે કે—“જૈનોએ રાત્રિ-ભોજન કરવું જોઈએ” તો આ પક્ષ આગમપ્રમાણથી નિરાકૃત (નિષેધયુક્ત) સાધ્યધર્મવાળો છે. કારણકે આગમમાં આ પ્રમાણો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે— આદિત્ય (સૂર્ય) અસ્તપણાને પામે છતે અને પૂર્વદિશામાં બીજો સૂર્ય ઉંઘો ન હોય ત્યારે આહાર-પાણી આદિ સર્વ મનથી પણ ઈચ્છાવું નહીં, ઈત્યાદિ આગમવચનો કે જેની પ્રમાણતા આતિશય પ્રસિદ્ધ છે. તેવાં આ આગમવચનો દ્વારા જૈનોએ રાત્રિભોજનનો પક્ષ નિષેધ કરતો હોવાથી શોભાસ્પદતાને ધારણ કરતો નથી. તેથી “જૈનોએ રાત્રિભોજન કરવું જોઈએ” આ પક્ષ આગમવચનો દ્વારા નિરાકૃત (નિષિદ્ધ) સાધ્યધર્મવાળો હોવાથી પક્ષાભાસ છે. આજ પ્રમાણો કોઈ વાદી એમ કહે કે— “જૈનોએ પરસ્તીસેવન કરવું જોઈએ” આવાં વાક્યો પણ આગમપ્રમાણથી નિરાકૃત જ છે. ઈત્યાદિ ઉદાહરણો સમજી લેવાં. || ૬-૪૪ ||

ચતુર્થ પ્રકારં પ્રથયન્તિ—

લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા ન પારમાર્થિકઃ પ્રમાણ-પ્રમેયવ્યવહારઃ ॥ ૬-૪૪ ॥

ટીકા—લોકશબ્દેનાત્ર લોકપ્રતીતિરુચ્યતે । તતો લોકપ્રતીતિનિરાકૃત-સાધ્યધર્મવિશેષણ ઇત્યર્થઃ । સર્વા હિ લોકસ્ય પ્રતીતિરીદ્ઘશી યત્પારમાર્થિકં પ્રમાણં, તેન ચ તત્ત્વાતત્ત્વવિવેકઃ પારમાર્થિક એવ ક્રિયતે ।

નનુ લોકપ્રતીતિરપ્રમાણં પ્રમાણં વા ? અપ્રમાણં ચેત् ? કથં તથા બાધ:-કસ્યાપિ કર્તું શક્યઃ ? । પ્રમાણં ચેત्, પ્રત્યક્ષાદ્યતિરિક્તં તદન્યતરદ્વ વા ? ન તાવ-દાદ્યઃ: પક્ષઃ, પ્રત્યક્ષાદ્યતિરિક્તપ્રમાણસ્યાસમ્ભવાત् । અન્યથા “પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ” ઇત્યાદિવિભાગસ્યાસમજ્ઞસ્યાપત્તઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-વિશેષણાદિપક્ષાભાસેષ્વેવાસ્યાન્તર્ભૂતત્વાત् ન વાચ્યઃ પ્રકૃતઃ પક્ષાભાસ ઇતિ ચેત-

સત્યમેતત्, કિન્તુ લોકપ્રતીતિરત્રોત્કલિતત્વેન પ્રતિભાતીતિ વિનેય-મનીષોન્મીલનાર્થમસ્ય પાર્થક્યેન નિર્દેશઃ । એવં શુચિ નરશિરઃકપાલપ્રમુખં, પ્રાણ્યઙ્ગન્ત્વાત् શંખશુક્તિવત् । ઇત્યાદ્યપિ દૃશ્યમ् ॥ ૬-૪૪ ॥

નિરાકૃત સાધ્યધર્મ યુક્ત પક્ષાભાસનો ચોથો ભેદ સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ-પ્રમાણ-પ્રમેયનો વ્યવહાર એ પારમાર્થિક નથી. ઈત્યાદિ કહેવું તે લોકપ્રતીતિનિરાકૃત સાધ્યધર્મ યુક્ત ચોથો પક્ષાભાસ છે. || ૬-૪૪ ||

ટીકાર્થ—આ ચોથા ભેદમાં લોકનિરાકૃતપદમાં જે લોકશબ્દ છે. તેનો અર્થ લોકપ્રતીતિ કરવો. અર્થાતું લોકોની પ્રતીતિથી (અનુભવથી) જે સાધ્યનો નિષેધ સિદ્ધ હોય છતાં સાધ્ય સાધીએ તે લોકપ્રતીતિથી નિરાકૃત એવા સાધ્યધર્મવાળો પક્ષાભાસ કહેવાય છે. કારણકે સર્વ લોકની પ્રતીતિ આવી જ હોય છે કે જે પ્રમાણ છે. એ પારમાર્થિક છે. અને પારમાર્થિક એવા તે પ્રમાણ વડે કરાતો તત્ત્વાત્ત્વનો જે વિવેક તે પ્રમેય પણ પારમાર્થિક જ કરાય છે. એટલે કે પ્રમાણ-પ્રમેયનો વ્યવહાર પારમાર્થિક જ છે. એવી સર્વ લોકપ્રતીતિ છે છતાં પ્રમાણ-પ્રમેયનો વ્યવહાર પારમાર્થિક નથી. આવું જે બોલવું કે સાધવું તે પક્ષ લોકપ્રતીતિથી નિરાકૃત હોવાથી પક્ષાભાસ છે.

પ્રશ્ન—અહીં તમે જે લોકપ્રતીતિ કહો છો તે શું પ્રમાણ ભૂત છે કે— અપ્રમાણભૂત છે ? જો આ લોકપ્રતીતિ અપ્રમાણભૂત હોય તો અપ્રમાણ એવી તે લોકપ્રતીતિ વડે કોઈનો પણ બાધ કરવો કેમ શક્ય ગણાય ? અપ્રમાણભૂત શાન અક્ષિયિત્કર જ હોય છે. હવે જો તમે લોકપ્રતીતિને પ્રમાણભૂત કહો તો શું પૂર્વોક્ત પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ પ્રમાણોથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) પ્રમાણ છે કે તેનાથી અન્યતર (એટલે કે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષમાંનું કોઈ પ્રમાણ) સ્વરૂપ છે ? ત્યાં પ્રથમ પક્ષ (પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ પ્રમાણોથી અતિરિક્ત પ્રમાણ છે એમ કહેવું તે) તો ઉચિત નથી જ. કારણકે પ્રત્યક્ષાદિથી અતિરિક્ત પ્રમાણોનો અસંભવ જ છે. અન્યથા=જો એમ ન માનીએ તો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રમાણો છે. એવું જે કથન દ્વિતીયાદિ પરિચ્છેદોમાં કર્યું છે. તે સધણું અસમંજસતાને (અસત્યપણાને) જ પામે. જો અધિક પ્રમાણો હોત તો ગ્રંથકારે ત્યાં જ લખ્યાં હોત. હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો એટલે કે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એવા પ્રમાણસ્વરૂપ જ લોકપ્રતીતિ છે. તો આ લોકપ્રતીતિ નિરાકૃતવાળો ભેદ પ્રત્યક્ષનિરાકૃત અથવા પરોક્ષ-નિરાકૃત (અનુમાન નિરાકૃત) આદિ પક્ષાભાસોમાં જ અસ્ય=આ લોકપ્રતીતિ નિરાકૃતનો અંતર્ભૌવ થઈ જ જાય છે. તો જુદો ભેદ કરવાની જરૂર શું ? આ પ્રસ્તુત પક્ષાભાસ જુદો ન કહેવો જોઈએ.

ઉત્તર— તમારો પ્રશ્ન સાચો છે. આ લોકપ્રતીતિ પ્રમાણભૂત પણ છે. અને પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ પ્રમાણ સ્વરૂપ જ છે. તેથી તેનો પ્રત્યક્ષ-અનુમાનાદિ પક્ષાભાસોમાં સમાવેશ અવશ્ય થઈ જ જાય છે. તો પણ જ્યાં લોકનો અનુભવ વધારે સ્પષ્ટપણે (અતિશય અધિકપણે) પ્રતિભાસિત થાય છે. ત્યાં આ ભેદનો શિષ્યોની બુદ્ધિનો વિકાસ વધારે કરવા માટે ભિન્નપણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ જ પ્રમાણે બીજાં ઉદાહરણો પણ સમજ લેવાં. જેમકે “માણસના માથાની ખોપરી વિગેરે શારીરિક ભાગ પવિત્ર છે. પ્રાણીનું અંગ હોવાથી, જેમ શંખ પવિત્ર છે તેમ. તથા શુક્તિ (ધીપ) પવિત્ર છે તેમ. અહીં લોક અનુભવ જ પ્રમાણ છે કે માથાની ખોપરીવાળાં અંગો અપવિત્ર જ છે. તેથી પવિત્ર

૪૬

પરિચ્છેદ ૬-૪૫

રાનકરાવતારિકા ભાગ-૩

કહેનારો પક્ષ લોકપ્રતીતિથી નિરાકૃત છે. ઈત્યાહિ અન્ય ઉદાહરણો પણ સ્વયં સમજુ લેવાં. ॥ ૬-૪૪॥

પञ્ચમપ્રકારં કીર્તયન્તિ—

સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા “નાસ્તિ પ્રમેય-પરિચ્છેદકં પ્રમાણમ्” ॥ ૬-૪૫ ॥

ટીકા—સર્વપ્રમાણાભાવમભ્યુપગચ્છત: સ્વમપિ વચનં સ્વાભિપ્રાયપ્રતિપાદન-પરં નાસ્તીતિ વાચંયમત્વમેવ તસ્ય શ્રેય:, બ્રુવાણસ્તુ નાસ્તિ પ્રમાણં પ્રમેય-પરિચ્છેદકમિતિ સ્વવચનં પ્રમાણીકુર્વન् બ્રૂત ઇતિ સ્વવચનેનૈવાસૌ વ્યાહ્યતે, એવં નિરન્તરમહં મૌનીત્યાદ્યપિ દૃશ્યમ् ।

નનુ સ્વવચનસ્ય શબ્દરૂપત્વાત् તનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ: પક્ષાભાસ: પ્રાગદિતાગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ એવ પક્ષાભાસેઽન્તર્ભવતીતિ કિર્મથ્રમસ્ય ભેદેન કથનમિતિ ચેત् ? ॥

એવમેતત્, તથાપિ શિષ્યશેમુષીવિકાશાર્થમસ્યાપિ પાર્થક્યેન કથનમિતિ ન દોષ:

નિરાકૃતસાધ્યધર્મયુક્ત પક્ષાભાસનો પાંચમો ભેદ સમજાવે છે—

સૂત્રાર્થ-પ્રમેયભાવોને જણાવનારાં કોઈ પ્રમાણ છે જ નહીં આવું કહેવું. તે સ્વવચન નિરાકૃતસાધ્યધર્મયુક્ત પક્ષાભાસ કહેવાય છે. ॥ ૬-૪૫॥

ટીકાનુવાદ—માત્ર શાનવાદી, સર્વશૂન્યવાદી અથવા નાસ્તિકવાદી આહિ જે એમ માને છે. કે “પ્રમેયને જણાવનારાં કોઈ પ્રમાણો સંસારમાં છે જ નહીં” આ પ્રમાણો પ્રમાણોનો સર્વથા અભાવ સ્વીકારનારા વાદીને પોતાનું બોલાયેલું (ઉપરોક્ત) વચન પણ પોતાના અભિપ્રાયને (સર્વ પ્રમાણોનો અભાવ જે કહેવો છે તેને) પ્રતિપાદન કરવામાં સમર્થ થશે નહીં જ. આવો વાદી જે કંઈ બોલશો તે વચનોથી તેવો અર્થ સિદ્ધ થશે જ નહીં. તેથી તે વાદીને તો વાચંયમ (મૌન) રહેવું એ જ કલ્યાણકારી બનશે. અને જો બોલે તો એટલે કે “પ્રમેયને જણાવનારું કોઈ પ્રમાણ નથી જ” આવા પ્રકારના પોતાના વચનને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીને જો બોલે તો બોલતા એવા તે વાદીને પોતાના વચનની સાથે જ અસૌ=આ પ્રતિજ્ઞા વ્યાઘાત પામે છે. કારણકે પ્રમેયને જણાવનારું કોઈ પ્રમાણ નથી” એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. અને આવી પ્રતિજ્ઞાને જણાવનારા સ્વ-વચનને પાછું પ્રમાણ માને છે. તેથી બતે વાતો પરસ્પર વિરોધ પામે છે. આવી જ રીતે “હું સતત

મૌનસેવી છું આવું બોલવું તે પણ સ્વવચન-વિરોધી છે. કારણ કે સતત મૌની છું. એમ કહે છે. છતાં આવું મૌનપણાના કથનને જણાવતું વાક્યોચ્ચારણ તો કરે જ છે. તેથી પરસ્પર વિરોધી છે. તથા મે માતા વન્ધ્યા ઈત્યાદિ ઉદાહરણો પણ અહીં સમજવાં.

પ્રશ્ન-આ સ્વવચનનિરાકૃત વાળો પાંચમો ભેદ જે જણાવવામાં આવ્યો છે. તે પૂર્વ જણાવેલ આગમનિરાકૃત નામના ત્રીજા ભેદમાં સમાઈ જ જાય છે. કારણકે સ્વવચન એ પણ શબ્દાત્મક ભાષા જ હોવાથી આગમસ્વરૂપ જ ગણાય. તેથી તનિરાકૃત=સ્વવચન નિરાકૃત સાધ્યવાળો આ પક્ષ પૂર્વ જણાવેલા આગમનિરાકૃતમાં અંતર્ભૂત થઈ જ જાય છે. તો પછી શા માટે અસ્ય=આ સ્વવચનનિરાકૃતનો બિશ્રપણો ઉલ્લેખ કર્યો ?

ઉત્તર- આ એમ જ છે અર્થાત્ સ્વવચનનિરાકૃતવાળો આ પાંચમો ભેદ આગમનિરાકૃતવાળા ભેદમાં સમાઈ જ જાય છે. તો પણ શિષ્યોની શેમુખી (બુદ્ધિ)ના વિકાસ માટે જ આ ભેદનો પણ પૃથક્કૂપણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. માટે તેમાં કોઈ દોષ નથી.

આદિશાબ્દસૂચિતાસ્તુ પક્ષાભાસાસ્ત્રય: સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનતર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-વિશેષણા: । તત્ત્વ સ્મરણનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા, સ: સહકારતરુ: ફલશૂન્ય ઇતિ, અયં પક્ષ: કસ્યચિત્ સહકારતરું ફલભરભાજિષ્ણું સમ્યક્ સ્મર્તુઃ સ્મરણેન બાધ્યતે । પ્રત્યભિજ્ઞાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા, સહશોઽપિ ક્વચન વસ્તુનિ કશ્ચન કઞ્ચનાધિકૃત્યોર્ધ્વતાસામાન્યભાન્ત્યા પક્ષીકુરુતે, તદેવેદમિતિ । તસ્યાયં પક્ષસ્તિર્યક્-સામાન્યાવલમ્બિના તેન સહશમિદમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનેન નિરાક્રિયતે । તર્કનિરાકૃતસાધ્ય-ધર્મવિશેષણો યથા, યો યસ્તત્પુત્ર: સ શ્યામ ઇતિ વ્યાપ્તિ: સમીચીનેતિ અસ્યાયં પક્ષે યો જનન્યુપભુક્તશાકાદ્યાહારપરિણામપૂર્વકસ્તત્પુત્ર:, સ: શ્યામ:, ઇતિ વ્યાપ્તિગ્રાહિણા સમ્યક્તર્કેણ નિરાક્રિયતે ॥ ૬-૪૫ ॥

આ જ પરિચ્છેદના ૪૦માં સૂત્રમાં સૂચવેલા આદિ શબ્દથી બીજા પણ ત્રણ ભેદો આ નિરાકૃતસાધ્ય ધર્મયુક્ત પક્ષાભાસના થાય છે. તે આ પ્રમાણો- (૧) સ્મરણનિરાકૃત સાધ્યધર્મયુક્ત પક્ષાભાસ, (૨) પ્રત્યભિજ્ઞાનનિરાકૃત સાધ્યધર્મયુક્ત પક્ષાભાસ, (૩) તર્કનિરાકૃત સાધ્યધર્મયુક્ત પક્ષાભાસ, તે ત્રણેના અર્થો તથા ઉદાહરણો આ પ્રમાણો છે.

(૧) સાધ્યયુક્ત પક્ષની જે પ્રતિશ્શા કરવામાં આવી હોય તેનો નિષેધ સ્મરણ દ્વારા કરવામાં આવે તો તે સ્મરણનિરાકૃત-સાધ્યધર્મયુક્ત પક્ષાભાસ કહેવાય છે. જેમકે-કોઈ એક પુરુષે કોઈ એક અરણ્યમાં શરદાદિ જેવી ઋતુમાં એક સહકારતરુને (અંબાના વૃક્ષને શરદાદિ ઋતુ હોવાથી) ફળોથી શૂન્ય જોયું જોયા પછી કણાન્તરે,

ક્ષેત્રાન્તરે તેનું સ્મરણ થયું. એ જ પ્રમાણે કોઈ બીજા પુરુષે તે જ સહકારતરને વસંત-ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ફળોથી ભરપૂર જોયું. કાળાન્તરે તેનું સ્મરણ થયું. અહીં પ્રથમ પુરુષે ફળશૂન્ય જોયું હોવાથી બીજાની સામે એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે તે સહકારતરું ફળશૂન્ય જ છે. તેની સામે બીજો પુરુષ કહે છે કે ના, તારી વાત મિથ્યા છે. કારણકે તે સહકારતરું ફળોથી ભરેલું મેં જોયું હતું, એવું મને સ્મરણમાં આવે છે. આ પ્રમાણે ફળોના ભારથી શોભતા સહકારતરને સ્મરણ કરનારાના સ્મરણ વડે “સહકારતરું ફળ શૂન્ય” છે. આ પ્રતિજ્ઞા બાધિત થાય છે. આ સ્મરણ દ્વારા પક્ષ બાધિત થયો છે માટે સ્મરણ નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશિષ્ટ પક્ષાભાસ કહેવાય છે.

ધારો કે કોઈક સ્થાને એક સરખા સ્વરૂપવાળી બે વસ્તુઓ છે. (જેમ એક જ ઘરે સાથે જન્મેલાં બે બાળકો) હવે હકીકત એવી છે કે— એક વસ્તુ બીજી વસ્તુ સાથે (સમાન) છે. પરંતુ બસ્તે વસ્તુ એક નથી. અર્થાત્ વસ્તુપણે ભિન્ન છે. ત્યાં સરખે સરખી કોઈ એક વસ્તુમાં કોઈક પુરુષ તે કોઈ એક વસ્તુને આશ્રયી (સાચી રીતે એમ માનવું જોઈએ કે આ વસ્તુ તેની સાથે સમાન છે. તેને બદલે) ઉર્ધ્વતાસામાન્યનો ભ્રમ થવાથી “આ તે જ વસ્તુ છે” આવું જો કહે તો તેની આ પ્રતિજ્ઞા તિર્યક્ક સામાન્યના આલંબનવાળા બીજા પુરુષમાં થયેલા “આ તે જ છે” એમ નહીં પરંતુ “આ તેની સાથે સમાન છે” એવા પ્રત્યભિજ્ઞાન વડે બાધિત થાય છે. તેથી આ પ્રત્યભિજ્ઞાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશિષ્ટ પક્ષાભાસ કહેવાય છે.

“જે જે તેણીનો (મિત્રાનો) પુત્ર છે. તે તે સર્વે શ્યામ છે” આ અમારી વ્યાખ્યાની સાચી જ છે. એવું કોઈ એક વાદીએ કહ્યું. ત્યારે તેની સામે બીજા વાદીએ કહ્યું કે ના, તમારી વાત ખોટી છે. કારણ કે માતા (મિત્રા) દ્વારા શાકાદિ આહારનો ઉપભોગ કરવાના પરિણામ પૂર્વકનો જે જે તેણીનો પુત્ર છે. તે તે જ શ્યામ છે. પરંતુ તેણીના બધા પુત્રો શ્યામ નથી. અહીં બીજાવારના વ્યાખ્યાહક સાચા તર્ક વડે પ્રથમનો જે પક્ષ છે. તે બાધિત થાય છે. માટે આ તર્કનિરાકૃતસાધ્ય ધર્મયુક્ત પક્ષાભાસ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નિરાકૃતપક્ષાભાસના ૫+૩=કુલ આઠે ભેદો સંવિસ્તરપણે સમજાવ્યા. ॥ ૬-૪૫॥

દ્વિતીય પક્ષાભાસં સભેદમુપદર્શય તૃતીયમુપદર્શયન્તિ—

અનભીપ્રિતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા સ્યાદ્વાદિન:

શાશ્વતિક એવ કલશાદિરશાશ્વતિક એવ વેતિ વદતઃ ॥ ૬-૪૬ ॥

ટીકા—સ્યાદ્વાદિનો હિ સર્વત્રાપિ વસ્તુનિ નિત્યત્વૈકાન્તઃ, અનિત્યત્વૈકાન્તો વા નાભીપ્રિસ્તઃ, તથાપિ કદાચિદસૌ સભાક્ષોભાદિનૈવમપિ વદેત् । એવં નિત્ય શબ્દ ઇતિ તાથાગતસ્ય વદતઃ પ્રકૃતઃ પક્ષાભાસઃ ॥

પ્રતીતસાધ્યયુક્ત અને નિરાકૃતસાધ્ય યુક્ત એમ બે પ્રકારના પક્ષાભાસમાં બીજા નિરાકૃત સાધ્યયુક્ત પક્ષાભાસને પાંચ (આઠ) ભેદ દ્વારા સમજાવીને હવે અનભીપ્રિસ્ત-સાધ્યયુક્ત એ નામના ત્રીજા પક્ષાભાસને ગ્રંથકાર સમજાવે છે. ॥ ૬-૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ—સ્યાદ્વાદી એવા જૈનદર્શનાનુયાયી કોઇ પુરુષ ઘટાદિ શાશ્વત જ છે અથવા અશાશ્વત જ છે. એમ બોલે, તો તેવું બોલતા તે પુરુષને અનભીપ્રિસ્ત સાધ્યધર્મયુક્ત ત્રીજો પક્ષાભાસ થાય છે. ॥ ૬-૪૬ ॥

ટીકાનુવાદ—સ્યાદ્વાદને અનુસરનારા જૈનદર્શનાનુયાયી આત્માઓને સર્વ પણ વસ્તુઓમાં એકાન્તનિત્યત્વ અથવા એકાન્ત અનિત્યત્વ ઈષ્ટ નથી. છતાં સભાક્ષોભાદિ કોઈ કારણના વશથી કદાચ આ જૈન આવું પણ (સંભ્રમથી) બોલી જાય કે ઘટ-પટાદિ શાશ્વત (નિત્ય) જ છે. અથવા ઘટ-પટાદિ અશાશ્વત (અનિત્ય) જ છે. તો તેવું બોલતા તે જૈનને પોતાના દર્શનને અનભીપ્રિસ્ત સાધ્ય સાધવા જતાં અનભીપ્રિસ્ત સાધ્યધર્મયુક્ત નામનો ત્રીજો પક્ષાભાસ દોષ લાગે છે. આ જ પ્રમાણે ધારો કે બોલનાર બૌદ્ધદર્શનાનુયાયી હોય કે જે સર્વ વસ્તુઓને ક્ષણિક જ માત્ર માને છે. તે ભૂલથી અથવા સભાક્ષોભાદિ અન્ય કારણોથી “શબ્દ નિત્ય છે” આવું જો બોલી જાય તો તે પણ પોતાને અમાન્ય વસ્તુને બોલતો પ્રસ્તુત પક્ષાભાસ દોષવાળો જ બને છે. એમ સર્વત્ર સમજવું. જે જે દર્શનકારોને જે જે સિદ્ધાન્ત અમાન્ય હોય તે જ સિદ્ધાન્ત જો સભામાં સ્વમુખે બોલાઈ જાય તો તે અનભીપ્રિસ્તસાધ્યધર્મ યુક્ત પક્ષાભાસ બને છે.

યે ત્વપ્રસિદ્ધવિશેષણપ્રસિદ્ધવિશેષ્યાપ્રસિદ્ધોભયા: પક્ષાભાસાઃ પરૈ: પ્રોચિરે, નામી સમીચીનાઃ, અપ્રસિદ્ધસ્યૈવ વિશેષણસ્ય સાધ્યમાનત્વત્, અન્યથા સિદ્ધસાધ્યતાઽવતા-રત્ । અથાત્ સાર્વત્રિક: પ્રસિદ્ધ્યભાવો વિવક્ષિતો ન તુ તત્ત્વૈવ ધર્મિણિ, યથા સાઙ્ગ્યસ્ય વિનાશિત્વં ક્વાપિ ધર્મિણિ ન પ્રસિદ્ધમ्, તિરોભાવમાત્રસ્યૈવ સર્વત્ર તેનાભિધાનાત્, તદયુક્તમ् । એવં સતી ક્ષણિકતાં સાધ્યતો ભવતઃ કથાં નાપ્રસિદ્ધવિશેષણત્વં દોષો ભવેત् ? ક્ષણિકતાયાઃ સપક્ષે ક્વાપ્યપ્રસિદ્ધે: । વિશેષ્યસ્ય તુ ધર્મિણિ: સિદ્ધવિર્વિકલ્પાદપિ પ્રતિપાદિતેતિ કથમપ્રસિદ્ધતાઽસ્ય ? એતેનાપ્રસિદ્ધોભયોऽપિ પરાસ્તઃ ॥ ૬-૪૬ ॥

પક્ષાભાસના મૂલ ત્રણ ભેદ-પ્રતીત, નિરાકૃત, અને અનભીપ્રિસ્ત સાધ્યને સાધવાના સમજાવ્યા. તેથી અહીં પક્ષાભાસનું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે. એટલે આ પક્ષાભાસમાં

બીજા દર્શનકારો આ ત્રણ ભેદથી વધારે પક્ષાભાસના બીજા કેટલાક ભેદો માને છે તે યુક્તિયુક્ત નથી. આ સમજાવવા માટે ગ્રંથકાર કહે છે કે-

અપ્રસિદ્ધવિશેષજ્ઞ, અપ્રસિદ્ધવિશેષ્ય, અને અપ્રસિદ્ધોભય, એવા બીજા પણ જે પક્ષાભાસો પરદર્શનકારો (બૌદ્ધો) વડે કહેવાયા છે. તે સમીયીન (યુક્તિસંગત) નથી. કરણ કે અપ્રસિદ્ધ જે વિશેષજ્ઞ હોય છે. તેને જ સાધવાનું હોય છે. અન્યથા એટલે જો પ્રસિદ્ધને જ સાધવાનું હોય તો સિદ્ધસાધ્યતા નામના દોષનો જ અવતાર થાય. જે સિદ્ધ જ હોય, તેને સાધવું તે ઉચિત નથી. અસિદ્ધ હોય તો જ સાધવાની જરૂરિયાત રહે. જેમ પર્વતમાં વહીની હોય અથવા ન પણ હોય. એટલે પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી સાધવાની આવશ્યકતા રહે. પરંતુ વહીમાં ઉષ્ણતા પ્રસિદ્ધ જ છે. તેને સાધવા કોઈ પ્રયત્ન કરતું નથી. માટે આવા પક્ષાભાસો કલ્પવા તે યુક્તિસંગત નથી.

પ્રશ્ન— (બૌદ્ધ)— હે જૈનો ! તમે અમારી વાત બરાબર સમજ્યા નથી. વહીનું હોવાપણું અને ન હોવાપણું પર્વતમાં પ્રસિદ્ધ નથી. તેથી ત્યાં (પક્ષમાં) તે ભલે અપ્રસિદ્ધ હોય. પરંતુ જગદ્માત્રમાં તો વહીની પ્રસિદ્ધ જ છે. એટલે જગત્તમાં સર્વત્ર જે પ્રસિદ્ધ હોય અને માત્ર વિવક્ષિત એવા પક્ષમાં જ અપ્રસિદ્ધ હોય તેવા સાધયને સાધે ત્યારે પક્ષાભાસ કહેવાતો નથી. પરંતુ સર્વત્ર (સંસારમાત્રમાં-પક્ષ-સપક્ષ અને વિપક્ષ એમ ગ્રણેમાં) જે પ્રસિદ્ધ ન હોય અર્થાત્ અપ્રસિદ્ધ જ હોય એવા પ્રકારના સાર્વત્રિક પ્રસિદ્ધ્યભાવને અમે અહીં પક્ષાભાસ તરીકે કહીએ છીએ. પરંતુ પક્ષમાત્ર રૂપ તે ધર્મિમાં અપ્રસિદ્ધ જે સાધ્ય હોય તેને અમે પક્ષાભાસ કહેતા નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે પક્ષ-સપક્ષ અને વિપક્ષ એમ સાધ્ય માટેનાં ત્રણ સ્થાનો હોય છે. ત્યાં વિપક્ષમાં તો સાધ્યની અવિદ્યમાનતા જ હોવાથી અપ્રસિદ્ધ છે જ. પક્ષમાં સંદેહ હોવાથી અપ્રસિદ્ધ છે જ. ફક્ત સપક્ષમાં સાધ્ય નિશ્ચિતપણે હોવું જોઈએ. તેને બદલે જો ત્યાં પણ અપ્રસિદ્ધ જ હોય તો સાર્વત્રિક અપ્રસિદ્ધ થવાથી અન્વયવ્યાખ્યાનિમાં સપક્ષનું ઉદાહરણ ન મળવાથી હેતુ ખોટો ઠરે. એટલે આવા સાર્વત્રિક અપ્રસિદ્ધ સાધ્યવાળા પક્ષને જ અમે પક્ષાભાસ કહીએ છીએ. જેમકે— સાંખ્યદર્શન સર્વ વસ્તુઓને નિત્ય માને છે. એટલે તેઓના મતે વિનાશિત્વ કોઈપણ ધર્મીમાં પ્રસિદ્ધ નથી. (વિપક્ષ અને પક્ષમાં ન હોય તો તો ચાલે. પરંતુ સપક્ષમાં પણ ક્યાંય નથી). કારણકે તેઓએ પૂર્વાવસ્થાનો તિરોભાવ માત્ર જ કહ્યો છે. વિનાશિપણું ક્યાંય માન્ય જ નથી. તેથી સર્વત્ર અપ્રસિદ્ધ એવું (વિશેષે કરીને સપક્ષમાં અપ્રસિદ્ધ એવા) વિનાશિત્વ સાધયને સાધતાં તેઓને પક્ષાભાસ દોષ થશે. એમ અમારું (બૌદ્ધોનું) કહેવું છે.

ઉત્તર— બૌદ્ધ કહેલી ઉપરોક્ત વાત બરાબર નથી. કારણકે આ પ્રમાણે સાર્વત્રિક અપ્રસિદ્ધિને જો અપ્રસિદ્ધ વિશેષજ્ઞતાએ પક્ષાભાસ કહેશો તો તે દોષ તમને પણ આવશે. કારણકે— “સર્વ ક્ષણિકં સત્ત્વાત्” આવા પ્રકારનું તમારું અનુમાન છે. આ અનુમાનથી તમે સર્વત્ર ક્ષણિકતા સાધો છે. એટલે કે કોઈપણ જગ્યાએ ક્ષણિકતા પ્રસિદ્ધ નથી. જો પ્રસિદ્ધ હોત તો સાધવાની હોત જ નહીં. વળી સર્વવસ્તુઓ પક્ષરૂપે સ્થાપી હોવાથી આ ક્ષણિકતા કોઈપણ સપક્ષમાં પ્રસિદ્ધ નથી. આ રીતે સપક્ષમાં કયાંય પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અને પક્ષ-વિપક્ષમાં સિદ્ધ ન હોવાથી તમારા અનુમાનમાં ક્ષણિકતા જે સધાય છે તે અપ્રસિદ્ધ-વિશેષજ્ઞ રૂપ જ થઈ. તેને આમ માનવાથી તમને જ દોષ આવશે. અને વિશેષ્યની (એટલે કે પક્ષની-અર્થાતું ધર્મની) પ્રસિદ્ધ તો વિકલ્પમાત્રથી પણ થાય છે એમ પૂર્વે પ્રતિપાદન કરેલું જ છે તો પછી આ વિશેષ્યની અપ્રસિદ્ધ કેવી રીતે કહેવાય? કારણકે વિકલ્પથી તો વિશેષ્યની પ્રસિદ્ધ હોઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે અપ્રસિદ્ધ વિશેષજ્ઞ અને અપ્રસિદ્ધ વિશેષ્ય એમ આ બસે પક્ષો ઉડી જવાથી ઉભય અપ્રસિદ્ધવાળો ત્રીજો પક્ષ તો આપોઆપ જ ખંડિત થઈ જાય છે. ||૬-૪૬||

પક્ષાભાસાનિરૂપ્ય હેત્વાભાસાનાહુ:—

અસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાસ્ત્રયો હેત્વાભાસા: ॥ ૬-૪૭ ॥

ટીકા—નિશ્ચિતાન્યથાજનુપપત્યાખ્યૈકહેતુલક્ષણવિકલત્વેન અહેતવોર્પિ હેતુ-સ્થાને નિવેશાદ્ધેતુવદાભાસમાના હેત્વાભાસા: ॥ ૬-૪૭ ॥

તત્ત્રાસિદ્ધમાભિદ્ધતિ—

યસ્યાન્યથાનુપપત્તિ: પ્રમાણેન ન પ્રતીયતે સોર્સિદ્ધઃ ॥ ૬-૪૮ ॥

ટીકા—અન્યથાજનુપપત્તેર્વિપરીતાયા અનિશ્ચિતાયાશ્ર વિરુદ્ધાનૈકાન્તિકત્વેન કીર્તિયિષ્યમાણત્વાદિહ હેતુસ્વરૂપાપ્રતીતિદ્વારેકૈવાન્યથાનુપપત્યપ્રતીતિરવશિષ્ટા દ્રષ્ટવ્યા હેતુસ્વરૂપાપ્રતીતિશ્રેયમજ્ઞાનાત्, સદેહાદ વિપર્યયાદ વા વિજ્ઞેયા ॥ ૬-૪૮ ॥

અનુમાનાભાસનું આ પ્રકારણ ચાલે છે. અનુમાનમાં પક્ષ, હેતુ, દિષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન એમ પાંચ અંગ હોય છે. ત્યાં જે પાંચે અંગો ખોટી રીતે જોડવામાં આવ્યાં હોય તેને આભાસ કહેવાય છે. પાંચ પ્રકારના આ આભાસોમાંથી પ્રથમ “પક્ષાભાસ” છે. કે જેના (૧) પ્રતીત સાધ્ય, (૨) નિરાકૃત સાધ્ય, અને (૩) અનભીપ્રિત સાધ્ય એમ ત્રણ ભેદો સમજાવ્યા. આ પ્રમાણે પક્ષાભાસ સમજાવીને હવે “હેત્વાભાસ” સમજાવવાનો અવસર છે. તે કહે છે—

સૂચાર્થ- (૧) અસિદ્ધ, (૨) વિરુદ્ધ, અને (૩) અનૈકાન્તિક એમ ગ્રણ હેત્વાભાસ છે. ॥૬-૪૭॥

ટીકાર્થ— “જે હેતુ સાધ્ય વિના ન જ હોય” આનું નામ નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ. આ જ સદ્હેતુનું સાચું લક્ષણ છે. અને આ એક જ સાચું લક્ષણ છે. આવા પ્રકારના નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ સ્વરૂપ હેતુનું જે એક (યથાર્થ) લક્ષણ છે. તેનાથી વિકલ (રહિત) જે હેતુ હોય તે પારમાર્થિકપણે અહેતુ જ છે. મિથ્યા હેતુ જ છે. છતાં પણ હેતુના સ્થાને તેનો પ્રયોગ કરવાથી “હેતુની જેવો” દેખાતો છતો તે હેત્વાભાસ કહેવાય છે. નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ એ એક જ લક્ષણવાળો હેતુ છે. એમ કહેતા ગ્રંથકાર બૌદ્ધોએ માનેલાં પક્ષવૃત્તિ સપક્ષસત્ત્વ, અને વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ આ ત્રણ લક્ષણો, અને નૈયાયિકોએ કરેલાં અભાધિતવિષય અને અસત્ત્રતિપક્ષ સાથે જે પાંચ લક્ષણો છે. તે મિથ્યા છે. એમ પણ જણાવે છે. હેતુનું સાચું લક્ષણ આ એક જ છે કે નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ. આ લક્ષણ જે હેતુમાં ન હોય, છતાં હેતુ તરીકે તેનો પ્રયોગ કરાય તો તે હેતુ જેવો દેખાતો હોવાથી હેત્વાભાસ કહેવાય છે. તેના મુખ્યત્વે ત્રણ ભેદ છે. (પેટાભેદ ઘણા જ છે. અને તે કમશઃ આગળ આવવાના જ છે.) (૧) અસિદ્ધ, (૨) વિરુદ્ધ, અને (૩) અનૈકાન્તિક. એ ત્રણેનું સ્વરૂપ ગ્રંથકાર પોતે આગળ સમજાવે જ છે. ॥ ૬-૪૭॥

સર્વ પ્રથમ “અસિદ્ધ” હેત્વાભાસ સમજાવે છે—

સૂચાર્થ- જેની અન્યથાનુપપત્તિ પ્રમાણ વડે સિદ્ધ ન થાય (અર્થાત् યથાર્થ પ્રતીતિ થતી ન હોય) તે ‘‘અસિદ્ધ’’ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. ॥ ૬-૪૮॥

ટીકાનુવાદ— “નિશ્ચિત અન્યથાનુપપત્તિ” આ હેતુનું સાચું લક્ષણ છે. પરંતુ જ્યાં આવી અન્યથાનુપપત્તિ વિપરીત હોય તે વિરુદ્ધહેત્વાભાસ, અને જ્યાં આવી અન્યથાનુપપત્તિ અનિશ્ચિત હોય તે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ કહેવાય છે. આવું ગ્રંથકાર પોતે જ આગળ કહેવાના છે તેથી અહીં હેતુના યથાર્થ સ્વરૂપની પક્ષમાં “અપ્રતીતિ” થવા સ્વરૂપ એક જ અપ્રતીતાન્યથાનુપપત્તિ શેષ જાણવી. તેને જ અસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. આ અસિદ્ધ હેત્વાભાસમાં અન્યથાનુપપત્તિ”ની પક્ષમાં જે અપ્રતીતિ થાય છે. તે અજ્ઞાનથી, સંદેહથી અથવા વિપર્યયથી થાય છે. એમ જાણવું.

સારાંશ એ છે કે— નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ એ સદ્હેતુનું લક્ષણ છે. પરંતુ આ નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ સાધ્યની સાથે હેતુની હોવી જોઈએ, તેને બદલે સાધ્યાભાવની સાથે હોય, એમ વિપરીતપણે હેતુની જ્યારે અનુપપત્તિ હોય તો તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ બને છે. તથા આ અન્યથાનુપપત્તિ સાધ્યની સાથે હેતુની નિશ્ચિતપણે હોવી જોઈએ તેને બદલે

રતાકરાવતારિકા ભાગ-૩

પરિચેદ ૬-૪૮, ૫૦, ૫૧

૫૩

સાધ્યની સાથે પણ હોય અને સાધ્યાભાવની સાથે પણ હોય. એમ અનિશ્ચિતપણે અન્યથાનુપપત્તિ હોય ત્યારે તે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ કહેવાય છે. તથા હેતુની અન્યથાનુપપત્તિ પક્ષમાં પ્રતીત જ થતી ન હોય, પરંતુ અપ્રતીત જ જણાતી હોય તો તે અસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. તેનાં ઉદાહરણો આગળ સૂત્રોમાં આવે છે. ॥ ૬-૪૮ ॥

અથામું ભેદતો દર્શયન્તિ—

સ દ્વિવિધ ઉભયાસિદ્ધોऽન્યતરાસિદ્ધશ્ર ॥ ૬-૪૯ ॥

ટીકા— ઉભયસ્ય વાદિપ્રતિવાદિસમુદાયસ્યાસિદ્ધઃ, અન્યતરસ્ય વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનો વાડસિદ્ધઃ ॥ ૬-૪૯ ॥

તત્ત્વાદ્યભેદં વદન્તિ—

ઉભયાસિદ્ધો-યથા “પરિણામી” શબ્દશાક્ષુષત્વાત् ॥ ૬-૫૦ ॥

ટીકા— ચક્ષુષા ગૃહ્યત ઇતિ ચાક્ષુષસ્તસ્ય ભાવશાક્ષુષત્વં, તસ્માત् । અયં ચ વાદિપ્રતિવાદિનોરુભયોરપ્યસિદ્ધઃ શ્રાવણત્વાચ્છબ્દસ્ય ॥ ૬-૫૦ ॥

પક્ષમાં હેતુની અન્યથાનુપપત્તિની અપ્રતીતિને ભેદથી જણાવે છે કે—

સૂત્રાર્થ— તે અસિદ્ધ હેત્વાભાસ બે પ્રકારનો છે. (૧) ઉભયાસિદ્ધ, અને (૨) અન્યતરાસિદ્ધ. ત્યાં ઉભયાસિદ્ધનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે કે શબ્દ પરિણામી છે. ચાક્ષુષ હોવાથી. ॥ ૬-૪૯-૫૦ ॥

ટીકાનુવાદ—આ અસિદ્ધહેત્વાભાસના બે ભેદ છે. (૧) ઉભયાસિદ્ધ અને (૨) અન્યતરાસિદ્ધ. ઉભયાસિદ્ધ એટલે કે વાદી અને પ્રતિવાદી એમ બસેનો જે સમુદાય તે ઉભય, તે બસેને અપ્રતીત (અમાન્ય) તે ઉભયાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે “શબ્દ એ પરિણામી છે, ચાક્ષુષ હોવાથી” આ ઉદાહરણમાં ચાક્ષુષત્વ હેતુ પક્ષમાં વાદીને પણ અપ્રતીત છે અને પ્રતિવાદીને પણ અપ્રતીત છે. કારણકે શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. માટે ચક્ષુથી અગ્રાહ્ય જ છે. અહીં ચક્ષુથી જે ગ્રહણ કરાય તે ચાક્ષુષ કહેવાય. તે પણું એમ ભાવમાં ત્વ પ્રત્યય થવાથી ચાક્ષુષત્વ કહેવાય છે. આ ચાક્ષુષત્વ હેતુ વાદી અને પ્રતિવાદી એમ બસેને શબ્દમાં અપ્રતીત છે. માટે ઉભયાસિદ્ધ છે. ॥ ૬-૪૯-૫૦ ॥

દ્વિતીયં ભેદં વદન્તિ—

**અન્યતરાસિદ્ધો યથા અચેતનાસ્તરવો વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધ-
લક્ષણમરણરહિતત્વાત्** ॥ ૬-૫૧ ॥

ટીકા— તાથાગતો હિ તરુણામચૈતન્યં સાધયન् વિજાનેન્દ્રિયાયુર્નિ-
રોધલક્ષણમરણરહિતત્વાદિતિ હેતૂપન્યાસં કૃતવાન् । સ ચ જૈનાનાં તરુચૈતન્યવાદિ-
નામસિદ્ધઃ । તદાગમે દ્રુમેષ્વપિ વિજાનેન્દ્રિયાયુષાં પ્રમાણતઃ પ્રતિષ્ઠિતત્વાત् । ઇદં ચ
પ્રતિવાદ્યસિદ્ધ્યપેક્ષયોદાહરણમ् ।

વાદ્યસિદ્ધ્યપેક્ષયા તુ “અચેતનાઃ સુખાદયઃ, ઉત્પત્તિમત્ત્વાત्” ઇતિ । અત્ર હિ
વાદિનઃ સાંખ્યસ્યોત્પત્તિમત્ત્વમસિદ્ધમ्, તેનાવિર્ભાવમાત્રસ્વૈવ સ્વીકૃતત્વાત् ॥૬-૫૧॥

ઉભયાસિદ્ધનું ઉદાહરણ આપીને હવે અન્યતરાસિદ્ધનું ઉદાહરણ આપે છે—

સૂચાર્થ— “વૃક્ષો એ અચેતન છે. વિજાન-ઇન્દ્રિય અને આયુષ્યની સમાસિ થવા સ્વરૂપ
જે મરણ છે. તેનાથી રહિત હોવાથી. આ અન્યતરાસિદ્ધનું ઉદાહરણ છે. ॥ ૬-૫૧॥

ટીકાનુવાદ—બૌદ્ધદર્શનકારો વૃક્ષોને ચેતના રહિત માને છે. તે બૌદ્ધો જૈનોની સામે
પોતાના પક્ષને સિદ્ધ કરતાં નીચે મુજબ અનુમાન કરે છે કે—“તરવઃ, અચેતનાઃ, વિજાને-
ન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વાત्” આ પ્રમાણેના અનુમાનથી તરુઓનું અચેતનપણું સાધતો
એવો બૌદ્ધ ઉપરોક્ત હેતુ જૈનોની સામે મૂકે છે. પરંતુ તેમની સામે પ્રતિવાદી એવા જૈનો
તરમાં ચૈતન્ય માનનારા છે. તેથી તરમાં ચૈતન્ય માનનારા એવા પ્રતિવાદી જૈનોને આ હેતુ
અસિદ્ધ થાય છે. કારણકે તેઓના આગમમાં વૃક્ષોમાં પણ વિજાન, ઇન્દ્રિય અને આયુષ્યની
વિદ્યમાનતા પ્રમાણ પૂર્વક સિદ્ધ કરેલી છે. આ ઉદાહરણ પ્રતિવાદીને જ (જૈનને જ) માત્ર
અસિદ્ધ હોવાથી અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. અને તે પણ “પ્રતિવાદીને અસિદ્ધ”
હેત્વાભાસ છે. હવે વાદીને અસિદ્ધ હોય તેનું ઉદાહરણ સમજાવે છે.

“સુખ-દુઃખાદિ ગુણો અચેતન છે. ઉત્પત્તિમાન હોવાથી. આવા પ્રકારનું અનુમાન
જો સાંખ્યદર્શનકાર જૈનોની સામે કહે તો તે સાંખ્ય વાદી કહેવાય અને જૈન પ્રતિવાદી
કહેવાય. પરંતુ અનુમાન રજી કરતા એવા વાદી સાંખ્યને આ “ઉત્પત્તિમત્ત્વ” હેતુ અસિદ્ધ
છે. કારણકે તેઓ દરેક વસ્તુને નિત્ય માનનારા છે. એટલે સુખ-દુઃખાદિ ગુણો પણ
તેઓના મતે નિત્ય જ છે. ઉત્પત્તિવાળા નથી. જ્યારે સુખ ન હોય ત્યારે તે સુખ તિરોભૂત
થયું છે. અને જ્યારે સુખ હોય ત્યારે તે સુખ આવિર્ભૂત માત્ર થયું છે. એમ તે સાંખ્યો
માને છે. આ પ્રમાણે સુખ-દુઃખાદિનો આવિર્ભાવ-તિરોભાવ માત્ર માનતા હોવાથી
ઉત્પત્તિમત્ત્વ નથી સ્વીકારાયું. આ રીતે જે વાદી ઉત્પત્તિમત્ત્વ હેતુ રજી કરે છે તે જ
વાદીને આ હેતુ અમાન્ય હોવાથી અસિદ્ધ છે. અને આ વાદીને અસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય
છે. આ પ્રમાણે પ્રતિવાદીને અસિદ્ધ અથવા વાદીને અસિદ્ધ આ બસે હેત્વાભાસો
અન્યતરાસિદ્ધ કહેવાય છે.

ગ્રંથકારશ્રી વાદી દેવસૂરિજી મહારાજને અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ઉભયાસિદ્ધ અને અન્યતરાસિદ્ધ એમ બે જ ભેદ માન્ય છે. પરંતુ બૌદ્ધ-નૈયાયિક-સાંખ્ય આદિ અન્યર્થનકારોને સ્વરૂપાસિદ્ધ, વ્યાપ્તવાસિદ્ધ, આશ્રયાસિદ્ધ ઈત્યાદિ અનેક ભેદો અસિદ્ધના માન્ય છે. તેથી તે વાદીઓ તરફથી કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે સ્વરૂપાસિદ્ધાદિ બીજા પણ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ઘણા ભેદો છે. તે તમે કેમ કહેતા નથી ? તેના ઉત્તરમાં ગ્રંથકારશ્રી આગળ કહેવાના છે કે ઉભયાસિદ્ધ અને અન્યતરાસિદ્ધમાં જ સર્વે ભેદો સમાઈ જાય છે. તેથી જુદા કહેવાના રહેતા જ નથી. આ ચર્ચા જાણવા જેવી છે. તેથી સૌ પ્રથમ અન્યર્થનકારો ક્યા ક્યા અસિદ્ધ હેત્વાભાસ માને છે. તે સમજાવે છે. અંતે તેના ઉત્તર અપાશે.

૧. નન્વિત્થમસિદ્ધપ્રકારપ્રકાશનં પરેશ્વક્રે-સ્વરૂપેણાસિદ્ધઃ, સ્વરૂપં વાઽસિદ્ધં યસ્ય સોઽયં સ્વરૂપાસિદ્ધઃ, યથા અનિત્ય: શબ્દઃ, ચાક્ષુષત્વાદિતિ । નનુ ચાક્ષુષત્વં રૂપાદાવस્તિ તેનાસ્ય વ્યધિકરણાસિદ્ધત્વं યુક્તમ्, ન, રૂપાદ્યધિકરણત્વેનાપ્રતિપાદિતત્વાત् । શબ્દધર્મિણ ચોપદિષ્ટં ચાક્ષુષત્વં ન સ્વરૂપતોऽસ્તીતિ સ્વરૂપાસિદ્ધમ् ॥૧ ॥

હે જૈનાચાર્ય ! અસિદ્ધ હેત્વાભાસના બે જ ભેદ તમારા વડે કેમ કહેવાય છે ? પરદર્શનકારો વડે તો અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ભેદોનું પ્રકાશન આ પ્રમાણે બતાવાયું છે. (અર્થાત્ ઘણા ભેદ કહેવાયા છે.) તે ભેદો આ પ્રમાણે છે.

૧. સ્વરૂપાસિદ્ધ— સ્વરૂપ માત્ર વડે જે અસિદ્ધ તે, અથવા અસિદ્ધ છે સ્વરૂપ જેનું તે આ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે—“શબ્દ એ અનિત્ય છે. ચક્ષુર્ગોચર હોવાથી” આ અનુમાનમાં કહેલ “ચાક્ષુષત્વ” હેતુ શબ્દપક્ષમાં વર્તમાન નથી. તેથી ચાક્ષુષત્વ હેતુ પોતાના સ્વરૂપ દ્વારા પક્ષમાં ન હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધ કહેવાય છે. અહીં કોઈક શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે આ ચાક્ષુષત્વ હેતુ રૂપગુણમાં અને ઘટ-પટાદિમાં વર્તે છે. પરંતુ શબ્દમાં વર્તતો નથી. તેથી રૂપગુણ અને ઘટ-પટ એ હેતુનાં અધિકરણ કહેવાય છે. અને શબ્દ એ હેતુનું વ્યધિકરણ કહેવાય છે. માટે આ હેતુને સ્વરૂપાસિદ્ધ કહેવાને બદલે વ્યધિકરણાસિદ્ધ જ કહેવો જોઈએ. સ્વરૂપાસિદ્ધ શા માટે કહેવાય છે ? તેનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે શિષ્યની ઉપરોક્ત વાત બરાબર નથી. અહીં ચાક્ષુષત્વ હેતુના અધિકરણ તરીકે રૂપાદિ જણાવાયાં નથી. એટલે કે રૂપાદિ છે અધિકરણ જેનાં એ સ્વરૂપે ચાક્ષુષત્વ હેતુનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી. પરંતુ શબ્દ નામના ધર્મીમાં (પક્ષમાં) ચાક્ષુષત્વ જણાવેલું છે. અને તે ચાક્ષુષત્વ (ચક્ષુ દ્વારા ગ્રાવ્યપણું) શબ્દ-ધર્મીમાં સ્વરૂપથી જ વિદ્યમાન નથી. માટે સ્વરૂપાસિદ્ધ જે કહ્યું છે તે યુક્તિસંગત છે. ૧.

૨. વિરુદ્ધમધિકરણં યસ્ય સ ચાસાવસિદ્ધશ્રેતિ વ્યધિકરણાસિદ્ધો યથા, અનિત્ય: શબ્દઃ પટસ્ય કૃતકત્વાદિતિ । નનુ શબ્દેऽપિ કૃતકત્વમસ્તિ, સત્યં, ન તુ તથા

૫૬

પરિચેદ હ-૫૧

રાનકરાવતારિકા ભાગ-૩

પ્રતિપાદિતમ् । ન ચાન્યત્ર પ્રતિપાદિતમન્યત્ર સિદ્ધં ભવતિ । મીમાંસકસ્ય વા કુર્વતો
વ્યધિકરણાસિદ્ધમ् ॥૨॥

૨. જે હેતુનું અધિકરણ પક્ષ ન હોય, પણ પક્ષથી વિરુદ્ધ (અર્થાત् પક્ષભિન્ન) હોય તે આ અસિદ્ધ હેત્વાભાસને વ્યધિકરણાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે શબ્દ એ અનિત્ય છે— પટમાં કૃતકપણું હોવાથી. આવા પ્રકારના અનુમાનમાં હેતુરૂપે કહેવાયેલું કૃતકત્વ, પક્ષભૂત શબ્દથી ભિન્ન એવા પટમાં જણાવાયું છે. તેથી વિરુદ્ધ અધિકરણ હોવાથી વ્યધિકરણાસિદ્ધ કહેવાય છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે શબ્દથી ભિન્ન એવા પટાદિમાં ભલે કૃતકત્વ જણાવાયું હોય, પરંતુ પક્ષભૂત એવા શબ્દમાં પણ કૃતકત્વ છે તો ખરું જ. એટલે અધિકરણમાં પણ હોવાથી વ્યધિકરણાસિદ્ધ કેમ કહેવાય ? તેનો ઉત્તર એ છે કે—શબ્દમાં (પક્ષમાં) કૃતકત્વ છે. એ વાત અવશ્ય સાચી છે. પરંતુ આ અનુમાનમાં તેમ જણાવાયું નથી. આ અનુમાનમાં તો કૃતકત્વ એ શબ્દથી ભિન્ન એવા પટાદિમાં જણાવાયું છે. માટે વ્યધિકરણાસિદ્ધ જ કહેવાય છે. કારણ કે અન્યસ્થાને પ્રતિપાદન કરેલું (કૃતકત્વ) એ કંઈ અન્યસ્થાને સિદ્ધ થઈ જતું નથી. માટે વ્યધિકરણાસિદ્ધ જ છે.

અથવા આવા અનુમાનને કરતા એવા મીમાંસકને આ હેતુ વ્યધિકરણાસિદ્ધ જાણવો. કારણકે મીમાંસકો શબ્દને અપરિણામી એટલે કે નિત્ય માને છે. એટલે કૃતકત્વ હેતુ (શબ્દ નિત્ય માનેલ હોવાથી) ત્યાં રહેતો નથી જ. અન્ય ઘટ-પટાદિમાં જ રહે છે. તેથી વ્યધિકરણાસિદ્ધ જ છે. સ્વરૂપાસિદ્ધ એટલે પક્ષમાં હેતુનું ન હોવું. અને વ્યધિકરણાસિદ્ધ એટલે પક્ષભિન્નમાં હેતુનું હોવું. આ પ્રમાણે બને હેત્વાભાસમાં તફાવત જાણવો. પક્ષમાં હેતુ ન હોય તે સ્વરૂપાસિદ્ધ અને પક્ષભિન્નમાં હેતુ હોય તે વ્યધિકરણાસિદ્ધ હેતુ કહેવાય છે. ૨.

૩. વિશેષયમસિદ્ધં યસ્યાસૌ વિશેષ્યાસિદ્ધો, યથા અનિત્ય: શબ્દ:, સામાન્યવત્ત્વે
સતિ ચાક્ષુષત્વાત् ॥૩॥

૪. વિશેષણાસિદ્ધો યથા, અનિત્ય: શબ્દ:, ચાક્ષુષત્વે સતિ સામાન્યવત્ત્વાત् ॥૪॥

અસિદ્ધ હેત્વાભાસના સ્વરૂપાસિદ્ધ અને વ્યધિકરણાસિદ્ધ એમ બે ભેદ સમજાવીને હવે ત્રીજા અને ચોથા ભેદને સમજાવે છે.

૫. વિશેષ્યાસિદ્ધ, ૪ વિશેષણાસિદ્ધ. જ્યારે હેતુમાં બે પદો હોય કે જે બે
પદોમાં એક પદ વિશેષ્ય હોય અને બીજું પદ વિશેષણ હોય ત્યારે તે બે પદોમાંથી
જો વિશેષ્યવાચી પદ પક્ષમાં ન સંભવતું હોય તો વિશેષ્યાસિદ્ધ કહેવાય છે. અને
વિશેષણવાચી પદ જો પક્ષમાં ન સંભવતું હોય તો વિશેષણાસિદ્ધ કહેવાય છે. આ
બને હેત્વાભાસ બે પદોવાળા હેતુમાં જ સંભવે છે. જેમકે— શબ્દ એ અનિત્ય છે.

સામાન્ય ધર્મવાન् હોતે છતે ચક્ષુગ્રાહી હોવાથી. આ અનુમાનમાં સામાન્ય ધર્મવાળાપણું એ વિશેષજ્ઞપદ છે. અને ચક્ષુધત્વ એ વિશેષ્ય પદ છે. સામાન્યવાળાપણું (સદ્પણું) એ વિશેષજ્ઞપદ શબ્દમાં ઘટે છે. પરંતુ ચક્ષુધત્વ એ વિશેષ્યપદ શબ્દમાં સંભવતું નથી. માટે આ હેતુ વિશેષજ્ઞાસિદ્ધ છે અને આ હેતુ એવી રીતે જગ્ઞાવવામાં આવે કે— “શબ્દ એ અનિત્ય છે. ચક્ષુધ હોતે છતે સામાન્યવાન् હોવાથી. આવા પ્રકારના આ અનુમાનમાં સામાન્યધર્મ વાળાપણું એ વિશેષ્ય છે. તે પક્ષમાં સંભવે છે. પરંતુ ચક્ષુધત્વ એ પદ વિશેષજ્ઞ છે તે સંભવતું નથી. માટે વિશેષજ્ઞાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. ||૩-૪||

૫. પક્ષૈકદેશાસિદ્ધપર્યાય: પક્ષભાગેઽસિદ્ધત્વાત् ભાગાસિદ્ધો યથા, અનિત્ય: શબ્દ:, પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત् । નનુ ચ વાચ્વાદિસમુત્થશબ્દાનામપીશ્વરપ્રયત્નપૂર્વકત્વાત् કથં ભાગાસિદ્ધત્વમ् ? નૈતત્, પ્રયત્નસ્ય તીવ્રમન્દાદિભાવાનન્તરં શબ્દસ્ય તથાભાવો હિ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વં વિવક્ષિતમ्, ન ચેશ્વરપ્રયત્નસ્ય તીવ્રાદિભાવો�સ્તિ નિત્યત્વાત् । અનભ્યુપગતેશ્વરં પ્રતિ વા ભાગાસિદ્ધત્વમ् ॥૫॥

૫. ભાગાસિદ્ધ-પક્ષના એક ભાગમાં જે હેતુ ન વર્તતો હોય તે ભાગાસિદ્ધ કહેવાય છે. તેનું જ બીજું નામ “પક્ષએકદેશાસિદ્ધ” પણ છે. પક્ષના એક ભાગમાં જે હેતુ ન વર્તે તેને ભાગાસિદ્ધ અથવા પક્ષૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે—“શબ્દ એ અનિત્ય છે. પ્રયત્નજન્ય હોવાથી” અહીં પ્રયત્નપૂર્વકત્વ (કંઠ-ઓષ્ઠ-તાલુ આદિના પ્રયત્નપૂર્વકત્વ) આ હેતુ છે. તે મનુષ્યાદિ ચેતનજન્ય શબ્દપક્ષમાં સંભવે છે. પરંતુ મેધ-ગર્જના-વાયુના સુસવાટા આદિ જન્ય શબ્દમાં પ્રયત્નજન્યત્વ હેતુ સંભવતો નથી. તેથી પક્ષના એકદેશમાં હેતુ છે અને એકદેશમાં હેતુ નથી. તેથી ભાગાસિદ્ધ છે.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે વાયુ આદિથી ઉત્પત્ત થયેલા શબ્દો પણ ઈશ્વરીય પ્રયત્નપૂર્વક છે. એમ સમજીએ તો ત્યાં પણ પ્રયત્નજન્યત્વ હેતુ વર્તે જ છે તેને ભાગાસિદ્ધ કેમ કહેવાય ? તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે આ વાત બરાબર નથી. કારણકે શબ્દમાં પ્રયત્નપૂર્વકત્વ તે કહેવાય કે જે શબ્દ તીવ્ર-મંદ એવા પ્રયત્ન કરવાથી ઉત્પત્ત થાય છે. અને તેવા પ્રકારનું (એટલે કે તીવ્ર-મંદ આદિ પ્રયત્ન વડે ઉત્પત્ત થવા પણું) એવું પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વ અહીં અમે વિવક્ષ્યું છે. તેવું પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વ (પ્રયત્નજન્યત્વ) ઈશ્વરથી જન્ય શબ્દ હોય તો તેમાં ન સંભવે. કારણકે ઈશ્વરનો પ્રયત્ન નિત્ય માનેલો છે. જે નિત્ય હોય તે તીવ્ર-મંદાદિ ભાવવાળો સંભવતો નથી. તેથી ઈશ્વરીય પ્રયત્નજન્ય શબ્દ જો માનીએ તો તીવ્ર-મંદાદિ ભાવે જે શબ્દ અનુભવાય છે. તે ન ઘટે. માટે મેધ-ગર્જના-અને વાયુના સુસવાટામાં આ હેતુ ન સંભવતો હોવાથી ભાગાસિદ્ધ છે.

અથવા જે વાદીઓ ઈશ્વરને જ માનતા નથી. અનીશ્વરવાદી જ છે. તેઓની અપેક્ષાએ આ હેતુ પક્ષના એકભાગમાં ન ઘટતો હોવાથી ભાગાસિદ્ધ છે. કારણકે તેઓના મતે ઈશ્વર જ નથી તેથી ઈશ્વર-જન્યત્વ સંભવતું જ નથી.

૬. આશ્રયાસિદ્ધો યથા, અસ્તિ પ્રધાનં, વિશ્વસ્ય પરિણામિકારણત્વાત् ।

૭. આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નિત્યા: પ્રધાનપુરુષેશ્વરા:, અકૃતકત્વાત् । અત્ર જૈનસ્ય પુરુષ: સિદ્ધો, ન પ્રધાનેશ્વરૌ ।

૬. આશ્રયાસિદ્ધ— અનુમાનમાં કહેવાયેલો આશ્રય (પક્ષ) જ સંસારમાં અસિદ્ધ હોય, જેમકે “પ્રધાન (પ્રકૃતિતત્વ) છે. વિશ્વની સમસ્ત વસ્તુઓનું તે પ્રકૃતિ પરિણામી (ઉપાદાન) કારણ હોવાથી. આ અનુમાનમાં “પ્રધાન (પ્રકૃતિતત્વ)” જે પક્ષ મૂકવામાં આવ્યો છે. તે જૈનોની અપેક્ષાએ સંસારમાં નથી જ. માટે આશ્રય જ અસિદ્ધ છે. ॥૬॥

૭. આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ— અનુમાનમાં કરાયેલા પક્ષનો એક દેશ આ સંસારમાં અસિદ્ધ હોય. (અર્થાત् ન જ હોય) તે આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ. જેમકે “પ્રકૃતિ, આત્મા, અને ઈશ્વર આ ત્રણ પદાર્�ો નિત્ય છે. અકૃતક (અકૃત્રિમ-વાસ્તવિક) હોવાથી. આ અનુમાનમાં જૈનોને પુરુષ (આત્મા) પક્ષ માન્ય છે. પરંતુ પ્રકૃતિ અને ઈશ્વર (જગતના સંહારક સ્વરૂપ મહાદેવાદિ) માન્ય નથી. માટે પક્ષનો એકભાગ અસિદ્ધ છે. ॥૭॥

પક્ષ હોય, પરંતુ પક્ષમાં હેતુ ન હોય તો પ્રથમ નંબરનો સ્વરૂપાસિદ્ધ. તથા પક્ષ સંસારમાં હોય, પરંતુ પક્ષના એક ભાગમાં હેતુ ન હોય તો તે પાંચમા નંબરનો પક્ષૈકદેશાસિદ્ધ. પરંતુ પક્ષ જ સંસારમાં ન હોય તો છઢા નંબરનો આશ્રયાસિદ્ધ. અને પક્ષનો એકભાગ સંસારમાં ન હોય તો આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે. એમ પરસ્પર બેદ જાણવો.

૮. સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધો યથા, ગોત્વેન સન્દિહ્યમાને ગવયે આરણ્યકોડ્યં ગૌ:, જનર્દશનોત્પન્ત્રાસત્વાત् ॥૮॥

૯. સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધો યથા, ગોત્વેન સન્દિહ્યમાને ગવયે ગવિ ચ આરણ્યકાવેતૌ ગાવૌ, જનર્દશનોત્પન્ત્રાસત્વાત् ॥૯॥

૮ સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ— જે પક્ષ સંદેહાત્મકપણો મૂકવામાં આવ્યો હોય (છઢા હેત્વાભાસની જેમ નિર્ણયાત્મકભાવે રજુ કરવામાં ન આવ્યો હોય) છતાં સંદેહાત્મકપણો રજુ કરાયેલો તે પક્ષ સંસારમાં અસિદ્ધ હોય. ત્યારે આ સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે. જેમકે સામે દેખાતું પ્રાણી વાસ્તવિકપણો ગવય જ છે. ગાય નથી. પરંતુ ગાયની સંદેશ હોવાથી તે જાણો ગાય જ હોય શું ? એવો સંદેહ કરવામાં આવ્યો હોય અને પછી આવું અનુમાન કરવામાં આવે કે ગાયપણાનો સંદેહ

છે જેમાં એવું “આ પ્રાણી જંગલી ગાય જ છે. માણસોને દેખતાંની સાથે જ ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી. અહીં ગાયપણે સંદેહ કરાયેલું આ પ્રાણી ખરેખર ગાય સ્વરૂપે તો અસિદ્ધ જ છે. માટે સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ થાય છે. ॥૮॥

૮. સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ— સંદેહાત્મક રૂપે કરાયેલા પક્ષનો એકભાગ જ જ્યાં અસિદ્ધ હોય તે. જેમકે— આ જાણે ગાય જ હશે એવો સંદેહ કરાતો ગવય પણ છે અને ત્યાં બીજી યથાર્થ ગાય પણ છે. તે બન્નેમાં આ બન્ને જંગલી ગાયો જ છે. કારણકે માણસોને જોતાંની સાથે જ ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે માટે. આ અનુમાનમાં પક્ષમાં સંદેહાત્મક ગાય અસિદ્ધ છે અને યથાર્થ ગાય સિદ્ધ છે. માટે સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ આ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. ॥૯॥

૧૦. આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધો યથા, આશ્રયહેત્વો: સ્વરૂપનિશ્ચયે આશ્રયે હેતુવૃત્તિસંશયે મયૂરવાનયં પ્રદેશઃ, કેકાયિતોપેતત્વાત् ॥૧૦॥

૧૧. આશ્રયૈકદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધો યથા, આશ્રયહેત્વો: સ્વરૂપનિશ્ચયે સત્યેવાશ્રયૈકદેશે હેતુવૃત્તિસંશયે “મયૂરવન્તાવેતૌ” સહકારકર્ણિકારૌ, તત એવ ॥૧૧॥

૧૦. આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ— અનુમાનમાં કહેવાયેલો હેતુ પણ સંસારમાં હોય, અને પક્ષ પણ સંસારમાં હોય, પક્ષ અને હેતુ આ બન્ને સ્વરૂપથી હોવા છીતાં પક્ષમાં હેતુ છે જ એવો નિર્ણય ન હોય પરંતુ પક્ષમાં હેતુ હોય એમ ભાસે છે. એવો સંદેહ જ્યાં હોય એટલે કે આશ્રયમાં હેતુની વૃત્તિનો સંદેહ હોવાથી જે અસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય, તે આ ભેદ જાણવો. (છિંઘ-સાતમામાં પક્ષ અને પક્ષનો એકદેશ સંસારમાં હોય જ નથી. અને આઠમા-નવમામાં પક્ષ અને પક્ષનો એકદેશ સંસારમાં સંદેહાત્મકભાવવાળા હોય. જ્યારે આ દશમા-અગિયારમામાં પક્ષ અને પક્ષનો એકદેશ તો છે જ. પરંતુ તેમાં હેતુની વૃત્તિનો સંદેહ છે. એમ પરસ્પર ભેદ જાણવો)

ભાવાર્થ એવો છે કે— આશ્રય અને હેતુ બન્ને સંસારમાં સ્વરૂપથી તો છે જ. એવો નિર્ણય હોવા છીતાં આશ્રયમાં હેતુની વૃત્તિનો સંદેહ હોય તે આ હેત્વાભાસ જાણવો. જેમકે “આ પ્રદેશ મયૂરવાળો છે.” કેકાના જેવો (મોરના ટહુકા જેવો) અવાજ લાગતો હોવાથી. અહીં આ પ્રદેશરૂપ પક્ષમાં મોરના ટહુકા જેવો અવાજ કહેવાથી કેકાની વૃત્તિ જ છે એવો નિર્ણય નથી. પરંતુ કેકાની વૃત્તિની શંકા છે.

૧૧. તેવી જ રીતે પક્ષના એકભાગમાં હેતુની વૃત્તિનો સંદેહ હોય તો આશ્રયૈકદેશ-સન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. આશ્રય અને હેતુનું સ્વરૂપ

નિર્ણીત હોવા છતાં પક્ષના એકભાગમાં હેતુની વિદ્યમાનતાનો સંશય હોય તે આ આશ્રયેકદેશ-સન્દિગ્ધવૃત્તયસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે— આ સહકાર અને કર્ષિકાર વૃક્ષવાળા પ્રદેશો મયૂરવાળા છે. “કેકાના જેવો અવાજ સંભળાતો હોવાથી” અહીં આ હેતુ તથા સહકાર અને કર્ષિકાર બસે વૃક્ષો નિશ્ચિતપણે છે. તથા મયૂરના ટહુકા જેવો અવાજ પણ આવે જ છે. એટલે કે પક્ષ અને હેતુનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત છે. પરંતુ પ્રમાતાને મનમાં સંદેહ અવશ્ય છે કે આ બસે વૃક્ષોમાં કેકાના જેવો અવાજ છે કે માત્ર એક વૃક્ષ ઉપરથી જ આ અવાજ આવે છે ? એમ પક્ષના એકભાગમાં હેતુની વૃત્તિનો સંદેહ હોવાથી આ હેત્વાભાસ બને છે. ||૧૦-૧૧||

૧૨. વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધો યથા, અનિત્ય: શબ્દ:, સામાન્યવત્ત્વે સતિ કૃતકત્વાત् ॥૧૨॥

૧૩. વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધો યથા, અનિત્ય: શબ્દ: કૃતકત્વે સતિ સામાન્યવત્ત્વાત् ॥૧૩॥

૧૨. અનુમાનમાં મૂકાયેલા હેતુમાં બે પદ હોય, એક પદ વિશેષણ, અને એક પદ વિશેષ્ય. તે બે પદોમાં એકલા વિશેષ્યપદ માત્રથી સાધ્યની સિદ્ધિ નિર્દોષ થતી હોય, છતાં તે હેતુમાં વિશેષણ મૂકવામાં આવે તો તે વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે શબ્દનું અનિત્યત્વરૂપ સાધ્ય સાધવામાં કૃતકત્વ હેતુ સમર્થ જ છે. છતાં સામાન્યવત્ત્વે સતિ આવું જો વિશેષણ મૂકવામાં આવે તો તે વિશેષણ નિર્થક જોડેલું હોવાથી વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ કહેવાય છે. ||૧૨||

૧૩. એવી જ રીતે હેતુમાં વિશેષણવાચી પદ સમર્થ હોવા છતાં નિર્થક વિશેષ્યપદ મૂકવામાં આવે તો તે વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે શબ્દની અનિત્યતા સાધવામાં કૃતકત્વે સતિ સામાન્યવત્ત્વાત् આવો હેતુ મૂકવામાં આવે તો કૃતકત્વ એ વિશેષણ જ સાધ્ય સાધવામાં સમર્થ છે. તેથી વધારાનું વિશેષ્ય પદ કહેવું તે વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે.

૧૪. સન્દિગ્ધાસિદ્ધો યથા, ધૂમબાષ્યાદિવિવેકાનિશ્ચયે કશ્ચિતાહ-વહ્નિમાનયં પ્રદેશ:, ધૂમવત્ત્વાત् ॥૧૪॥

૧૫. સન્દિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધો યથા, અદ્યાપિ રાગાદિયુક્ત: કપિલ:, પુરુષત્વે સત્યદ્યાપ્યનુત્પન્તત્વજ્ઞાનત્વાત् ॥૧૫॥

૧૬. સન્દિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધો યથા, અદ્યાપિ રાગાદિયુક્ત: કપિલ:, સર્વથા તત્ત્વજ્ઞાનરહિતત્વે સતિ પુરુષત્વાત् ॥૧૬॥

૧૫. જે પ્રમાતાને અનુમાન દ્વારા સાધ્ય સાધવામાં મૂકાયેલા હેતુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સંદેહાત્મક હોય, એટલે કે હેતુ બરાબર નિશ્ચિત ન હોય, અર્થાત્ બરાબર

હેતુ ઓળખાયો ન હોય ત્યારે સન્દિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે. જેમકે— પર્વત ઉપરથી ધૂમાડા જેવું કંઈક દેખાય, પરંતુ તે ધૂમ છે કે બાષ્પ (વરાળમાત્ર) છે. અથવા ધૂમસ છે. તેનો વિવેક બરાબર થયો ન હોય, મનમાં ધૂમ છે કે બાષ્પ (વરાળમાત્ર) છે એવો સંદેહ જ ચાલતો હોય, છતાં બહારથી ધૂમ છે એમ માનીને કોઈક વક્તા આવું બોલે કે “આ પ્રદેશ વહ્નિવાળો છે. ધૂમવાળો હોવાથી” અહીં હેતુનું સ્વરૂપ નિર્ણીત ન હોવાથી સન્દિગ્ધાસિદ્ધ કહેવાય છે. ॥૧૪॥

૧૫. અનુમાનમાં મૂકાયેલા હેતુમાં બે પદ હોય. તે બે પદોમાં વિશેષ્યવાચી જે પદ છે. તેનું સ્વરૂપ સંદેહાત્મક હોય. અર્થાત્ વિશેષ્ય યથાર્થ નિર્ણીત ન હોય ત્યારે સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે. જેમ કે આ કપિલ હજુ પણ રાગાદિ-યુક્ત છે. કારણકે પુરુષ હોવા છતાં પણ હજુ ઉત્પત્ત તત્વજ્ઞાનવાળો નથી. આ અનુમાનમાં જે પુરુષત્વ વિશેષણ છે તે તો બાહ્યન્દ્રિયગોચર હોવાથી નિશ્ચિત છે. પરંતુ અનુત્પત્ત-તત્વજ્ઞાન એ વિશેષ્ય સંદેહાત્મક છે. કારણકે કોઈને પણ તત્વજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું છે કે નથી ઉત્પત્ત થયું. તે બાહ્યન્દ્રિયનો અવિષ્ય હોવાથી શંકાસ્પદ છે. ॥૧૫॥

૧૬. એવી જ રીતે જે હેતુનું વિશેષ્ય નિશ્ચિત હોય. પરંતુ જેના વિશેષણમાં શંકા હોય તે સન્દિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ કહેવાય છે. આ જ હેતુમાં વિશેષણ-વિશેષ્ય ઉલ્ટી રીતે જોડવાથી વિશેષ્ય એવા પુરુષત્વનો નિર્ણય છે. પરંતુ વિશેષણનો સંદેહ છે. માટે તે સંદિગ્ધ વિશેષણાસિદ્ધ કહેવાય છે. ॥૧૬॥

૧૭. એકદેશાસિદ્ધો યથા, પ્રાગભાવો વસ્તુ વિનાશોત્પાદધર્મકત્વાત् ।

૧૮. વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, તિમિરમભાવસ્વભાવં, દ્રવ્યગુણકર્માત્રિકતાત્ત્વે સત્ત કાર્યત્વાત् । અત્ર જૈનાન્ પ્રતિ તિમિરે દ્રવ્યાતિરેકો ન સિદ્ધઃ ॥૧૮॥

૧૯. વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો, યથા, તિમિરમભાવસ્વભાવં, કાર્યત્વે સત્ત દ્રવ્ય-ગુણકર્માત્રિકતત્વાત् ॥૧૯॥

૨૦. અનુમાનમાં જે હેતુ મૂકવામાં આવ્યો હોય, તેનો એકદેશ (એટલે હેતુનો એક ભાગ પક્ષમાં અસિદ્ધ હોય. તે એકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે— પ્રાગભાવ એ એક વસ્તુ (ઘટ-પટની જેમ પદાર્થવિશેષ) છે. વિનાશ અને ઉત્પત્તિ ધર્મયુક્ત હોવાથી. અહીં હેતુમાં જે વિનાશ પદ છે. તે પ્રાગભાવપક્ષમાં સિદ્ધ છે. કારણકે તે અનાદિસાન્ત છે. પરંતુ ઉત્પત્તિ-ધર્મયુક્તપણું જે કહ્યું. તે એકદેશ (હેતુનો એકભાગ) પ્રાગભાવ પક્ષમાં સંભવતો નથી. માટે એકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે. ॥૨૦॥

૨૧. અનુમાનમાં હેતુપણે મૂકાયેલા બે પદોમાંથી જે વિશેષણવાચી પદ હોય, તે પદનો એકભાગ, પક્ષમાં અસિદ્ધ હોય તો વિશેષણ એકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે

૬૨

પરિચેદ હ-૫૧

રાનાકરાવતારિકા ભાગ-૩

તિમિર (અંધકાર) એ અભાવાત્મક (શૂન્યાત્મક) છે. દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મ આ ત્રણ પદાર્થોથી અતિરિક્ત હોતે છતે કાર્યરૂપ (ઉત્પત્તિમાન) હોવાથી. આ અનુમાનમાં “દ્રવ્ય-ગુણ-કર્માતિરિકતત્વ” આ પદ વિશેષજ્ઞવાચી રૂપે હેતુમાં છે. તેમાં જૈનો તિમિરને પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય માનતા હોવાથી જૈનોને આશ્રયી દ્રવ્યથી અતિરિક્તત્વ અંધકારમાં ઘટતું નથી. ગુણ-કર્મથી અતિરિક્તત્વ ઘટે છે. તેથી વિશેષજ્ઞના એકભાગનું અસિદ્ધત્વ થયું. ||૧૮||

૧૯. એવી જ રીતે વિશેષજ્ઞના એકભાગનું પક્ષમાં અસિદ્ધત્વ હોય તે વિશેષૈકદેશાસિદ્ધત્વ કહેવાય છે. આ જ અનુમાનમાં હેતુ ઉલટી રીતે જોડવાથી “દ્રવ્યગુણકર્માતિરિકતત્વ” આ પદ વિશેષજ્ઞ બનશે, તેનો એકદેશ દ્રવ્યાતિરિકતત્વ તિમિરમાં જૈનોને આશ્રયી સંભવતો નથી. તેથી આ હેત્વાભાસ થાય છે. ||૧૯||

૨૦. સંદિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષ: સર્વજ્ઞઃ, રાગવકૃત્વોપેતત્વાત्, અત્ર લિઙ્ગાદનિશ્ચિતે રાગિત્વે સન્દેહ: ||૨૦||

૨૧. સંદિગ્ધવિશેષજ્ઞૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષ: સર્વજ્ઞઃ, રાગવકૃત્વોપેતત્વે સતિ પુરુષત્વાત् ||૨૧||

૨૨. સંદિગ્ધવિશેષજ્ઞૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષ: સર્વજ્ઞઃ, પુરુષત્વે સતિ રાગવકૃત્વોપેતત્વાત् ||૨૨||

૨૦. અનુમાનમાં જે હેતુવાચી પદ છે, તેનો એકભાગ પક્ષમાં સંદેહાત્મક હોય. નિશ્ચિત ન હોય તે સંદિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે “આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી, કારણકે રાગ તથા વકૃત્વ ધર્મથી યુક્ત છે.” અહીં વકૃત્વ ધર્મ પ્રત્યક્ષગોચર હોવાથી તે અંશમાં સંદેહ નથી. પરંતુ “રાગ” એ ઈન્દ્રિયનો વિષય ન હોવાથી વિવક્ષિત એવા આ વક્તામાં છે કે નહીં તેનો સંદેહ વર્તે છે. માટે હેતુના એક ભાગનો સંદેહ થયો. તેથી સંદિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે. ||૨૦||

૨૧. અનુમાનમાં હેતુવાચી પદમાં જે વિશેષજ્ઞ હોય, તેનો એકભાગ પક્ષમાં નિશ્ચિતપણે ન ઘટતો હોવાથી સંદેહાત્મક હોય, પરંતુ સિદ્ધ ન હોય, ત્યારે સંદિગ્ધ-વિશેષજ્ઞૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે “આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી. રાગ અને વકૃત્વ હોતે છતે પુરુષ હોવાથી. આ હેતુમાં વિશેષજ્ઞવાચી પુરુષત્વ પદ તો દેખાય જ છે. પરંતુ વિશેષજ્ઞવાચી પદમાં “રાગ” સ્વરૂપ જે એક અંશ વિશેષજ્ઞનો છે. તેનો તે વિવક્ષિત પુરુષમાં સંદેહ છે. માટે વિશેષજ્ઞના એક અંશનો સંદેહ કહેવાય છે. ||૨૧||

૨૨. આ જ અનુમાનમાં આ જ હેતુ ઉલટી રીતે જોડવાથી વિશેષજ્ઞવાચી પુરુષ-પદ સિદ્ધ છે. પરંતુ વિશેષજ્ઞવાચી પદમાંનો “રાગ” એવો એક અંશ સંદેહાત્મક છે. ||૨૨||

૨૩. વ્યર્થેકદેશસિદ્ધો યથા, અગ્નિમાનયં પર્વતપ્રદેશः, પ્રકાશધૂમોપેતત્વાત् ॥૨૩॥

૨૪. વ્યર્થવિશેષણૈકદેશસિદ્ધો યથા, ગુણઃ શબ્દઃ, પ્રમેયત્વસામાન્યવત્ત્વે સતિ
બાહ્યકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાત् । અત્ર બાહ્યકેન્દ્રિયગ્રાહ્યસ્યાપિ રૂપત્વાદિસામાન્યસ્ય ગુણત્વાભાવાદ
વ્યભિચારપરિહારાય “સામાન્યવત્ત્વે સતિ” ઇતિ સાર્થકમ्, પ્રમેયત્વં તુ વ્યર્થમ् ॥૨૪॥

૨૫. વ્યર્થવિશેષૈકદેશસિદ્ધો યથા, ગુણઃ શબ્દો બાહ્યકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વે સતિ
પ્રમેયત્વસામાન્યવત્ત્વાત् ॥૨૫॥

અનુમાનમાં જે હેતુ મૂકવામાં આવ્યો હોય, તે હેતુનો એક ભાગ નિર્થક જ
મૂકવામાં આવે. તેને મૂકવાની કોઈ જરૂરિયાત ન હોય, છતાં વર્થપણે જે એક ભાગ
મૂકાય તે આ વ્યર્થેકદેશસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે પર્વતનો આ પ્રદેશ
વલ્લિવાળો છે. કારણકે પ્રકાશ અને ધૂમથી યુક્ત છે. અહીં ધૂમોપેતત્વ એટલો જ હેતુ
વલ્લિરૂપ સાધ્ય સાધવા માટે પૂરતો છે. છતાં “પ્રકાશ” એવું જે પદ મૂકાયું છે તે
એક ભાગ વર્થ છે. ॥૨૫॥

૨૪. અનુમાનમાં હેતુ બે પદવાળો હોય, તેમાં જે વિશેષણવાચી પદ હોય તેનો
એકભાગ વર્થપણે મૂકવામાં આવ્યો હોય, આવશ્યકતા ન હોય છતાં મૂક્યો હોય તે
વર્થવિશેષણૈકદેશસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે શબ્દ એ ગુણ છે. પ્રમેયત્વધર્મ અને
સામાન્યવત્ત્વ ધર્મવાળો શબ્દ હોતે છતે બાધ્ય એક ઈન્ડ્રિયગ્રાહ્ય હોવાથી. આ હેતુમાં
બાધ્ય એક ઈન્ડ્રિયગ્રાહ્યત્વ એટલું વિશેષ્યવાચી એકલું પદ જો મૂકવામાં આવ્યું હોત તો
રૂપત્વ, રસત્વ, ગંધત્વ, શબ્દત્વ, આદિ જે જાતિઓ છે. જે સામાન્ય છે. તે પણ તે
તે એક જ બાહ્યકેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. તેથી રૂપત્વાદિ સામાન્યમાં (ગુણ એવું સાધ્ય ત્યાં
ન હોવા છતાં બાહ્યકેન્દ્રિય-ગ્રાહ્યત્વ હેતુ હોવાથી) વ્યભિચાર દોષ આવે છે. તે દોષના
પરિહાર માટે વિશેષણવાચી પદની આવશ્યકતા છે. પરંતુ તે વિશેષણવાચી પદમાં
“સામાન્યવત્ત્વે સતિ” એટલું જ માત્ર પદ જો મૂકવામાં આવે તો પણ રૂપત્વાદિ
જાતિઓમાં વ્યભિચારનો પરિહાર થઈ જ જાય છે. કારણકે રૂપત્વાદિ જાતિઓ પોતે
સામાન્યરૂપ છે. સામાન્યાત્મક છે. પરંતુ સામાન્યવાન્ નથી. જાતિમાં જાતિ સ્વીકારાઈ
નથી. તેથી વ્યભિચાર પરિહાર થઈ જતો હોવા છતાં “પ્રમેયત્વ” એવું જે પદ
વિશેષણમાં વધારે મુક્યું છે તે વર્થ છે. માટે વિશેષણનો એકભાગ વર્થ હોવાથી આ
હેત્વાભાસ થાય છે. ॥ ॥

૨૫. એજ રીતે આ જ અનુમાનમાં આ જ હેતુ ઉલટી રીતે રજુ કરવામાં
આવે તો બાહ્યકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ એ વિશેષણવાચી પદ સંભવે છે. પરંતુ વિશેષ્યવાચી આ

૬૪

પરિચ્છેદ હ-૫૧

રાનકરાવતારિકા ભાગ-૩

જે પદ “પ્રમેયત્વસામાન્યવત્ત્વાત्” છે. તેમાં પ્રમેયત્વ પદ વ્યર્� બને છે. તેથી વ્યર્થવિશેષૈક-દેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે. ॥૨૫॥

એવમન્યે અય્યે કદેશાસિદ્ધયાદિ દ્વારે એણ ભૂયાં સો અસિદ્ધભેદાઃ, સ્વયમભૂહુ વાચ્યાઃ ।
ઉદાહરણે શું ચૈતે ષું દૂષણાન્તરસ્ય સમ્ભવતો અય્યે પ્રકૃતત્વાદનુપર્દર્શનમ् । ત એતે ભેદાઃ ભવદ્ધિ:
કથં નાભિહિતાઃ ? ॥

ઉચ્ચતે, એતે ષું યે હેત્વાભાસતાં ભજન્તે તે યદો ભયવાદ્ય સિદ્ધત્વેન વિવક્ષયન્તે,
તદો ભયાસિદ્ધે જ્ઞન્તર્ભવન્તિ, યદા તુ અન્યતરાસિદ્ધત્વેન તદાઽન્યતરાસિદ્ધ ઇતિ ॥

આ પ્રમાણે ઉપર અસિદ્ધ હેત્વાભાસના જેમ ૨૫ ભેદો સમજાવ્યા, તેમ એકદેશની અસિદ્ધિ, એકદેશના એકદેશની અસિદ્ધિ આદિ દ્વારા અસિદ્ધ હેત્વાભાસના બીજા પણ ધણા ભેદો સંભવે છે. તે બધા ભેદો સ્વયં વિચારીને સમજી લેવા. તે બીજા ભેદોનો અહીં હવે અમે વિસ્તાર કરતા નથી. તથા ઉપર અસિદ્ધહેત્વાભાસના ૨૫ ભેદોનાં જે ૨૫ ઉદાહરણો આપ્યાં છે. તે ઉદાહરણોમાં તે તે હેત્વાભાસના દૂષણ ઉપરાંત બીજા હેત્વાભાસ થવા રૂપ દૂષણાન્તર પણ સંભવે છે. છતાં પણ એકેક ઉદાહરણોમાં કેટલાં કેટલાં દૂષણો સંભવે ? તે બધું અપ્રસ્તુત (અપ્રાસંગિક) હોવાથી અહીં તેનું અનુપર્દર્શન કર્યું છે. અર્થાત્ અહીં જણાવેલ નથી.

હવે અહીં એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે અસિદ્ધ હેત્વાભાસના આટલા બધા ભેદો હોવા છતાં આપશી વડે (ગ્રંથકારશ્રી વાદિદેવસૂરિજી વડે) આ ગ્રંથમાં તે બધા ભેદો કેમ કહેવાયા નથી ? માત્ર ઉભયાસિદ્ધ અને અન્યતરાસિદ્ધ એમ બે જ ભેદો કેમ કહેવાયા ? આ પ્રશ્ન સમજાવવા માટે જ ઉપરોક્ત ભેદોનો વિસ્તાર કર્યો છે.

ઉત્તર— ઉપરોક્ત આ ઉદાહરણોમાં જે જે સાચેસાચ હેત્વાભાસ છે. તે જો વાદી અને પ્રતિવાદી એમ ઉભયને અસિદ્ધ તરીકે માન્ય હોય તો તે ઉભયાસિદ્ધમાં અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. અને જો વાદી અથવા પ્રતિવાદી એમ બેમાંથી કોઈપણ એકને જ અમાન્ય હોય તો અન્યતરાસિદ્ધમાં તે અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. માટે અધિક ભેદો કરવાની જરૂર નથી. વળી અન્ય દર્શનકારોએ ઉપરોક્ત જે ૨૫ અસિદ્ધહેત્વાભાસના ભેદો જણાવ્યા છે. તેમાં કેટલાક તો હેત્વાભાસ જ નથી. સદ્ગૃહેતુ (સાચા હેતુ) છે. અને હેત્વાભાસરૂપે તે તે દર્શનકારોએ ગણી લીધા છે. તેની થોડીક ચર્ચા આ પ્રમાણે—

વ્યધિકરણાસિદ્ધસ્તુ હેત્વાભાસો ન ભવત્યેવ । વ્યધિકરણાદપિ પિત્રોબ્રહ્માણ્યાત્
પુત્રે બ્રાહ્મણાનુમાનર્દર્શનાત્ । નટભટાદીનામપિ બ્રાહ્મણયં કસ્માન્યાં સાધ્યતીતિ ચેત्,
પક્ષધર્મોऽપિ પર્વતદ્રવ્યતા, તત્ત્ર ચિત્તભાનું કિમિતિ નાનુમાપયતિ ? ઇતિ સમાનમ् ।
વ્યભિચારાચ્ચેત्, તદપિ તુલ્યમ्, તત્પત્રોબ્રહ્માણ્યયં હિ તદ્ગમકમ् । એવં તર્હિ પ્રયોજકસમ્બન્ધેન

સમ્બદ્ધો હેતુ: કથં વ્યધિકરણ: ? ઇતિ ચેતુ, નનુ યદિ સાધ્યાધિગમપ્રયોજકસમ્બન્ધાભાવાદું વૈયધિકરણમુચ્યતે તદાનીં સમ્મતમેવैતદસ્માકં દોષ:, કિન્તુ પ્રમેયત્વાદયોऽપિ વ્યધિકરણા એવ વાચ્યા: સ્યુર્ન વ્યભિચાર્યાદય:, તસ્માત્ પક્ષાન્યધર્મત્વાભિધાનાદેવ વ્યધિકરણો હેત્વાભાસસ્તે સમ્મતઃ, સ ચાગમક ઇતિ નિયમં પ્રત્યાચક્ષમહે ।

આ ૨૫માં બે નંબરનો જે “વ્યધિકરણાસિદ્ધ” હેત્વાભાસ કહ્યો છે. તે હેત્વાભાસ જ હોય એવું બનતું નથી. સદ્હેતુ પણ હોય છે. તેઓ પક્ષધર્માદિ પાંચ લક્ષણો સદ્હેતુનાં માને છે. તેમાં પહેલું લક્ષણ પક્ષધર્મતા છે. એટલે હેતુનું પક્ષમાં હોવું તે પક્ષધર્મતા. જેમ પર્વતમાં વહી સાધવો હોય તો ધૂમનું પર્વતમાં હોવું આવશ્યક છે. તેને બદલે જો ધૂમ પર્વતને બદલે અન્યસ્થાનમાં હોય તો તે ધૂમ પર્વતમાં વહી કેવી રીતે સાધે ? તેથી પક્ષ વિનાના બીજા અધિકરણમાં જો હેતુ વર્તે તો વ્યધિકરણાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય એમ તેઓનું કહેવું છે. પરંતુ હેતુ અને સાધની સાથે જો અવિનાભાવ (અન્યથાનુપપત્તિ) બરાબર સંભવતો (સંભવતી) હોય તો હેતુ પક્ષમાં ન હોય પરંતુ વિરુદ્ધ અધિકરણમાં હોય તો પણ સાધને સાધતો હોવાથી સદ્હેતુ હોય છે. જેમકે-

સ પુત્ર: બ્રાહ્મણઃ, પિત્રોર્બાહ્રણાત् । આ છોકરો બ્રાહ્મણ છે. તેનાં માતા-પિતા બ્રાહ્મણ હોવાથી.

પૂર્વસ્થલે વૃષ્ટો મેઘઃ, નદીપૂરસ્યાત્ દર્શનાત્, દેશાન્તરસ્થસ્તત્પતિઃ મૃત્યું પ્રાપ્તો ભાતિ, તસ્યા વિશિષ્ટરૂદનસ્યાત્ શ્રવણાત્ । આવાં અનેક ઉદાહરણો છે કે જ્યાં સાધ્ય અને હેતુનો અવિનાભાવ સંબંધ બરાબર છે. અને હેતુ પક્ષવૃત્તિ ન હોય પરંતુ પક્ષથી વિરુદ્ધ અધિકરણવૃત્તિ હોય તો પણ તે સાધનો ગમક બને છે. પ્રથમ ઉદાહરણમાં માત-પિતાનું બ્રાહ્મણ એ પુત્રના બ્રાહ્મણનું ગમક બને જ છે. સાધ્યભૂત બ્રાહ્મણ પુત્રમાં હોવાથી પુત્ર એ પક્ષ છે અને હેતુભૂત બ્રાહ્મણ માત-પિતામાં હોવાથી તે પક્ષથી વ્યધિકરણ છે. ઇતાં પુત્રના બ્રાહ્મણને જણાવનારું અનુમાન થતું દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે મેઘની વૃષ્ટિ પૂર્વદેશમાં અનુમાન કરાય છે. અને હેતુભૂત નદીનું પૂર અહીં દેખાય છે. તથા પરદેશમાં રહેલા પતિમાં મૃત્યુ સિદ્ધ કરાય છે. અને વિશિષ્ટ રૂદ્ધ અહીં રહેલી તે પતિની સ્ત્રીમાં દેખાય છે. એમ હેતુ પક્ષવૃત્તિ ન હોય અને વ્યધિકરણવૃત્તિ હોય તો પણ (જો અવિનાભાવ સંબંધ બરાબર હોય તો) સાધનો ગમક બને જ છે. માટે વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ એ હેત્વાભાસ નથી.

પ્રશ્ન-જો હેતુ પક્ષધર્મતા વાળો ન હોય અને વ્યધિકરણવૃત્તિ હોય તો પણ સાધનો ગમક બની શકતો હોય તો પક્ષમાં જ સાધની સિદ્ધિ કેમ કરે? અન્યત્ર પણ

સાધની સિદ્ધિ કરનાર તે હેતુ બનવો જોઈએ. તેથી માત-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય એ હેતુ, પુત્ર નામના પક્ષમાં ન હોય છતાં પુત્રપક્ષમાં જેમ બ્રાહ્મણત્વ સિદ્ધ કરે છે. તેમ નટ અને ભટ આદિ ગમે તે પુરુષોમાં પણ આ હેતુ બ્રાહ્મણત્વ સાધને કેમ સિદ્ધ કરતો નથી? પૂછનારનો આશય એ છે કે જો હેતુને પક્ષવૃત્તિ ન માનો અને વ્યધિકરણવૃત્તિ હોય તો પણ તે સાધનો ગમક બને છે એમ માનશો તો જેમ પક્ષમાં હેતુ ન હોવા છતાં પક્ષમાં સાધ્ય સિદ્ધ કરે છે તેમ વિપક્ષમાં પણ સાધનો ગમક બનવો જોઈએ. અને તે હેતુ પક્ષની જેમ અન્યત્ર (વિપક્ષમાં) પણ સાધ્ય-સાધક થવો જોઈએ.

ઉત્તર-પુત્રના બ્રાહ્મણ્યને અને માત-પિતાના બ્રાહ્મણ્યને જેવો અવિનાભાવ-સંબંધ છે. તેવો નટ-ભટમાં અવિનાભાવ સંબંધ નથી. માટે આ હેતુ ત્યાં બ્રાહ્મણત્વ સાધને સિદ્ધ કરતો નથી. જો ત્યાં પણ માત-પિતાનું બ્રાહ્મણત્વ હોય તો સિદ્ધ કરે જ. અર્થાત् જ્યાં હેતુ અને સાધનો અવિનાભાવ-સંબંધ હોય ત્યાં પક્ષવૃત્તિ ન હોય તો પણ સાધ્ય-સાધક થાય છે. આ સાચો ઉત્તર છે.

પરંતુ (નૈયાયિકાદિ) આ દર્શનકાર પક્ષધર્મતાને બધુ મહત્વ આપે છે. અને તેને હેતુનું લક્ષણ માને છે. અને તેના જ કારણે વ્યધિકરણમાં રહેનારા હેતુને હેત્વાભાસ માની લે છે. તેથી “પક્ષધર્મતા” એ આવશ્યક નથી એ સમજાવવા ઉપરોક્ત પ્રશ્ન કરનારાને જ ગ્રંથકાર સામો પ્રશ્ન પૂછે કે—“જો” “પક્ષધર્મતા” જ સાધની ગમક બનતી હોય તો “અયં પર્વતો વહિમાન्, પર્વતદ્રવ્યતાવત્ત્વાત्” પર્વતીય દ્રવ્યતા આ પર્વતમાં હોવાથી આ પર્વત વહિવાળો છે. આવું અનુમાન કેમ સિદ્ધ થતું નથી? પર્વતીય દ્રવ્યતા વિવિષિત પર્વતમાં વિદ્યમાન હોવાથી “પક્ષધર્મતા” છે જ. અને જ્યાં પક્ષધર્મતા હોય ત્યાં હેતુ સાધનો ગમક હોય છે. એવો તમારો મત છે. તો અહીં પક્ષધર્મતા રૂપ બનેલો આ દ્રવ્યતાહેતુ તે પર્વતમાં ચિત્રમાનુને (વહિને) કેમ સિદ્ધ કરતો નથી? માત-પિતાનું બ્રાહ્મણત્વ એ હેતુમાં પક્ષધર્મતા નથી માટે ગમક ન બનવો જોઈએ એમ તમે અમને (જૈનોને) પૂછો છો એટલે પક્ષધર્મતા હોય તે જ ગમક બને એમ તમારું માનવું થયું, તો પર્વતગત દ્રવ્યતામાં પક્ષધર્મતા છે. તો તે હેતુ વહિનો ગમક બનવો જોઈએ. પ્રશ્ન તો બસે સ્થાને સમાન જ છે. જો પક્ષધર્મતા હોય તે જ હેતુ ગમક માનો તો પર્વતીય દ્રવ્યતાને પણ વહિની ગમક માનો. અને પક્ષધર્મતા એ ગમક નથી એમ માનો તો માત-પિતાનું બ્રાહ્મણત્વ એ પણ સાધ્યગમક હોઈ શકે છે એમ માનો. ઉત્તર તો બસે બાજુ સમાન જ છે.

પ્રશ્ન— વ્યભિચારાચ્ચેત्, પક્ષધર્મતા હોવા છતાં પણ વ્યભિચારવાળી હોવાથી દ્રવ્યતા એ વહિની ગમક ન બને. અર્થાત् વહિ સાધ્ય વિના પણ દ્રવ્યતા પર્વતોમાં હોય

છે. એટલે દ્રવ્યતાહેતુને અને વહિની સાધ્યને વ્યભિચાર આવતો હોવાથી (અર્થાતું અવિનાભાવ-સંબંધ ન હોવાથી) પક્ષધર્મતા હોવા છતાં વહિનો ગમક તે હેતુ બનતો નથી.

ઉત્તર- તરદિપિ તુલ્યમાત્રાનો તે વાત અહીં પણ તુલ્ય જ છે. તત્પત્રોબ્રહ્માણ્યમાત્રાનો માત-પિતાનું જે ખ્રાલ્યાણત્વ છે. તે જ ખ્રાલ્યાણત્વ તદ્ગમકમ્પુત્રના ખ્રાલ્યાણત્વનું ગમક બને છે. નટ-ભટાદિમાં પિતૃખ્રાલ્યાણત્વ ન હોવાથી પુત્રીય ખ્રાલ્યાણત્વ સિદ્ધ થતું નથી. સારાંશ કે વિવક્ષિતપુત્રમાં અને નટ-ભટાદિમાં એમ બસે સ્થાને પક્ષધર્મતા ન હોવા છતાં એકસ્થાને અવિનાભાવ છે. ત્યાં સાધ્યસિદ્ધ થાય છે. અને બીજા સ્થાને અવિનાભાવ-સંબંધ નથી. માટે સાધ્યસિદ્ધ થતી નથી. એથી પક્ષધર્મતા હોય ત્યાં સાધ્યસિદ્ધ થાય. અને પક્ષધર્મતા ન હોય ત્યાં સાધ્યસિદ્ધ ન થાય. આવો નિયમ નથી. એવં તર્હિ-આમ હોવાથી અવિનાભાવ સંબંધથી યુક્ત એવો જે હેતુ હોય તે સદ્ગૈતું છે. તેથી તેને વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ કેમ કહેવાય ? અર્થાતું ન જ કહેવાય.

પ્રશ્ન- હેતુ પક્ષવૃત્તિ ન હોય છતાં જો અવિનાભાવ-સંબંધ હોય તો જ તે હેતુ સાધ્યનો ગમક બને છે. પરંતુ વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ બનતો નથી. તેથી વ્યધિકરણ હેત્વાભાસનું લક્ષણ જો આવા પ્રકારનું કરવામાં આવે કે સાધ્યાધિગમપ્રયોજક=સાધ્યના નિર્ણયનો બોધ કરાવે જ એવો જે અવિનાભાવ સંબંધભાવાતું=સંબંધ, તેનો જ્યાં જ્યાં અભાવ હોય, સારાંશ કે સાધ્યનો બોધક એવો જે નિશ્ચિત અવિનાભાવ સંબંધ, તેનો અભાવ જ્યાં જ્યાં હોય છે તે વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ ઉચ્ચતે= કહેવાય. તો તો વ્યધિકરણહેત્વાભાસ સંભવેને ?

ઉત્તર- તદાનીં સમ્મતમેવાસ્માકે દોષઃ= જો તમે વ્યધિકરણહેત્વાભાસનું લક્ષણ આવા પ્રકારનું કરો કે “જ્યાં અવિનાભાવ સંબંધ ન હોય ત્યાં આ વ્યધિકરણહેત્વાભાસ કહેવાય. તો તેવો હેત્વાભાસ રૂપ દોષ અમને (જૈનોને) માન્ય છે. અમે તો તેને હેત્વાભાસ માનીશું. પરંતુ આવી વ્યાખ્યા કરવાથી “પ્રમેયત્વ” વગેરે (વ્યભિચારી) દોષવાળા હેતુઓ પણ વ્યધિકરણ જ થશે. પરંતુ વ્યભિચારી કહેવાશે નહીં, એવો તમને વાંધો આવશે. કારણકે—“પર્વતો વહિમાન् પ્રમેયત્વાત्” આ અનુમાનમાં પ્રમેયત્વ હેતુની સાધ્યાભાવમાં વૃત્તિ હોવાથી વ્યભિચારી હેત્વાભાસ છે. આ વાત સર્વ દર્શનકારોને સમ્મત છે. પરંતુ તમે વ્યધિકરણ હેત્વાભાસની જે વ્યાખ્યા બાંધી કે “જ્યાં જ્યાં અવિનાભાવ સંબંધ ન હોય તે હેતુ વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ કહેવાય.” હવે અહીં પ્રમેયત્વ હેતુ પણ અવિનાભાવ સંબંધ વિનાનો છે જ. તેથી વ્યધિકરણ જ કહેવાશે. પરંતુ વ્યભિચારી કહેવાશે નહીં, આવી તમને તકલીફ પડશે. તેથી જ્યાં જ્યાં અવિનાભાવ ન હોય તે બધા વ્યધિકરણ કહેવાય છે. તે વ્યાખ્યા પણ ખોટી છે. માટે વ્યધિકરણ

હેત્વાભાસ નથી એમ અમે સમજાવી રહ્યા છીએ. અને તમે જે આવું માનો છો કે “પક્ષથી અન્યધર્મતા (એટલે કે પક્ષધર્મતાનો અભાવ) માત્ર કહેવાથી વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ કહેવાય એવી જે તમારી માન્યતા છે. અને તેવો હેતુ સાધનો અગમક હોય છે એવી જે તમારી માન્યતા છે. તેનું જ અમે આ ખંડન કરી રહ્યા છીએ.

અથ પ્રતિભોહશક્ત્યાઽન્યથાભિધાને�પિ બ્રાહ્મણજન્યત્વાદિત્યેવં હેત્વર્થ્ય પ્રતિપદ્યતે ઇતિ ચેત्, એવં તર્હિ પ્રતિભોહશક્ત્યૈવ પટસ્ય કૃતકત્વાદિત્યભિધાનેઽપિ પટસ્ય કૃતકત્વાદનિત્ય-ત્વં દૃષ્ટમ्, એવં શબ્દસ્યાપિ તત એવ તદસ્ત્વતિ પ્રતિપત્તૌ નાયમપિ વ્યધિકરણ: સ્યાત्, તસ્માદ् યથોપાત્તો હેતુસ્તથૈવ તદ્ગમકત્વં ચિન્તનીયમ् । ન ચ યસ્માત् પટસ્ય કૃતકત્વં તસ્માત્તદન્યેનાય્યનિત્યેન ભવિતવ્યમિત્યસ્તિ વ્યાપિઃ । અતોઽસૌ વ્યભિચારાદેવાગમકઃ । એવં કાકકાણ્ણાદિરપિ । કથં વા વ્યધિકરણોઽપિ જલચન્દ્રો નભશ્ચન્દ્રસ્ય, કૃત્તિકોદયો વા શકટોદયસ્ય ગમકઃ સ્યાત् ? ઇતિ નાસ્તિ વ્યધિકરણો હેત્વાભાસ: ॥

પિતૃભ્રાન્મણત્વ દ્વારા પુત્રનું ભ્રાન્મણત્વ સાધવામાં હેતુ પક્ષવૃત્તિ થતો નથી. એટલે વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ માનવો કે ન માનવો. તેની ચર્ચા આપણે ચાલે છે. અન્યદર્શનકારો તેને વ્યધિકરણ કહેવા ઈચ્છે છે. જૈનદર્શનકારો આવા હેતુને વ્યધિકરણ ન કહેવાય તેમ સમજાવે છે. એટલે અન્ય દર્શનકારો પોતાનો બચાવ કરવા માટે હેતુમાં “પક્ષવૃત્તિતા” તો હોવી જ જોઈએ. જો હેતુ પક્ષમાં ન વર્તે તો પક્ષમાં સાધ્ય કેમ સમજાવે ? આવી શંકાથી હેતુમાં પક્ષધર્મતાનો આગ્રહ રાખતા પ્રશ્ન કરે છે કે-

પ્રશ્ન— પુત્રમાં ભ્રાન્મણત્વ સાધ્ય સાધવા માટે કહેવાયેલો “પિતૃબ્રાહ્મણત્વાત्” એવો જે હેતુ છે. તે હેતુનો અર્થ “માત-પિતા ભ્રાન્મણ હોવાથી” એવો જ જો કે થાય છે. પરંતુ (એવો અર્થ કરીએ તો તે ભ્રાન્મણત્વ માતા-પિતાસંબંધી હોવાથી પક્ષધર્મતા આવતી નથી માટે) તેવો અર્થ ન કરતાં પ્રતિભા દ્વારા (અપૂર્વકલ્પના દ્વારા) “પિતૃ-બ્રાહ્મણત્વાત्” અથવા પદશક્તિદ્વારા (તર્કશક્તિ દ્વારા) એવું પદ (આગળ જે અર્થ કરવાનો છે. તેની અપેક્ષાએ) અન્યથા બોલવા છતાં પણ “બ્રાહ્મણજન્યત્વાત्” ‘ભ્રાન્મણ વડે જન્ય હોવાથી’ એવો જ હેતુનો અર્થ કરવો જોઈએ. જેથી પક્ષધર્મતા મળી જાય. કારણ કે માત-પિતા ભ્રાન્મણ હોવાથી એવો અર્થ કરીએ તો તે ભ્રાન્મણતા માત-પિતામાં વર્તે છે. એટલે પક્ષભૂત એવા પુત્રથી અન્યત્ર વર્તે છે. એટલે વ્યધિકરણતા થાય છે. અને તેનો અર્થ જો ભ્રાન્મણજન્યત્વ કરીએ તો જન્યપણું પુત્રમાં જ વર્તે છે. તેથી હેતુ પક્ષવૃત્તિ મળી જાય છે. તેથી વ્યધિકરણતા રહેતી નથી. માટે પ્રતિભા અને તર્કશક્તિ દ્વારા આવો અર્થ હેતુનો કરવો જોઈએ.

ઉત્તર— આ પ્રમાણે જે હેતુ જેમ રજી કરાયો હોય તેમ લેવાતો ન હોય. અને દોષ ન આવે તે રીતે અર્થાન્તર જો કરી શકાતું હોય તો “પટઃ અનિત્યઃ પટસ્ય કૃતકત્વાત्” અહીં આ અનુમાનમાં પટની અનિત્યતા સાધવામાં “પટનું કૃત્રિમપણું હોવાથી” આ હેતુ સદ્ધહેતુ છે. પરંતુ તે જ હેતુ શબ્દની અનિત્યતા સાધવામાં “શબ્દઃ અનિત્યઃ પટસ્ય કૃતકત્વાત्” પક્ષધર્મતા ન હોવાથી (તથા અવિનાભાવ સંબંધ પણ ન હોવાથી) વ્યધિકરણહેત્વાભાસ બને છે. તેને બદલે પ્રતિભાશક્તિ દ્વારા તથા તર્કશક્તિ દ્વારા અર્થ બદલવાથી “પટસ્ય કૃતકત્વાત्” એમ કહેવા છતાં પણ જેમ પટની અનિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. તેમજ તત્ત્વ: એવ=તે પટસ્ય કૃતકત્વાત् આ જ હેતુથી શબ્દસ્યાપિ=શબ્દની પણ તદસ્તુ તે અનિત્યતા સિદ્ધ થાઓ. અને એમ પ્રતિપત્તૌ=અર્થાન્તર સ્વીકારવામાં આ (વ્યધિકરણ) હેતુ પણ વ્યધિકરણ રહેશે નહીં અર્થાત્ સદ્ધહેતુ જ બની જશે.

ભાવાર્થ એવો છે કે પટની અનિત્યતા સાધવામાં “પટની કૃતકતા” એ પક્ષવૃત્તિ અને અવિનાભાવસંબંધ હોવાથી જેમ સદ્ધહેતુ બને છે અને સાધ્યનો ગમક પણ બને છે. (કારણકે જ્યાં જ્યાં પટની કૃતકતા હોય છે. ત્યાં ત્યાં પટની અનિત્યતા પણ હોય જ છે. એમ વ્યાપિ સંભવે છે.) તેમ શબ્દની અનિત્યતા સાધવામાં પણ “પટની કૃતકતા હોવાથી” એમ બોલવા છતાં તેનો અર્થ માત્ર કૃતકતા કરીને અનિત્યની સાથે વ્યાપિ થઈ જવાથી સદ્ધહેતુ અને સાધ્યનો ગમક બની જશે “શબ્દઃ અનિત્યઃ પટસ્ય કૃતકત્વાત्” અહીં શબ્દ એ પક્ષ છે. તેમાં પટીયકૃતકત્વ હોતું નથી. તેથી પક્ષવૃત્તિ નથી. પટીયકૃતકત્વ એ માત્ર પટમાં જ હોય છે. આ અનુમાનમાં પટ એ પક્ષ નથી. તેથી પક્ષથી ભિન્ન એવો પટ છે. તેમાં હેતુની વૃત્તિ છે. એટલે વ્યધિકરણ છે જ. છતાં પ્રતિભા શક્તિ દ્વારા અને તર્કશક્તિ દ્વારા પટસ્ય કૃતકત્વાત् આ હેતુનો અર્થ પટીયકૃતકતાને બદલે એકલી “કૃતકતા” જ જો કરીએ તો જેમ પટની અનિત્યતા સિદ્ધ થાય તેમ શબ્દની અનિત્યતા પણ સિદ્ધ થશે જ. તેથી આ હેતુ સદ્ધહેતુ થશે. પરંતુ વ્યધિકરણ રહેશે નહીં. આ રીતે પ્રતિભા અને તર્કશક્તિથી હેતુના અર્થ બદલીએ તો કોઈ હેત્વાભાસ થાય જ નહીં. બધા જ સાચા જ હેતુ થઈ જાય. તેથી અનુમાનમાં યથા ઉપાત્તઃ હેતુ: જેવા શબ્દપ્રયોગવાળો હેતુ કહ્યો હોય તથૈવ તદ્ગમકત્વમ=તેવા જ શબ્દપ્રયોગવાળો સાધ્યનો ગમક (છે કે નહીં તે) પણાનો ચિન્તનીયમ=વિચાર કરવો જોઈએ. પરંતુ અર્થ બદલવો જોઈએ નહીં. તેથી પિતૃબ્રાહ્મણત્વ હેતુનો અર્થ બદલીને બ્રાહ્મણજન્યત્વં=કરીને બળજબરીથી પક્ષધર્મતા લાવવાની કંઈ જ જરૂર નથી. જે અર્થ છે તે જ અર્થ રાખીને અવિનાભાવસંબંધ હોવાથી પક્ષવૃત્તિ ન હોવા છતાં સાધ્યનો ગમક બને છે એમ માનવું જોઈએ. એવી જ રીતે પટસ્ય કૃતકત્વાત્ હેતુનો અર્થ બદલ્યા વિના જ પટીયકૃતકતા જ અર્થ કરવો

જોઈએ. અને તે પટીયકૃતકતાની અનિત્ય સાધ્યની સાથે વ્યાસિ સંભવતી નથી. કારણકે “યસ્માત् પટસ્ય કૃતકત્વં, તસ્માત् તદન્યેનાષ્યનિત્યેન ભવિતવ્યમિતિ ન”= જેથી પટમાં કૃતકતા છે તેથી તે (પટ વિનાના) અન્ય પણ સર્વ અનિત્ય હોવા જોઈએ” એવી વ્યાસિ થતી નથી, પટીયકૃતકતા હોય એટલે અન્યપદાર્થો અનિત્ય હોય એમ વ્યાસિ સંભવતી નથી. જો આવી વ્યાસિ માનીએ તો પટીયકૃતકતા હોવાથી જેમ અન્ય એવો શબ્દ અનિત્ય બને છે. તેમ પરમાણુ અને આકાશાદિ અન્યપદાર્થો પણ અનિત્ય થવા જોઈએ. પરંતુ પટમાં કૃતકતા હોય તેથી કુંઈ પરમાણુ અને આકાશાદિ અન્યપદાર્થો અનિત્ય બનતા નથી. તેમ શબ્દ પણ પટીયકૃતકતા હોય તેથી અનિત્ય છે. એમ કહેવાય નહીં.

આ રીતે જે જેમ કહ્યો હોય તેમજ લેવો જોઈએ. અર્થ બદલવો જોઈએ નહીં. અતોऽસौ=આ કારણથી આ પટમાં વર્તતી કૃતકતા પરમાણુ-આદિમાં અનિત્યતા ન હોય તો પણ (સાધ્યાભાવ કાલે પણ) વર્તે જ છે. એમ વ્યભિચાર દોષવાળો હોવાથી જ સાધ્યનો અગમક છે, એમ જાણવું જોઈએ. પરંતુ વ્યધિકરણ છે એમ ન સમજવું. તથા કાકની કૃષ્ણતા વગેરે હેતુઓ પણ વ્યભિચારી હોવાથી સાધ્યના અગમક જાણવા. જેમ કે- “શબ્દ: અનિત્ય:, કાકસ્ય કાષ્યર્ત” અહીં કાગડાની કણાશ એ અનિત્યસાધ્યની સાથે વ્યાસિ પામતી નથી. શબ્દ અને ઘટાદિમાં અનિત્યતા હોય તો જેમ કાકની કૃષ્ણતા સંસારમાં હોય છે. તેમ પરમાણુ અને આકાશાદિ નિત્ય હોય ત્યારે પણ સંસારમાં કાકની કૃષ્ણતા તો વર્તે છે. માટે વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ માનવાની જરૂર નથી. જો વ્યધિકરણને હેત્વાભાસ જ માનીએ તો જલમાં વર્તતું ચંદ્રનું બિંબ આકાશના ચંદ્રનું જે ગમક બને છે. તથા કૃતિકા નક્ષત્રનો ઉદ્ય શક્ત (રોહિણી) નક્ષત્રના ઉદ્યનો જે ગમક બને છે. તે પણ ગમક ન બનવો જોઈએ. કારણ કે સાધ્ય ચંદ્રબિંબ ગગનમાં છે. અને હેતુભૂત ચંદ્રબિંબ જલમાં છે. અહીં સાધ્યવાળા અધિકરણમાં હેતુ નથી પરંતુ વિપરીત અધિકરણમાં હેતુ છે. છતાં પણ અવિનાભાવ હોવાથી સાધ્યનો ગમક થાય જ છે. એવી જ રીતે કૃતિકાનો ઉદ્ય પૂર્વકાલમાં છે. શક્તનો ઉદ્ય પશ્ચાત્કાલમાં છે. એટલે વિપરીત અધિકરણ છે. છતાં પણ અવિનાભાવ હોવાથી સાધ્યનો ગમક બને જ છે. માટે વિપરીત અધિકરણમાં હેતુ રહે એટલા માત્રથી તેને હેત્વાભાસ કહેવાય નહીં તેથી વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ નથી.

૬. આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ખંડન

આશ્રયાસિદ્ધતાપિ ન યુક્તા । અસ્તિ સર્વજ્ઞઃ, ચન્દ્રોપરાગાદિજ્ઞાનાન્યથાનુપપત્તે-રિત્યાદેરપિ ગમકત્વનિર્ણયાત् । કથમત્ર સર્વજ્ઞધર્મિણ: સિદ્ધઃ ? ઇતિ ચેત्, અસિદ્ધરપિ

કથમિતિ કથ્યતામ् ? પ્રમાણાગોચરત્વાદસ્યેતિ ચેત्, એવં તર્હિ તવાપિ તત્સિદ્ધઃ કથં સ્યાત् ? નનુ કો નામ સર્વજ્ઞધર્મિણમભ્યધાત्, યેનૈष પર્યનુયોગઃ સોપયોગઃ સ્યાદિતિ ચેત્, નैવમ्, પ્રમાણાગોચરત્વાદિત્યતઃ સર્વજ્ઞો ધર્મી ન ભવતીતિ સિષાધ્યિષિતત્વાત् । અન્યથે દમસ્વરં પ્રતિ નિશિતતરતરવારિ વ્યાપારપ્રાયં ભવેત् ॥ એવં ચ-

આશ્રયાસિદ્ધતા તેજનુમાને ન ચેત્, સાજનુમાને મદીયે તદા કિં ભવેત્ ? આશ્રયાસિદ્ધતા તેજનુમાનેઽસ્તિ ચેત્, સાજનુમાને મદીયે તદા કિં ભવેત્ ?

યદિ ત્વદીયાનુમાને ન આશ્રયાસિદ્ધિરસ્તિ તદા પ્રકૃતેજ્યસૌ મા ભૂદ્, ધર્મિણ ઉભયત્રાપ્યૈક્યાત्, અન્યસ્યાસ્ય પ્રકૃતાનુપયોગિત્વાત् અથાસ્તિ તત્ત્રાશ્રયાસિદ્ધઃ તદા બાધકાભાવાત् એષા કથં મદીયેજનુમાને સ્યાદિતિ ભાવઃ ।

નૈયાયિક-વૈશેષિકાદિ દર્શનકારો પૂર્વે કહેલા અસિદ્ધહેત્વાભાસના ૨૫ ભેદોમાં “આશ્રયાસિદ્ધ” નામનો પણ હેત્વાભાસ સાતમા નંબરનો કહે છે. પરંતુ તે હેત્વાભાસ સંભવતો નથી. તેની ચર્ચા હવે શરૂ કરે છે. અનુમાનમાં રજુ કરાયેલ આશ્રય (પક્ષ અર્થાત् ધર્મી) જ અસિદ્ધ હોય (સંસારમાં પક્ષ જ ન હોય) તે હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે- એમ તેઓનું કહેવું છે. તેની સામે અહીં ગ્રંથકાર કહે છે કે, “આશ્રયાસિદ્ધતા” પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે જે આશ્રય (પક્ષ) સંસારમાં છે કે નહીં તેનો વાદી-પ્રતિવાદી વચ્ચે વિધિ કે નિષેધ જણાવવો હોય ત્યારે મનની કલ્પનાથી કલ્પીને પણ અર્થાત્ મનના વિકલ્પમાત્રથી પણ પક્ષ મૂકવો જ પડે છે. તેથી સંસારમાં જે વસ્તુ ન જ હોય તેના નિષેધ માટે, અને જે સંશયાત્મક હોય તેના વિધિ-નિષેધ માટે, અને જે વસ્તુ વાદી-પ્રતિવાદીમાંથી એકને માન્ય હોય અને એકને માન્ય ન હોય તો તેને સમજાવવા માટે વિકલ્પમાત્રથી પણ પક્ષ મૂકવામાં આવે છે. તેથી આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાતો નથી. જેમકે-

“સર્વજ્ઞઃ અસ્તિ, ચન્દ્રોપરાગાદિજ્ઞાનાન્યથાનુપપત્તેः” આ અનુમાનમાં જે સર્વજ્ઞ પક્ષ મૂકવામાં આવ્યો છે. તેમાં હેતુ સાધ્યની સિદ્ધિનો ગમક બને જ છે. માટે આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ નથી.

નૈયાયિક- કથમત્ર સર્વજ્ઞધર્મિણ: સિદ્ધઃ ? ઉપર કહેલા જૈનોના અનુમાનમાં “સર્વજ્ઞ” એવા ધર્મીની અર્થાત્ પક્ષની સિદ્ધ કેવી રીતે થાય ? વહિ આદિના અનુમાનકાલે પર્વતાદિ પક્ષ સાક્ષાત્ ઈન્દ્રિયગોચર હોવાથી સિદ્ધ થાય છે. તેમ “સર્વજ્ઞ” એવા આ પક્ષની સિદ્ધ કેમ થાય ? પ્રત્યક્ષ તો કંઈ દેખાતા નથી.

જૈન- અસિદ્ધિરપિ કથમિતિ કથ્યતામ् ? ઉપરોક્ત પ્રશ્ન પૂછતા નૈયાયિકને

જૈનાચાર્ય પણ સામે જ પ્રશ્ન કરે છે કે તે અનુમાનમાં “સર્વજ્ઞ”ની અસિદ્ધિ પણ (એટલે કે સર્વજ્ઞ નથી એવું પણ) કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ? તે સમજાવો.

નૈયાયિક— પ્રમાણાગોચરત્વાદસ્યેતિ ચેત્, સર્વજ્ઞ નામની કોઈપણ વ્યક્તિ ઈન્દ્રિય જન્ય પ્રત્યક્ષા, અનુમાન, તથા આગમાદિ સર્વ પ્રમાણોનો અવિષ્ય હોવાથી અર્થાત્ કોઈપણ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થતો ન હોવાથી તે સર્વજ્ઞની અસિદ્ધિ છે જ.

જૈન— હે નૈયાયિક ! જો પ્રમાણનો અવિષ્ય હોવાથી સર્વજ્ઞની અસિદ્ધિ જ છે. એવં તર્હિં તવાપિ=આ પ્રમાણે જો તું કહે છે. તો તારે પણ સર્વજ્ઞનું નાસ્તિ-સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે મૂકાયેલા તત્ત્વિદ્ધિઃ કથં સ્યાત् ? = તે સર્વજ્ઞપક્ષની સિદ્ધિ કેમ થશે ? આ સંસારમાં સર્વજ્ઞ જેવી કોઈ વ્યક્તિ નથી. એમ તું અમારી સામે જ્યારે બોલીશ ત્યારે તું અનુમાન તો આવું કરીશ જ. સર્વજ્ઞઃ “નાસ્તિ પ્રમાણાગોચરત્વાત્ શશશૃઙ્ગવત्” આ અનુમાનમાં મૂકાયેલ પક્ષ તો તારે સિદ્ધ કરવો જ પડશે, તે કેમ કરીશ ? કારણકે જો પક્ષ છે એમ તું સિદ્ધ ન કરે તો તારું જ આ અનુમાન આશ્રયાસિદ્ધ જ બની જાય. માટે કહે કે તે પક્ષની સિદ્ધિ તું તારા અનુમાનમાં કેમ કરીશ ?

નૈયાયિક— કો નામ સર્વજ્ઞધર્મિણમભ્યધાત્, યેનૈષ પર્યનુયોગः સોપયોગः સ્યાદિતિ ચેત્=હે જૈનાચાર્ય ! “સર્વજ્ઞ” નામના ધર્મિને (પક્ષને) કહ્યો જ છે કોણે ? કે જેથી તમારો આ પ્રશ્ન ઉચ્ચિત કહેવાય ? અમે સર્વજ્ઞધર્મિનું ઉચ્ચારણ જ કર્યું નથી અને તમે અમને કેમ પકડો છો ?

જૈન—નૈવમ्, હે નૈયાયિક ! આવા પ્રકારનું મિથ્યાભાષણ ન કરવું. કારણ કે પ્રમાણાગોચરત્વાદિત્યતઃ સર્વજ્ઞો ધર્મી ન ભવતીતિ સિષાધ્યયિષિતત્વાત् । “પ્રમાણનો અવિષ્ય હોવાથી” આવા પ્રકારના હેતુને જણાવવા દ્વારા તારે સર્વજ્ઞ નામના ધર્મી આ સંસારમાં નથી એમ સાધવાની ઈચ્છા હોવાથી જ્યારે આ હેતુથી તે નથી એમ સાધીશ ત્યારે પક્ષનું ઉચ્ચારણ તો કર્યું જ. અને પક્ષ સ્થાપવો જ પડે. માટે “અમે પક્ષનું ઉચ્ચારણ કરતા નથી” એમ મિથ્યાભાષણ ન કર. અને વિકલ્પમાત્રથી પણ પક્ષ સ્થપાય છે. એમ સ્વીકાર કર.

અન્યથા ઇદમ्-અસ્વરં પ્રતિ= જો તું પક્ષની સ્થાપના ન જ માને, તો પક્ષ વિનાનું તારું આ અનુમાન “પ્રમાણાગોચર હોવાથી” આ હેતુ દ્વારા નાસ્તિ-સાધ્ય કચાં સાધશે ? અનુમાન નિષ્ઠળ જ જશે. તેથી તારું આ પક્ષ વિનાનું અનુમાન આકાશમાં કરાયેલા તિક્ષણતર ધારવાળી તરવારના ઘા તુલ્ય (નિષ્ઠળ) જ બનશે. એવં ચ=આમ બનવાથી

તને બસે બાજુ દોષ આવશે. પક્ષ ન મૂકે તો પક્ષ વિના નાસ્તિ ક્યાં સાધીશ ? અને જો પક્ષ મૂકીશ. તો નાસ્તિ સાધ્ય સાધવા માટે સર્વજ્ઞધર્મી નામનો પક્ષ રજુ કરાય જ છે. એમ સિદ્ધ થવાથી આશ્રયાસિદ્ધહેત્વાભાસ થતો જ નથી. તે આ પ્રમાણે—

જો “સર્વજ્ઞો નાસ્તિ પ્રમાણાગોચરત્વાત्” આવા પ્રકારના તારા અનુમાનમાં વિકલ્પ માગથી જો પક્ષ સ્થાપી શકાય છે અને આશ્રયાસિદ્ધતા આવતી નથી. “સર્વજ્ઞः અસ્તિ ચન્દ્રોપરાગાદિજ્ઞાનાન્યથાનુપપત્તેः” આવા પ્રકારના અમારા અનુમાનમાં પણ સા=તે આશ્રયાસિદ્ધતા કેમ કહેવાય ?

અને જો ઉપરોક્ત તારા અનુમાનમાં સર્વજ્ઞ એવો જે પક્ષ રજુ કરાયો છે તે “ગગનારવિન્દં સુરભિ અરવિન્દત્વાત्” આવા અનુમાનની જેમ પક્ષ અવિદ્યમાન હોવાથી જો આશ્રયાસિદ્ધતા છે. તો મારા અનુમાનને તોડનારું તારું અનુમાન આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસવાળું બનેલ હોવાથી ખોટું છે. તેથી મદીયે અનુમાને=મારા અનુમાનમાં સા તદા કિં ભવેત् તે આશ્રયાસિદ્ધતા હવે કેમ થશે ? કારણકે મારા અનુમાનને ખંડિત કરનાર તારું અનુમાન આશ્રયાસિદ્ધ બનવાથી મારું અનુમાન સાચું જ રહેશે.

યદિ ત્વદીયાનુમાને “સર્વજ્ઞઃ નાસ્તિ પ્રમાણાગોચરત્વાત्” આવા પ્રકારના તારા અનુમાનમાં ન આશ્રયાસિદ્ધરસ્તિ=જો આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ ન થતો હોય તો પ્રકૃતે અસ્તિત્વસૌ=પ્રસ્તુત એવા મારા અનુમાનમાં પણ આ આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ મા ભૂદ્દ=ન થાઓ. “સર્વજ્ઞ” નામનો ધર્મી (પક્ષ) તો બસે અનુમાનોમાં એક જ છે. અન્યસ્યાસ્ય પ્રકૃતાનુપયોગિત્વાત्=સર્વજ્ઞ નામના પક્ષને બદલે અહીં બીજો કોઈ અન્ય પક્ષ મૂકો તો તે પ્રસ્તુતમાં બીન ઉપયોગી હોવાથી મૂકી શકાય નહીં. તમારે પણ “સર્વજ્ઞ” પક્ષ જ મૂક્કવો પડે. તેથી નાસ્તિ સમજાવવા જેમ તમે સર્વજ્ઞ પક્ષ મૂકી શકો છો, તેમ અસ્તિ સમજાવવા અમે પણ સર્વજ્ઞ પક્ષ મૂકી શકીએ છીએ. માટે અમારા અનુમાનમાં પણ તમારી જેમ જ આશ્રયાસિદ્ધતા નથી.

અથાસ્તિ તત્ત્વાશ્રયાસિદ્ધઃ=હવે ત્યાં (તમારા અનુમાનમાં) ગગનારવિન્દની જેમ સર્વજ્ઞ નામનો પક્ષ સંસારમાં ન હોવાથી જો આશ્રયાસિદ્ધતા છે. તો તમારું તે અનુમાન દોષવાળું થવાથી અમારા અનુમાનને બાધ કરી શકતું નથી. તેથી બાધકા-ભાવાત्=બાધક કોઈ ન હોવાથી મદીયે અનુમાને અમારા અનુમાનમાં હવે એવા કથું સ્યાદિતિ ભાવઃ આ આશ્રયાસિદ્ધતા નામનો દોષ કેમ લાગશે ? કારણકે અમને દોષિત કરનારું તમારું જ અનુમાન દોષિત તમે માન્યું. આ પ્રમાણે ભાવાર્થ જાણવો.

તથા ચ—

વિકલ્પાદ ધર્મિણ: સિદ્ધિ: ક્રિયતેઽથ નિષિદ્ધતે ।

દ્વિધાપિ ધર્મિણ: સિદ્ધિર્વિકલ્પાત્ત તે સમાગતા ॥૧॥

દ્વયમપિ નાસ્મિ કરોમીત્યપ્યનભિધેયમ्, વિધિપ્રતિષેધયોર્યુગપદ् વિધાનસ્ય પ્રતિ-
ષેધસ્ય ચાસમ્ભવાત् । યદિ ચ દ્વયમપિ ન કરોષિ, તદા વ્યક્તમમૂલ્યક્રયી કથં
નોપહાસાય જાયસે ? તથાતાયામાશ્રયાસિદ્ધુદ્વાવનાઘટનાત् ॥

ઉપર કહેલી ચર્ચા પ્રમાણે હવે વિકલ્પમાત્રથી (મનમાં કરેલી કલ્પના માત્રથી) ધર્મીની (પક્ષની) સિદ્ધિ કરી શકાય છે. અથવા ધર્મીનો (પક્ષનો) નિષેધ કરી શકાય છે. એમ નક્કી થયું. આ પ્રમાણે વિધાનકાલે અથવા નિષેધકાલે એમ બસે રીતે પણ
વિકલ્પમાત્રથી ધર્મીની સિદ્ધિ તારે (બળાત્કારે પણ) સ્વીકારવી જ રહી. ચન્દ્રોપ-
રાગાદિજ્ઞાનાન્યથાનુપપત્તે: આ હેતુથી ધર્મીના અસ્તિત્વની (વિધાનની) સિદ્ધિ કરો કે,
પ્રમાણાગોચરત્વાત् હેતુથી ધર્મીના નાસ્તિત્વની (નિષેધની) સિદ્ધિ કરો. પરંતુ બસે કાલે
પક્ષની સિદ્ધિ તો વિકલ્પમાત્રથી માનવી જ રહી.

નૈયાયિક— હું વિધિનો પણ આશ્રય નહીં કરું અને નિષેધનો પણ આશ્રય
નહીં કરું. અર્થાત્ અસ્તિ કે નાસ્તિ સાધ્ય સાધવા માટે ધર્મનું વિધાન કે ધર્મીનો
નિષેધ એમ બસે પણ હું નહીં કરું.

જૈનાચાર્ય— હે નૈયાયિક ! આમ જો તું કહે તો તારે આવું ન કહેવું જોઈએ.
કારણકે વિધિ અને પ્રતિષેધ બસે પરસ્પર વિરોધી હોવાથી બસેને એમ માનીએ છીએ
એમ યુગપદ્વિધાન, કે બસેને એમ માનતા નથી. એમ યુગપદ્વિધિ કહેવો સંભવિત
નથી. કારણકે એક ન માનો તો બીજો પક્ષ હોય જ. અને બીજો પક્ષ ન માનો તો
પ્રથમપક્ષ હોય જ છે. હવે હે નૈયાયિક ! જો તમે દ્વયમપિ ન કરોષિ=પક્ષનું વિધાન
કે પક્ષનો નિષેધ એમ બસે પણ નહીં કરો તો પક્ષની સ્થાપના વિના વાદીઓની
સભામાં તમારા અનુમાનની રજુઆત કેમ કરી શકશો. ત્યારે તો મૂલ્ય (પૈસા) લીધા
વિના વસ્તુ ખરીદ કરવા જનારાના જેવો તું પંડિતોની સભામાં મશકરી માટે કેમ નહીં
થાય ? અને તથાતાયામ=જો વિકલ્પમાત્રથી પક્ષ હોઈ શકે છે. તેવા પ્રકારનું વચ્ચે
સ્વીકારાય તો આશ્રયાસિદ્ધિ દોષનું ઉદ્ભાવન સંભવતું જ નથી.

નનુ યદિ વિકલ્પસિદ્ધેઽપિ ધર્મિણ પ્રમાણન્વેષણીયમ्, તદા પ્રમાણસિદ્ધેઽપિ
પ્રમાણાન્તરમન્વિષ્યતામ्, અન્યથા તુ વિકલ્પસિદ્ધેઽપિ પર્યાપ્તં પ્રમાણન્વેષણેન, અહમ-
હમિકયા પ્રમાણલક્ષણપરીક્ષણાં પરીક્ષકાણામકક્ષીકરણીયં ચ સ્યાત् । તાવન્માત્રેણૈવ

સર્વસ્યાપિ સિદ્ધે: । તથા ચ ચાક્ષુષત્વાદિરપિ શબ્દાનિત્યત્વે સાધ્યે સમ્યગ્ઘેતુરેવ ભવે-
દિતિ ચેતુ ?

નૈયાયિક- મનની કલ્પના માત્ર સ્વરૂપ વિકલ્પથી સિદ્ધ કરાતા એવા પણ ધર્મીમાં જો પ્રમાણ શોધવાનું હોય, તો પ્રમાણસિદ્ધ એવા ધર્મીમાં પણ તેની સિદ્ધિ માટે પ્રમાણાન્તર (બીજું પ્રમાણ) લગાડવું પડશે. સારાંશ એવો છે કે જો અનુમાનમાં મૂકાયેલા બધા પક્ષોને પણ પ્રમાણથી જ સાબિત કરવા પડતા હોય તો જેમ વિકલ્પસિદ્ધ પક્ષને માટે પ્રમાણ જોઈએ, તેવી જ રીતે પ્રમાણસિદ્ધ પક્ષ માટે પણ અન્ય પ્રમાણ લગાવવું જ પડે. અન્યથા એટલે જો એમ ન માનીએ તો પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મી માટે જેમ અન્ય પ્રમાણ ન જોઈએ, તેમ વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી માટે પણ પ્રમાણની ગવેષણા કરવા વડે સર્યું. તથા જે પક્ષ વિકલ્પમાત્રથી જ મૂકાય છે. તે વિકલ્પમાત્ર સ્વરૂપ હોવાથી ગગનારવિંદ તુલ્ય જ છે. તેથી તેને સિદ્ધ કરવા પ્રમાણની ગવેષણા વડે સર્યું. તથા “વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી પણ હોય છે.” એ માન્યતાની સિદ્ધિ માટે હું પ્રથમ સિદ્ધ કરું. હું પ્રથમ સિદ્ધ કરું. એવી સ્પર્ધા દ્વારા પ્રમાણના લક્ષણની પરીક્ષા કરવાનું પણ પરીક્ષક પુરુષોને રહેશે નહીં. કારણકે તાવન્માત્રેણૈવ=તેવા વિકલ્પમાત્રથી જ સર્વજ્ઞાદિ પક્ષો-સંસારમાં છે જ, એમ તમારા કહેવા મુજબ સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. અને આ રીતે જો મનના વિકલ્પમાત્રથી જ પક્ષાદિની સિદ્ધિ થતી હોય તો શબ્દ: અનિત્ય: ચાક્ષુષત્વાત् ઈત્યાદિ (મિથ્યા) અનુમાનોમાં પણ સાધ્યસિદ્ધ થાઓ. અને જે હેતુ છે. તે સાધ્યનો ગમક થવાથી સમ્યગ્ હેતુ જ બનો. આ પ્રમાણે બધું અવ્યવસ્થિત થશે.

તદત્યલ્પમ्, વિકલ્પાદ્બિ સત્ત્વાસત્ત્વસાધારણં ધર્મિમાત્રં પ્રતીયતે, ન તુ તાવન્માત્રે-
ણૈવ તદસ્તિત્વસ્યાપિ પ્રતીતિરસ્તિ । યતોઽનુમાનાનર્થક્યં ભવેતુ, અન્યથા પृથિવીધરસાક્ષાત્-
કારે કૃશાનુમત્ત્વસાધનમયપાર્થકં ભવેતુ । તસ્યાગ્નિમતો વા પ્રત્યક્ષેળૈવ પ્રેક્ષણાત् ।

જૈન-ઉપરોક્ત નૈયાયિકની વાત પણ સાર વિનાની છે. કારણ કે વિકલ્પમાત્રથી
તો સત્ત્વ (અસ્તિત્વ) અને અસત્ત્વ (નાસ્તિત્વ) એમ બને ધર્મીમાં સાધારણ એવો
ધર્મીમાત્ર પ્રતીત થાય છે. પરંતુ તેટલા માત્રથી જ ધર્મીનું અસ્તિત્વ સાધ્ય પણ સમજાઈ
જતું નથી કે જેથી તેના અનુમાનની નિરર્થકતા કહેવાય. વિકલ્પથી ધર્મીમાત્રની સિદ્ધિ
થવા છતાં પણ પ્રમાણ આપ્યા વિના સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી સાધ્યસિદ્ધ માટે
અનુમાન પ્રમાણ આપવું જ પડે છે. માટે અનુમાન નિરર્થક નથી. જો સામાન્ય
ધર્મીમાત્રની પ્રતીતિ થયે છતે સાધ્યની (સર્વજ્ઞાદિના અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વની) પ્રતીતિ
પણ જો થઈ જતી હોય તો પृથિવીધર (પર્વત)નો સાક્ષાત્કાર કરાયે છતે કૃશાનુમત્વ
(અભિવાણાપણું) સાધલું તે પણ નિરર્થક જ થશે. કારણકે પક્ષની સાથે (પર્વતની સાથે)

સાધ્ય (અજિન) પણ જણાઈ જ જશે. અથવા તેનો સાર એ કે અજિનવાળો પર્વત પ્રત્યક્ષ વડે જ જણાઈ જશે. માટે ત્યાં પણ અનુમાન અપાર્થક જ બનશે.

(નનુ) અગિનમત્ત્વાનગિનમત્ત્વવિશેષશૂન્યસ્ય શૈલમાત્રસ્ય પ્રત્યક્ષેણ પરિચ્છેદાદ નાનુમાનાનર્થક્યમિતિ ચેત, તર્હિ અસ્તિત્વનાસ્તિત્વવિશેષશૂન્યસ્ય સર્વજ્ઞમાત્રસ્ય વિકલ્પેના-ડ્રકલનાત્ કથમત્રાપ્યનુમાનાનર્થક્યં સ્યાત?

અસ્તિત્વનાસ્તિત્વવ્યતિરેકેણ કીદ્યાશી સર્વજ્ઞસિદ્ધિરિતિ ચેત, અગિનમત્ત્વાનગિન-મત્ત્વવ્યતિરેકેણ ક્ષોળિધરમાત્રસિદ્ધિરાપિ કીદ્યાશી? ઇતિ વાચ્યમ्। ક્ષોળીધરોડ્યમિત્યેતા-વન્માત્રજ્ઞપ્તિરેવેતિ ચેત, ઇતરત્રાપિ સર્વજ્ઞ ઇત્યેતાવન્માત્રજ્ઞસિરેવ સાડસ્તુ, કેવલમેકા પ્રમાણ-લક્ષણોપપન્ત્વાત્ પ્રામાણિકી, તદન્યા તુ તદવિપર્યયાદ્ વૈકલ્પિકીતિ।

નૈયાયિક— હે જૈન! જ્યારે ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષથી પર્વત દેખાય છે. ત્યારે આ પર્વત અજિનમાન્ છે કે અનઅજિનમાન્ છે. એવા વિશેષોપૂર્વક જણાતો નથી. પરંતુ આવા વિશેષોથી શૂન્ય એવા શૈલમાત્રનો જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે પરિચ્છેદ થતો હોવાથી અજિનમત્ત્વ છે કે અનઅજિનમત્ત્વ છે એ જાણવા માટે ત્યાં તો અનુમાન પ્રમાણ કરવું જ પડે છે. તેથી નિર્થક કેમ કહેવાય?

જૈન— તો હે નૈયાયિક! એ જ પ્રમાણો અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એવા વિશેષોથી શૂન્ય સર્વજ્ઞમાત્રની કલ્પના વિકલ્પ દ્વારા કરવાથી તેના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વને જાણવા માટે અનુમાન પ્રમાણની આવશ્યકતા હોવાથી અહીં પણ અનર્થક કેમ કહેવાય?

નૈયાયિક— હે જૈન! અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ વિશેષો વિના સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ તો વળી કેવી હોય! અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે અથવા સર્વજ્ઞ નથી. એમ અસ્તિ-નાસ્તિ સાથે જ સિદ્ધિ હોય. તે ધર્મ વિના એકલા ધર્મની સિદ્ધિ વળી કેવી હોય?

જૈન— હે નૈયાયિક! તમારા અનુમાનમાં અજિનમત્ત્વ અને અનઅજિનમત્ત્વ એવા વિશેષજ્ઞ વિનાના કેવલ એકલા પર્વતપક્ષની સિદ્ધિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષથી કેવી હોય? તે કહો.

નૈયાયિક— હે જૈન! “આ પર્વત છે” એટલી જ માત્ર જ્ઞાન થાય છે. એટલે કે પર્વતમાત્ર છે. એટલી જ પ્રતીતિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષથી થાય છે. પછી અજિનમત્ત્વ અને અનઅજિનમત્ત્વ અનુમાનથી કરાય છે.

જૈન— હે નૈયાયિક! ઇતરત્રાપિ=અન્યસ્થાને પણ એટલે કે અમારા જૈનોના અનુમાનમાં પણ “સર્વજ્ઞ” એટલો જ માત્ર બોધ વિકલ્પથી થાય છે. ત્યારબાદ તેના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વનો નિર્ણય અનુમાનથી થાય છે. ફક્ત તમારા અનુમાનમાં

પર્વતપક્ષનો બોધ યાકૃષ્ણાદિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જન્ય છે. અને અમારા અનુમાનમાં સર્વજ્ઞ પક્ષનો બોધ (છે કે નહીં તે નિર્ણય ન હોવાના કારણે તથા) તદ્વિવર્યયાત्=યાકૃષ્ણાદિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જન્ય ન હોવાથી વિકલ્પથી થાય છે.

નનુ કિમનેન દુર્ભગાભરણભારાયમાળેન વિકલ્પેન પ્રામાણિકઃ કુર્યાદિતિ ચેત् ? તદ્યુક્તમ्, યતઃ પ્રામાણિકોऽપિ ષટ્તકર્મપરિતર્કકર્કશેમુષીવિશેષસઙ્ગ્યાવદ્વિરાજિ-રાજસભાયાં ખરવિષાળમસ્તિ નાસ્તિ વેતિ કેનાપિ પ્રસર્પદ્વારકન્ધરેણ સાક્ષેપં પ્રત્યા-હતોડવશયં પુરુષાભિમાની કિશ્ચિદ્ બ્રૂયાદ, ન તુષ્ણીમેવ પુષ્ણીયાતુ, અપ્રકૃતં ચ કિમપિ પ્રલપન् સનિકારં નિસ્સાર્યેત, પ્રકૃતભાષણે તુ વિકલ્પસિદ્ધં ધર્મિણં વિહાય કાર્યા-ગતિરાસ્તે ? ॥

નૈયાયિક— દૌર્ભાગ્યવાળી (વિધવા) સ્ત્રીના શરીર ઉપર આભરણોના ભાર તુલ્ય એવા આ વિકલ્પસિદ્ધ પક્ષ વડે પ્રામાણિક પુરુષને શું કામ ? અર્થાત् જે સ્ત્રી વિધવા છે, તેને ગમે તેટલાં આભરણોના ભાર હોય તો પણ કંઈ કામનો નથી. તેવી જ રીતે પ્રામાણિક પુરુષો આ વિકલ્પમાત્રથી રજુ કરાતા પક્ષને શું કરે ? અર્થાત् પ્રમાણસિદ્ધ પક્ષ હોય તો જ પક્ષ કહેવાય છે. વિકલ્પસિદ્ધ પક્ષ સંભવતો નથી.

જૈન— નૈયાયિકની ઉપરોક્ત વાત ઉચિત નથી. કારણ કે કોઈપણ પ્રામાણિક પુરુષને ષટ્તકર્મ=૭ એ દર્શનશાસ્ત્રોની ઉપરિ=ઉપર તર્ક=અતિશય અભ્યાસ દ્વારા કર્કશ=સૂક્ષ્મ શેમુષીવિશેષ=એવી તીવ્ર બુદ્ધિ વિશેષવાળા સંખ્યાવદ=વિદ્વાન પુરુષો વડે વિરાજિ=વિશેષ શોભાયમાન એવી રાજસભાયાં=રાજ્યસભામાં “ભરવિષાણ છે કે નથી” આવો પ્રશ્ન વધતા અભિમાનથી અદ્ભર બનેલી છે ડોક જેની એવા કોઈ વાદી વડે આક્ષેપપૂર્વક તાડન કરાયે છતે (તાડુકીને પૂછાયે છતે) પુરુષાભિમાની (પોતાને કંઈક વિશિષ્ટ સમજનાર અને આથી જ રાજ્યસભામાં વાદમાં ઉત્તરેલ) એવા તે પ્રામાણિક પ્રતિવાદીએ અવશ્ય કંઈક તો ઉત્તર બોલવો જ પડે. પરંતુ કંઈ મૌન ન રહેવાય. અને અપ્રસ્તુત પણ ગમે તેમ ન બોલાય. કારણ કે જો મૌન રહે તો તે પ્રામાણિક પ્રતિવાદીને કંઈ આવડતું નથી એમ સિદ્ધ થતાં હાર થાય. અને અપ્રસ્તુત કંઈપણ બોલે તો પણ (જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનોથી હાર તો થાય જ તદ્વારાંત) સનિકારં=પરાભવ કરવા પૂર્વક રાજ્યસભામાંથી તેની હકાલપદ્ધી કરવામાં આવે. અર્થાત् બહાર કાઢવામાં આવે. એટલે મૌન તો ન જ રહેવાય અને અપ્રસ્તુત પણ ન બોલાય. તેથી પ્રસ્તુત જ બોલવું પડે. જ્યારે પ્રસ્તુત જ ભાષણ કરે ત્યારે “ભરવિષાણ નથી જ, અસત્ હોવાથી વન્ધ્યા-પુત્રવત्” આ ભાષણમાં વિકલ્પસિદ્ધ પક્ષને રજુ કરવા વિના અન્ય બીજો કયો રસ્તો હોઈ શકે ? અર્થાત् બીજો કોઈ રસ્તો નથી. વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી જ સ્વીકારવો પડે.

અપ્રામાણિકે વસ્તુનિ મૂકવાવદૂકયો: કતર: શ્રેયાન् ઇતિ સ્વયમેવ વિવેચયન્તુ તાર્કિકા: । ઇતિ ચેત, નનુ ભવાન् સ્વોક્તમેવ તાવદ્ વિવેચયતુ, મૂકતૈવ શ્રેયસીતિ ચ પૂત્કરોતિ નિષ્ઠ્રમાણકે વસ્તુનિ ઇતિ વિકલ્પસિદ્ધં ધર્મિણં વિધાય મૂકતાધર્મ ચ વિદ્ધાતીત્યનાત્મજ્ઞશેખર: । તસ્માત् પ્રામાણિકેનાપિ સ્વીકર્તવ્યૈવ ક્વાપિ-વિકલ્પસિદ્ધઃ । ન ચ સૈવ સર્વત્રાસ્તુ કૃતં પ્રમાણેનેતિ વાચ્યમ् । તદન્તરેણ નિયતવ્યવસ્થાજ્યોગાત् । એકો વિકલ્પયતિ અસ્તિ સર્વજ્ઞોઽન્યસ્તુ નાસ્તીતિ કિમત્ર પ્રતિપદ્યતામ् ? । પ્રમાણમુદ્રાવ્યવસ્થાપિતે ત્વન્યતરસ્મિન् ધર્મે દુર્દૂરોજપિ ક: કિં કુર્યાત् । પ્રમાણસિદ્ધયનહેં તુ ધર્મિણ ખપુષ્પાદૌ વિકલ્પસિદ્ધરપિ સાધીયસી । તાર્કિકચક્રચક્રવર્ત્તિનામપિ તયા વ્યવહારદર્શનાત् ।

નૈયાયિક — હે જૈન ! થોડોક વિચાર તો કરો કે અપ્રામાણિક વસ્તુમાં મૌનતા અને વાવદૂકતા આ બેમાં શું હિતકારી હોય ? તે તમે સ્વયં જ વિચારોને, સારાંશ કે જ્યાં ધર્મી પ્રમાણસિદ્ધ નથી. એટલે કે અપ્રમાણભૂત વસ્તુ છે. તેવી વસ્તુમાં તો મૌન જ રહેવું વધારે શ્રેયસ્કર છે. બોલવાથી તો બંધાઈ જ જવાનો અને પરાભવ પામવાનો જ પ્રસંગ આવે. આટલું પણ હે જૈન ! શું તમને નથી સમજાતું ?

જૈન — હે નૈયાયિક ! તમે પોતે જ પોતાની કહેલી વાતનું આટલું બધું લાંબું લાંબું વિવેચન તો કરો છો. અને મૌનતા જ રાખવી જોઈએ એવા પોકાર કર્યા કરો છો. તેથી મૂર્ખશિરોમણિ હો તેમ લાગે છે. “નિષ્ઠ્રમાણકે વસ્તુનિ મૂકવાવદૂકયો: મૂકતૈવ શ્રેયસી” આવું જે બોલ બોલ કરો છો, ત્યાં સમભી વિભક્તિવાળા નિષ્ઠ્રમાણક-વસ્તુ એવા વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી (પક્ષ)ને સ્થાપો છો. આવા વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીની સ્થાપના કરીને (વાદીઓની સમામાં બોલી બોલીને) મૌનતા જ રાખવી શ્રેયસ્કર છે. આવું કહો છો. તેથી તમે બોલો છો કે મૌનતા જ સારી અને પોતાના પક્ષને સિદ્ધ કરવા બોલો છો ઘણું. માટે જે શાખા ઉપર બેઠેલો પુરુષ હોય તે પુરુષ તે જ શાખાને કાપે, તેની જેમ તમે પણ અનાત્મશ (મૂર્ખ) પુરુષોમાં અગ્રેસર (જેવા) છો. તેથી પ્રામાણિક પુરુષોએ પણ કયાંક કયાંક વિકલ્પસિદ્ધ સ્વીકારવી જ જોઈએ.

નૈયાયિક — જો આ રીતે પ્રમાણ વિના મનના વિકલ્પ માત્રથી પક્ષની સિદ્ધિ થતી હોય તો પછી સર્વ સ્થાને તે જ હો. વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી જ હો. પ્રમાણવડે હવે સર્યું. પ્રમાણ શોધવાની ઉપાધિ કરવાની શું જરૂર !

જૈન — હે નૈયાયિક ! આવું ન કહેવું. કારણકે પ્રમાણમુદ્રા વિના પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા સંભવતી નથી. તે આ પ્રમાણે— જ્યારે વાદવિવાદમાં કોઈ એક વાદી “સર્વજ્ઞ નથી” એમ જ બોલે અને બીજો વાદી “સર્વજ્ઞ નથી” એમ જ બોલે, ત્યારે અત્ર=આ

અસ્તિ-નાસ્તિ લક્ષણવાળા બે ધર્મમાં કિમ्=ક્યો ધર્મ સ્વીકારવો ? આ પ્રશ્ન થાય જ. તેના નિવારણ માટે અસ્તિ અથવા નાસ્તિ ધર્મ સિદ્ધ કરવા અનુમાન કરવું જ પડે. તે અનુમાનમાં (અસ્તિ-નાસ્તિ હજુ સિદ્ધ થયું ન હોવાથી) વિકલ્પસિદ્ધધર્મી (પક્ષ) રજુ કરવો જ પડે. અને એમ કરવાથી પક્ષમાં આ બે ધર્મોમાંથી કોઈપણ અન્યતર (એક) ધર્મ પ્રમાણ મુદ્રા દ્વારા વ્યવસ્થાપિત થાય જ છે. એટલે આવી બાબતમાં હવે દુર્ધર (બોલવામાં તોઝાની-અભિમાની) એવો પણ કોઈ વાદી શું કરે? કારણ કે પ્રમાણ મુદ્રાથી સિદ્ધ જેની થઈ નથી કે જેની સિદ્ધ થઈ શકતી નથી તેવા ધર્મી ખ-પુણ્યાદિમાં પણ અસ્તિ-નાસ્તિમાંથી કોઈપણ એક ધર્મ સિદ્ધ કરવા માટે વિકલ્પસિદ્ધ જ સ્વીકારવી એ કલ્યાણકારી છે. ખ-પુણ્ય, વન્ધ્યાપુત્ર, શશશૃંગ આદિ પદાર્થો છે કે નહીં ? આવું પૂછવામાં આવે ત્યારે તેના નાસ્તિની સિદ્ધ કરવા માટે પણ વિકલ્પસિદ્ધ સ્વીકારવી પડે છે. આ પ્રમાણે તાર્કિક પુરુષોના સમૂહમાં ચક્કવર્તી ગણાતા વાદીઓએ પણ તેવી વિકલ્પ સિદ્ધ વડે જ વ્યવહાર કરવો પડે છે. માટે વિકલ્પસિદ્ધ પક્ષ હોય જ છે. તેથી આશ્રય (પક્ષ) અસિદ્ધ હોય (કે ન હોય) તો પણ અનુમાન થાય છે અને સાધ્યસિદ્ધ થાય છે. તેથી આશ્રયાસિદ્ધિતા એ હેત્વાભાસ નથી.

એવં શબ્દે ચાક્ષુષત્વમણિ સિદ્ધયેત् ઇતિ ચેત्, સત્યમ्, તદ્વ વિકલ્પસિદ્ધં વિધાય યદિ તત્રાસ્તિત્વં પ્રમાણેન પ્રસાધયિતું શક્યતે તદાનીમસ્તુ નામ તત્ત્વિદ્ધઃ, ન ચૈવમ्, તત્ત્વ પ્રવર્તત-માનસ્ય સર્વસ્ય હેતો: પ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષિપ્તપક્ષત્વેનાકક્ષીકારાર્હત્વાત्, તત: કથમસ્તિત્વા-પ્રસિદ્ધૌ શબ્દે ચાક્ષુષત્વસિદ્ધિરસ્તુ ? એવં ચ નાશ્રયાસિદ્ધો હેત્વાભાસ: સમસ્તીતિ સિદ્ધમ् ॥

ન ચૈવ વિશ્વસ્ય પરિણામિકારણત્વાદિત્યસ્યાપિ ગમકતા પ્રાજ્ઞોતિ । અસ્ય સ્વરૂપસિદ્ધત્વાત् પ્રધાનાસિદ્ધૌ વિશ્વસ્ય તત્પરિણામિત્વાસિદ્ધે: ॥

નૈયાયિક—આ પ્રમાણે જો વિકલ્પમાત્ર દ્વારા પણ ધર્મીની (પક્ષની) સિદ્ધ (સ્થાપના) કરી શકતી હોય તો શબ્દ નામના ધર્મીમાં ચાક્ષુષત્વ નામનો ધર્મ (સાધ્ય) પણ સિદ્ધ થાઓ. કારણ કે પક્ષ તો વિકલ્પમાત્રથી જ કરાય છે. પ્રમાણ પૂર્વક તો કરાતો નથી. તો તેવા પક્ષમાં પ્રમાણથી સિદ્ધ ભલે ન હો. તો પણ વિકલ્પમાત્રથી ચાક્ષુષાદિ સાધ્ય પણ સિદ્ધ થઈ જવું જોઈએ.

જૈન— હે નૈયાયિક ! તારો પ્રશ્ન સાચો છે. શબ્દના તે ચાક્ષુષત્વને વિકલ્પથી સિદ્ધ કરીને જો ત્યાં અસ્તિત્વધર્મ પ્રમાણપૂર્વક સાધવા શક્તિમાન થવાય તો તે સમયે અવશ્ય તે ચાક્ષુષત્વની સિદ્ધ થાય જ. પરંતુ શબ્દ સંબંધી ચાક્ષુષમાં અસ્તિત્વ-ધર્મ કોઈપણ પ્રમાણો વડે સિદ્ધ કરી શકતો નથી જ. કારણકે અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા

માટે તત્ત્વાં શબ્દસંબંધી ચાક્ષુષમાં પ્રવર્તતા સર્વે પણ હેતુઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે જ ખંડિત પક્ષ હોવાથી ન સ્વીકારવાને યોગ્ય જ છે. તેથી અસ્તિત્વની જ સિદ્ધિ જો ન થાય તો ચાક્ષુષત્વની સિદ્ધિ કેમ થાય?

સારાંશ એ છે કે જે વસ્તુ જગતમાં નથી જ. અથવા છે કે નથી તેનો સંદેહ છે. અથવા છે કે નથી તેનો વિવાદ છે. એવા સમયે વસ્તુના માત્ર અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ ધર્મને જ સાધવા પૂરતો વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી પક્ષ હોય છે. સર્વસ્થાને વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી પક્ષ કરાતો નથી. પરંતુ અસ્તિ-નાસ્તિમાંથી કોઈપણ એકધર્મને સાધવા માટે પક્ષ હજુ અસ્તિરૂપે (કે નાસ્તિરૂપે) સિદ્ધ ન હોવા છતાં મનથી કલ્પીને અસ્તિ-નાસ્તિ સાધવા રજુ કરાય છે. અસ્તિ-નાસ્તિમાંથી એક ધર્મ સિદ્ધ થયા પછી જ બીજા ધર્મની સિદ્ધિ કે અસિદ્ધ માટે આ સિદ્ધપક્ષ રજુ કરાય છે. ખ-પુણ્યાદિ સંસારમાં નથી. તેથી તેના નાસ્તિત્વને સાધવા માટે વિકલ્પસિદ્ધ પક્ષ મુકાય છે. સર્વજ્ઞ છે કે નહીં એ વિવાદનો વિષય છે. એટલે તેના અસ્તિત્વ અથવા નાસ્તિત્વને સાધવા માટે વિકલ્પસિદ્ધ પક્ષ મુકાય છે. આ પ્રમાણે અસ્તિત્વ અથવા નાસ્તિત્વ સાધવા પૂરતો જ વિકલ્પસિદ્ધ પક્ષ હોય છે. એકવાર વિકલ્પસિદ્ધ પક્ષમાં અસ્તિ અથવા નાસ્તિ ધર્મ સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારબાદ તે પક્ષમાં બીજા ધર્મો સાધવા માટે જે પક્ષ રજુ કરાય તે પ્રમાણસિદ્ધ પક્ષ કહેવાય છે. જેમકે-

સર્વજ્ઞ: અસ્તિ ચન્દ્રોપરાગાદિજ્ઞાનાન્યથાનુપત્તે: આ જૈનના અનુમાનમાં સર્વજ્ઞ: નાસ્તિ પ્રમાણાગોચરત્વાત् આવા મીમાંસકના અનુમાનમાં પ્રથમ અસ્તિ અથવા નાસ્તિ સાધવા માટે જે “સર્વજ્ઞ” પક્ષ કહેવાયો છે. ત્યાં વિકલ્પસિદ્ધિવાળો પક્ષ છે. પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયા પછી સર્વજ્ઞ: યથાર્થવક્તા વીતરાગત્વાત् આ અનુમાનમાં “સર્વજ્ઞ” પક્ષ વિકલ્પસિદ્ધ નથી. પરંતુ પ્રમાણસિદ્ધ છે. કારણકે તેનું અસ્તિત્વ પ્રથમ અનુમાન વડે (અથવા આગમાદિ પ્રમાણો વડે) સિદ્ધ થઈ ચૂકેલું છે. એવી જ રીતે ધારો કે સર્વજ્ઞનું નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ જાય ત્યાર બાદ આવું કહેવાય કે સર્વજ્ઞ: વક્તા ન ભવતિ અસત્ત્વાત् તો તે પ્રમાણસિદ્ધ પક્ષ કહેવાય છે. એવી જ રીતે શબ્દમાં ચાક્ષુષનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ માત્ર સાધવું હોય તો અવશ્ય વિકલ્પસિદ્ધ પક્ષ બને જ છે. શબ્દે ચાક્ષુષત્વં, નાસ્તિ, શબ્દસ્ય શ્રવણવિષયત્વાત्, અથવા પ્રત્યક્ષપ્રમાણેન બાધિતત્વાત् આવા અનુમાનોમાં નાસ્તિત્વ માત્ર સિદ્ધ કરવા વિકલ્પસિદ્ધ પક્ષ બને જ છે. પરંતુ તેનાથી નાસ્તિત્વ જ સિદ્ધ થાય છે. અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. આ પ્રમાણે અસ્તિત્વની અપ્રસિદ્ધ હોતે છતે ચાક્ષુષત્વની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય?

ન ચૈવં=આ પ્રમાણે વિકલ્પસિદ્ધધર્મી સ્વીકારવાથી અને તેને આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ ન માનવાથી “પ્રકૃતિ: અનિત્યા, વિશ્વસ્ય પરિણામિકારણત્વાત्” આવા સાંખ્યદર્શનમાં કહેવાયેલા અનુમાનોથી પ્રકૃતિમાં અસ્ય=આ પરિણામિકારણત્વ હેતુ પણ સાધ્યનો ગમક થઈ જશે એવી શંકા ન કરવી. કારણકે આ હેતુ પક્ષમાં જ અવૃત્તિ હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે. તેથી પ્રધાનતત્વની (પ્રકૃતિની) જ સિદ્ધિ ન હોવાથી વિશ્વના પરિણામિકારણત્વરૂપ હેતુની પણ સિદ્ધિ થતી નથી. સાંખ્યોને પ્રકૃતિતત્વ માન્ય છે. ઈતરદર્શનકારોને તે માન્ય નથી. તેથી પ્રકૃતિના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વનો જ હજુ વિવાદ હોવાથી જ્યાં સુધી તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થવા દ્વારા પ્રકૃતિ જ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તેમાં પરિણામિકારણત્વાદિ હેતુની સિદ્ધિ કેમ થાય? આ રીતે હેતુનું સ્વરૂપ જ અસિદ્ધ હોવાથી આ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ થાય છે. સાધ્યનો ગમક થતો નથી. આ પ્રમાણે પૂર્વે જણાવેલા અસિદ્ધ હેત્વાભાસના રૂપ બેદોમાંથી દુનંબરનો આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ એ હેત્વાભાસ નથી એ સમજાવ્યું. હવે તું નંબરનો આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ પણ હેત્વાભાસ નથી હોતો. તે સમજાવે છે.

એવમાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધોऽપિ ન હેત્વાભાસः । તર્હિं પ્રધાનાત્માનૌ નિત્યાવકૃતક-ત્વાદિત્યમાયાત્મનીવ પ્રધાનેઽપિ નિત્યત્વં ગમયેત्, તદસત્યમ्, નિત્યત્વં ખલ્વાદ્યન્તશૂન્ય-સદ્રૂપત્વં આદ્યન્તવિરહમાત્રં વા વિવક્ષિતમ् । આદ્યોऽત્યન્તાભાવેન વ્યભિચારઃ, તસ્યા-કૃતકસ્યાય્તતદ્રૂપત્વાત् । દ્વિતીયે સિદ્ધસાધ્યતા, અત્યન્તાભાવરૂપતયા પ્રધાનસ્યાદ્યન્ત-રહિતલેન તદભાવવાદિભિરપિ સ્વીકારાત् । તર્હિં દેવદત્તવાન્ધ્યેયૌ વક્ત્રવન્તૌ વક્તૃત્વાદિ-ત્યેવં હેતુરસ્તુ । નैવમ्, ન વાન્ધ્યેયો વક્ત્રવાન् અસત્ત્વાદિત્યનેન તદ્બાધનાત् । તદસત્ત્વં ચ સાધકપ્રમાણાભાવાત् સુપ્રસિદ્ધમ् ।

૭. આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ખંડન

જેમ આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ એ હેત્વાભાસ નથી તેમ આશ્રયનો એકદેશ અસિદ્ધ હોવાથી કરાતો આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ એ નામનો (૭) સાત નંબરનો હેત્વાભાસ એ પણ અસ્તિ-નાસ્તિ સાધવા માટે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી રૂપે પક્ષ બની શકે છે. માટે હેત્વાભાસ નથી.

નૈયાયિક— જો આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ એ હેત્વાભાસ ન હોય અને સાધ્યનો ગમક (સદ્ધહેતુ) બનતો હોય તો “પ્રધાનાત્માનૌ નિત્યૌ અકૃતકત્વાત्” આ પ્રમાણેના અનુમાનમાં રજુ કરાયેલ આ અકૃતકત્વ હેતુ જેમ આત્મામાં નિત્યત્વને જણાવે છે. તેમ પ્રધાનમાં પણ નિત્યત્વનો ગમક થાઓ. આત્માની જેમ પ્રધાનમાં પણ નિત્યત્વ જણાવનાર હો.

જૈન— હે નૈયાયિક ! તારી આ વાત મિથ્યા છે. આત્મા છે જ, એમ અસ્તિત્વ આસ્તિક એવા સર્વ દર્શનવાદીઓ વડે પ્રથમ સ્વીકારાયું છે જ. પછી જ નિત્ય-અનિત્યની ચર્ચા ચાલે છે. જ્યારે અહીં પ્રધાનતત્ત્વમાં તો હજુ સાંખ્ય વિનાના સર્વદર્શનકારોને તેના અસ્તિત્વની શંકા જ છે. “નથી જ” એમ માનનારા છે. એટલે જ્યાં સુધી તેનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી નિત્ય કે અનિત્યાદિ બીજા ધર્મોની સિદ્ધિ કેમ થાય ? માટે હે નૈયાયિક ! તમે આ અનુમાનમાં “નિત્યત્વ” જે સાધ્ય કહ્યું છે. તે કેવું સિદ્ધ કરવા હીચો છો ? (૧) શું આદિ અને અંત વિનાની પણ વસ્તુ અસ્તિત્વરૂપ છે. એવું નિત્યત્વ કહો છો કે (૨) માત્ર આદિ-અંતનો વિરહ, એ જ નિત્યત્વ કહો છો ? પછી ભલે તે વસ્તુ સદ્ગુરૂપ હોય કે અસદ્ગુરૂપ હોય. આ બે પક્ષમાંથી કહો કેવું નિત્યત્વ તમે અકૃતકત્વ હેતુથી સિદ્ધ કરવા હીચો છો ?

આદ્યો=જો પ્રથમ અર્થવાળો પક્ષ કહો તો અત્યન્તાભાવની સાથે વ્યભિચાર દોષ આવશે. કારણકે અત્યન્તાભાવ એ નિત્ય હોવાથી આદિ-અંતથી શૂન્ય છે. પરંતુ અભાવસ્વરૂપ હોવાથી સદ્ગુરૂપ નથી. છતાં અનાદિ-અંત હોવાથી અકૃતક અવશ્ય છે. એટલે કે એ અત્યન્તાભાવ અકૃતક હોવા છતાં પણ ઉપરોક્ત સદ્ગુરૂપત્વ અર્થવાળા અતદ્રૂપત્વાત્=નિત્યત્વરૂપ નથી. માટે સાધ્યાભાવ હોવા છતાં હેતુની વૃત્તિ થવાથી વ્યભિચાર દોષ આવ્યો. હવે બીજો પક્ષ કહો તો તે અમોને સિદ્ધસાધ્યતારૂપ છે. “આદિ અંતથી માત્ર શૂન્ય” આટલો જ અર્થ કરો, પરંતુ તે સદ્ગુરૂપ કે અસદ્ગુરૂપ એ અર્થ ન કરો તો અસદ્ગુરૂપ અર્થ પણ લઈ શકાય. અર્થાત્ આ પ્રધાનતત્ત્વ આદિ-અંત વિનાનું અસદ્ગુરૂપ (નાસ્તિતરૂપ) છે. અકૃતક હોવાથી. આવો અર્થ થશે. જે અમને માન્ય છે. કારણકે તદભાવવાદિભિઃ=તે પ્રકૃતિના અભાવને (નાસ્તિને) માનનારા એવા વાદીઓ (જૈનો) વડે આ પ્રધાનતત્ત્વ આદિ-અંતરહિતપણો અત્યન્તાભાવસ્વરૂપે સ્વીકારાયું જ છે. જો આ અકૃતકત્વહેતુ પ્રધાનતત્ત્વના નાસ્તિતરૂપ નિત્યત્વને સિદ્ધ કરતો હોય તો તો બહુ જ સારું. એવું તો અમે માનીએ જ છીએ. તેનાથી પ્રકૃતિનું અસદ્ગુરૂપત્વ (નાસ્તિત્વ) જ સિદ્ધ થશે. પછી નિત્યાનિત્યની ચર્ચા રહેતી જ નથી.

નૈયાયિક— તમે (જૈનો) પ્રધાનતત્ત્વને માનતા નથી. જેથી ઉપરોક્ત અનુમાનમાં નાસ્તિતરૂપ સાધ્યસિદ્ધ થઈ જવાથી તમને સિદ્ધસાધ્યતા આવી જાય છે. તો જો આ રીતે આશ્રયના એકદેશની અસિદ્ધિ રૂપ હેત્વાભાસ ન હોય તો “દેવદા અને વન્ધ્યાપુત્ર મુખવાળા છે. વક્તા હોવાથી” એવા અનુમાનમાં મુકાયેલો હેતુ પણ સદ્ગુરૂપ હો. અને સાધ્યનો ગમક બનો. જેમ દેવદામાં વક્તૃત્વ હોવાથી વક્ત્રવાળાપણું સિદ્ધ થાય છે. તેવી જ રીતે વાન્યેયમાં પણ સિદ્ધ થાઓ. કારણકે તમારે એકદેશાસિદ્ધ હેતુ એ હેત્વાભાસ નથી.

જૈન— હે નૈયાયિક ! આવું ન કહેવું. કારણ કે જે પક્ષમાં પ્રથમહેતુથી જે સાધ્ય સિદ્ધ કરાતું હોય તે જ પક્ષમાં તે જ સાધ્યનો અભાવ જો બીજા પ્રમાણોથી (પ્રમાણાન્તરોથી) સિદ્ધ કરાય તો તે પ્રથમહેતુ બાધિત હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે “વહિઃ અનુષ્ણા: દ્રવ્યત્વાત्” આ અનુમાનમાં દ્રવ્યત્વાત् હેતુ બાધિત છે. કારણકે વહિઃ ઉણાઃ સ્પાર્શનપ્રત્યક્ષજન્યાનુભવવિષયત્વાત् આવા પ્રકારના પ્રત્યનુમાન વડે તે બાધિત છે. તેની જેમ તારા અનુમાનનો હેતુ પણ પ્રત્યનુમાન વડે બાધિત છે. તે આ પ્રમાણો—વાન્ધ્યેય: વક્ત્રવાન् વકૃત્વાત् આવું તમારું અનુમાન છે. તેની સામે ન વાન્ધ્યેયો વક્ત્રવાન् અસત્ત્વાત्, એટલે કે, વાન્ધ્યેયો વક્ત્રવાન् ન અસત્ત્વાત् આવું પ્રત્યનુમાન થાય છે. ઇતિ અનેન=આ પ્રમાણો આ પ્રત્યનુમાન વડે તદ્બાધનાત્ તમારો તે વકૃત્વાત્ હેતુ બાધિત થાય છે. માટે આશ્રયનો એકદેશ અસિદ્ધ હોય તેને હેત્વાભાસ ન માનીએ તો પણ તે હેતુ બાધિત હોવાથી સાધ્યનો ગમક થતો નથી. તેના માટે આશ્રયૈક-દેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ માનવાની જરૂર નથી.

નૈયાયિક— હે જૈન ! તમે કરેલું આ “વાન્ધ્યેયો વક્ત્રવાન્ ન અસત્ત્વાત્” અનુમાન એ અનુમાન સાચું હોય તો તો અમારા અનુમાનને અવશ્ય બાધ કરે. પરંતુ તમારા અનુમાનનો હેતુ પક્ષવૃત્તિ જ છે. સાધ્યનો ગમક જ છે. અને અનુમાન સાચું જ છે. તેની શું સાબીતિ ?

જૈન— હે નૈયાયિક ! તદસત્ત્વ તે વન્ધ્યાપુત્રનું અસત્પણું સાધક પ્રમાણોના અભાવથી સર્વદર્શનકારોમાં સુપ્રસિદ્ધ જ છે. વાન્ધ્યેયો નાસ્તિ, અસ્તિસાધકપ્રમાણા-ભાવાત् આવા અનુમાનથી અસત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. અને તે અસત્ત્વથી “વકૃત્રવાન્ નથી” તે સિદ્ધ થાય અને તે સિદ્ધ થવાથી વકૃત્રવાન્ છે તે અનુમાન બાધિત થાય છે. આ પ્રમાણો સાત નંબરવાળા આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ખંડન થયું. હવે આઠ નંબરવાળા સંદિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ, નવ નંબરવાળા સંદિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ, તથા દશ નંબરવાળા આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્તયાસિદ્ધ આ ત્રણો હેત્વાભાસો પણ હેત્વાભાસો થતા નથી. એમ સમજાવતાં તે ત્રણોનું ખંડન કરે છે.

૮. સંદિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ ૯. સંદિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ, તથા

૧૦. આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્તયાસિદ્ધ આ ત્રણનું ખંડન

સંદિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધરાપિ ન હેતુદોષઃ । હેતો: સાધ્યેનાવિનાભાવસમ્ભવાત् । ધર્મ-સિદ્ધિસ્તુ પક્ષદોષઃ સ્યાત् । સાધ્યર્મવિશિષ્ટતયા પ્રસિદ્ધો હિ ધર્મો પક્ષઃ પ્રોચ્યતે । ન ચ સન્દેહાસ્પદીભૂતસ્યાસ્ય પ્રસિદ્ધરસ્તીતિ પક્ષદોષેણૌવાસ્ય ગતત્વાત્ત્ર હેતોર્દેષો વાચ્યઃ ।

સંદીધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધોऽપિ તથૈવ ।

આશ્રયસંદીધાશ્રયવૃત્ત્યસિદ્ધોઽપિ ન સાધુઃ, યતો યદિ પક્ષધર્મત્વં ગમકત્વા-
ઝ્મઙ્ગીકૃતં સ્યાત् તદા સ્યાદયં દોષઃ, ન ચૈવમ् । તત્કિમાશ્રયવૃત્ત્યનિશ્ચયોઽપિ કેકા-
યિતાન્ત્રિયતદેશાધિકરણમયૂરસિદ્ધિર્ભવતુ ? નૈવમ्, કેકાયિતમાત્રં હિ મયૂરમાત્રેણૈવા-
વિનાભૂતં નિશ્ચિતમિતિ તદેવ ગમયતિ । દેશવિશોષવિશિષ્ટિમયૂરસિદ્ધૌ તુ દેશવિશોષ-
વિશિષ્ટસ્થૈવ કેકાયિતસ્યાવિનાભાવાવસાય ઇતિ કેકાયિતમાત્રસ્ય તદ્વ્યભિચાર-
સમ્ભવાદેવાગમકત્વમ् ।

હવે આઈમા નંબરના “સંદિધાશ્રયાસિદ્ધતા” એ હેતુદોષનું ખંડન કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે આ પણ હેતુદોષ નથી. (અર્થાત् પક્ષદોષ છે. પરંતુ હેતુનો દોષ ન હોવાથી હેત્વાભાસ નથી). કારણકે હેતુનો સાધની સાથે અવિનાભાવ સંબંધ સંપૂર્ણપણે ઘટે જ છે તો હેત્વાભાસ કેમ કહેવાય ? આ હેત્વાભાસનું જ્યારે પૂર્વ વર્ણન પૃષ્ઠ-૫૮માં આવેલું. ત્યારે તેમાં એવું એક ઉદાહરણ આપ્યું છે કે અયં, આરણ્યકો ગૌઃ, જનર્દર્શનોત્પત્રનાસત્ત્વાત् ગવય નામનું જંગલી પ્રાણી જ છે. તેમાં કોઈ એક પુરુષને ગ્રામ્યગાયનો સંદેહ થયો. તેથી આ ગ્રામ્યગાય જ છે. એમ માનીને તેની નજીક જાય છે. હાથથી સ્પર્શાદિ કરવા જાય છે. એવામાં તે આરણ્યક ગાય હોવાથી તોફાને ચે છે. મારવા ધસે છે. ત્યારે તે પુરુષ આ અનુમાન કરે છે. અહીં જે જે જનર્દર્શનોત્પત્ર ત્રાસવાન્ હોય (લોકોને દેખતાં જ ત્રાસ ઉત્પત્ત થાય તેવું) તે તે આરણ્યક ગાય હોય એમ હેતુનો સાધની સાથે અવિનાભાવ સંબંધ બરાબર સંભવે જ છે. તેથી સાધયસિદ્ધ થાય જ છે. અને હેતુ સાધનો ગમક પણ બને જ છે. માટે સંદેહેતુ છે. હેત્વાભાસ નથી. ફક્ત અહીં આ પ્રાણી જંગલી ગાય હોવા છતાં તેમાં ગ્રામ્યગાયનો સંદેહ તે પુરુષે જે કર્યો તે પક્ષદોષ કહેવાય છે. કારણકે સૂત્રમાં કહેલા લક્ષણવાળા ધર્મીની અપ્રસિદ્ધ તે પક્ષદોષ કહેવાય છે. સૂત્રમાં પક્ષનું લક્ષણ ત્રીજા પરિચ્છેદના ૨૦મા સૂત્રમાં આવા પ્રકારનું કહ્યું છે. સાધ્યધર્મ વિશિષ્ટ પણે જે પ્રસિદ્ધ ધર્મી હોય તેને જ પક્ષ કહેવાય છે. સંદેહાત્મક એવા આ ધર્મીમાં ઉપરોક્ત પ્રસિદ્ધ નથી. તેથી પક્ષદોષ હોવાથી જ આ ગતાર્થ થઈ જ જાય છે. માટે હેતુદોષ છે એમ ન વિચારવું.

સંદિધાશ્રયાસિદ્ધ એ જો હેત્વાભાસ નથી તો તે જ પ્રમાણે તેના પછીનો નવ નંબરવાળો સંદિધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ એ પણ હેત્વાભાસ નથી પરંતુ માત્ર પક્ષદોષ જ છે તે સ્વયં સમજી લેવું. જેમ ગોત્વેન સંદિહ્યામાને ગવયે ગવિ ચ આરણ્યકાવૈતૌ ગાવૌ જનર્દર્શનોત્પત્રનાસત્ત્વાત् અહીં ગવય તથા ગો બત્રેનો સંયુક્ત એતૌ શબ્દથી પક્ષ બનાવ્યો

ઇ. બસેમાં ગો પણાની બુદ્ધિ કરીને નજીક જતાં બસેનો એકદેશ જે ગવય તે ત્રાસ આપનાર બનવાથી આરણ્યકગાય છે એવો બોધ થાય છે. તેથી તેમાં પ્રથમ કરેલો ગાયપણાનો સંદેહાત્મક બોધ તે પક્ષદોષ છે.

તેવી જ રીતે દશ નંબરવાળો આશ્રય-સંદિગ્ધવૃત્તિ અસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ પણ હેત્વાભાસ નથી. તેના અર્થમાં પ્રથમ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આશ્રયમાં સંદેહાત્મક વૃત્તિવાળો હેતુ હોય એટલે કે આશ્રયમાં હેતુ છે કે નહીં તેનો સંદેહ હોય તે હેતુ આ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. પરંતુ હેતુ પક્ષમાં હોવો જ જોઈએ એવી પક્ષધર્મતા એ જો સાધ્યનું જ્ઞાન કરવામાં અંગ અમે માન્યું હોત તો તો પક્ષમાં હેતુની વૃત્તિના સંદેહને હેત્વાભાસ માનવાનો દોષ આવે. પરંતુ હેતુ પક્ષમાં ન જ હોય, અથવા હેતુ પક્ષમાં સંદેહાત્મક હોય તો પણ સાધ્યની સાથે જો અવિનાભાવવાળો હોય તો ગમક થાય જ છે. એમ ઉપરિવાસે કૃષ્ણ મેઘઃ, નદીપૂરસ્યાત્ર દર્શનાત् અહીં હેતુ પક્ષમાં નથી જ, છતાં અવિનાભાવ હોવાથી ગમક થાય જ છે. શ્વઃ રવિવારો ભવિષ્યતિ, અદ્ય શનિવારત્વાત् અહીં પણ હેતુની પક્ષવૃત્તિ નથી છતાં સાધ્યનો ગમક થાય જ છે. તેવી રીતે હેતુની આશ્રયમાં (પક્ષમાં) શંકા હોય તો પણ અવિનાભાવ હોય ત્યાં હેતુ સાધ્યનો ગમક બને જ છે. હેત્વાભાસ થતો નથી. માટે કેકાનો અવાજ સંભળાવાથી મયૂરની સિદ્ધિ થાય જ છે. તેનો તેની સાથે અવશ્ય અવિનાભાવ છે. જ્યાં જ્યાં કેકાવાણી હોય ત્યાં ત્યાં મયૂર હોય જ. એવી વ્યાપ્તિ બરાબર થાય છે. માટે કેકાવાણી દૂરથી સંભળાતી હોવાથી ક્યા પ્રદેશમાં સંભળાય છે તે બરાબર સ્પષ્ટ ન હોવાથી પ્રદેશાશ્રયી સંદેહ છે. તો પણ કેકાવાણી સંભળાતી હોવાથી તે બાજુના કોઈ પ્રદેશમાં અવશ્ય મયૂર છે એમ જ્ઞાન થાય જ છે. અમે પક્ષધર્મતાને સાધ્યસિદ્ધિનું જો અંગ માનીએ તો જ આ (હેત્વાભાસનો) દોષ આવે. પરંતુ પક્ષધર્મતા માનવી જરૂરી નથી. પક્ષમાં હેતુનો સંદેહ કે અભાવ હોય તો પણ સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ હોય તો હેતુ સાધ્યનો ગમક થાય જ છે.

નૈયાયિક-તત્કિમાશ્રયવૃત્તયનિશ્વયેઽપિ=હે જૈન ! જો આશ્રયમાં હેતુની વૃત્તિનો અનિશ્ચય (સંદેહ અથવા અભાવ) હોય તો પણ જો સાધ્યનો નિર્ણય થતો હોય તો કેકાયિત માત્રથી (કેકાવાણી સંભળવા માત્રથી) નિયત દેશના અધિકરણયુક્ત મયૂરની સિદ્ધિ શું થાય ? સારાંશ એમ છે કે હેતુ ત્યાં હોવો જ જોઈએ એવો આગ્રહ જો ન રાખીએ તો ગમે તે બીજા ક્ષેત્રમાં કેકાવાણી સંભળી હોય તો વિવક્ષિત ચાલુ ક્ષેત્રમાં પણ મયૂરની સિદ્ધિ થવી જોઈએ. તે શું થાય ?

જૈન— નૈવમ્=હે નૈયાયિક ! આમ ન કહેવું. કેકાયિતતા એ માત્ર મયૂરની સાથે અવિનાભાવ સંબંધવાળી નિશ્ચિત છે. તેથી જ્યાં જ્યાં કેકાવાણી સંભળાય, ત્યાં ત્યાં મયૂર હોય જ. એમ મયૂરમાત્રની સાથે અવિનાભાવ હોવાથી તેને જ જણાવે છે. પરંતુ જો વિવક્ષિત ક્ષેત્ર-વિશિષ્ટ મયૂર જાણવો હોય તો તેવા પ્રકારના દેશ-વિશેષથી વિશિષ્ટ એવી કેકાયિતતાની સાથે તેના અવિનાભાવનો નિર્ણય લેવો પડે. ભાવાર્થ એવો છે કે કેકાયિતતા માત્ર હેતુ લો તો મયૂરવતા જ માત્ર જણાય. કારણકે તે બસેનો અવિનાભાવસંબંધ છે. પરંતુ જો મયૂરવતા ફક્ત ન જાણવી હોય પણ વિવક્ષિત દેશ-વિશેષથી વિશિષ્ટ એવી મયૂરવતા જાણવી હોય તો તેની સિદ્ધિ કરવામાં માત્ર કેકાયિતતા ન ચાલે પરંતુ વિવક્ષિત દેશ-વિશેષથી વિશિષ્ટ એવી જ કેકાયિતતાના અવિનાભાવનો નિર્ણય હેતુ બને છે. તેથી સાધ્ય જો દેશ-વિશેષ-વિશિષ્ટ મયૂર હોય, અને હેતુ જો કેકાયિતતા માત્ર જ હોય તો તે હેતુ વ્યભિચારવાળો બને છે. તેથી કેવળ એકલો કેકાયિતતા હેતુ (મયૂર માત્રની સિદ્ધિ કરાવતો હોવા છતાં) વિવક્ષિત-દેશ-વિશેષ-વિશિષ્ટ મયૂરની સિદ્ધિનો અગમક જ બને છે. આ પ્રમાણે આશ્રય-સંદિગ્ધકદેશવૃત્તિવાળો અસિદ્ધ હેતુ હેત્વાભાસ નથી.

૧૧. આશ્રયૈકદેશસંદિગ્ધવૃત્તાસિદ્ધ,	૧૨. વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ
૧૩. વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ	૨૪. વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ
૨૫. વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ	૨૬. વ્યર્થવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ

આદ્ય હેત્વાભાસોનું ખંડન.

એવમાશ્રયૈકદેશસંદિગ્ધવૃત્તિર્પ્રસિદ્ધો ન ભવતીતિ । વ્યર્થવિશેષણ-વિશેષણ-સિદ્ધાવપિ નાસિદ્ધભેદૌ, વક્તુરકૌશલમાત્રત્વાદ વચનવૈયર્થ્યદોષસ્ય, એવં વ્યર્થૈકદેશા-સિદ્ધાદ્યોર્પિ વાચ્યા: । તતઃ સ્થિતમેતદ એતેષસિદ્ધભેદેષુ સમ્ભવન્ત ઉભયાસિદ્ધાન્ય-તરાસિદ્ધયોરન્તર્ભવત્તિ ।

દશ નંબરવાળો આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્તિ ઉપર કરેલ ચર્ચા પ્રમાણે જેમ હેત્વાભાસ નથી. તેમ અગિયાર નંબરવાળો આશ્રયૈકદેશ-સંદિગ્ધવૃત્તિવાળો હેત્વાભાસ પણ ઉપર મુજબ જ અસિદ્ધ હેત્વાભાસ નથી. જેમ આશ્રયમાં સંદિગ્ધવૃત્તિવાળો કેકાયિતતા હેતુ મયૂરની સાથે અવિનાભાવવાળો હોવાથી પક્ષમાં સંદેહ હોવા છતાં હેત્વાભાસ નથી, તેવી જ રીતે સહકાર અને કર્ષિકાર બસે વૃક્ષો ઉપર કેકાયિતતાથી મયૂરવતાની સિદ્ધિ કરવામાં અવિનાભાવસંબંધ હોવાથી હેતુ પક્ષમાં સંદિગ્ધવૃત્તિ હોવા છતાં સાધ્યનો ગમક બને જ છે.

તથા વ્યર્થવિશેષજ્ઞાસિદ્ધ બાર નંબર, વ્યર્થવિશેષજ્યાસિદ્ધ તેર નંબર, તથા વ્યર્થકદેશાસિદ્ધ ત્રેવીસ નંબર આદિ હેત્વાભાસો પણ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ભેદો નથી. હેતુમાં આવશ્યક પદોથી સાધ્યસિદ્ધ થતી હોવા છતાં બીનજરૂરી વિશેષજ્ઞ અથવા વિશેષજ્યાદિ જે કંઈ વધારાનાં પદો બોલાયાં છે. તે હેતુના દોષ નથી. પરંતુ વક્તાની અકુશળતા હોવાથી વ્યર્થ વચ્ચન બોલવાનો દોષ માત્ર છે. હેતુ દોષિત નથી. પરંતુ વક્તાનો દોષ છે. આ પ્રમાણે બીજા હેત્વાભાસોમાં પણ સ્વયં સમજ લેવું.

તેથી આ પ્રમાણે નક્કી થયું કે અસિદ્ધના ઉપર કહેલા પચ્ચીસ આદિ ભેદોમાં કેટલાક તો હેત્વાભાસના ભેદો જ નથી. અને જે જે અસિદ્ધના ભેદો સંભવે છે. તે પણ ઉભયાસિદ્ધ અને અન્યતરાસિદ્ધ આ બેમાંથી ગમે તે એકમાં અંતર્ભૂત થાય છે. માટે અમે (જૈનોએ) પાડેલા બે ભેદો જ બરાબર છે.

નન્યતરાસિદ્ધો હેત્વાભાસ એવ નાસ્તિ । તથાહિ—પરેણાસિદ્ધ ઇત્યુદ્ભાવિતે યદિ વાદી ન તત્સાધકં પ્રમાણમાચક્ષીત તદા પ્રમાણભાવાદુભયોરપ્યસિદ્ધઃ । અથા-ચક્ષીત, તદા પ્રમાણસ્યાપક્ષપાતિત્વાદુભયોરપ્યસિદ્ધઃ । અથવા યાવન પરં પ્રતિ પ્રમાણેન પ્રસાધ્યતે તાવત् તં પ્રત્યસિદ્ધ ઇતિ ચેત, ગૌણં તર્હસિદ્ધત્વમ् । ન હિ રલાદિ-પદાર્થસ્તત્વતોऽપ્રતીયમાનસ્તાવન્તમપિ કાલં મુખ્યતસ્તદાભાસઃ । કિં ચ અન્યતરાસિદ્ધો યદા હેત્વાભાસસ્તદા વાદી નિગૃહીતઃ સ્યાત्, ન ચ નિગૃહીતસ્ય પશ્ચાદનિગ્રહ ઇતિ યુક્તમ्, નાપિ હેતુસમર્થનં પશ્ચાદ્યુક્તમ્, નિગ્રહાન્તત્વાદ् વાદસ્યેતિ ॥

નૈયાયિક-હે જૈન ! તમે અમારા અસિદ્ધ હેત્વાભાસના રૂપ ભેદોનું ખંડન કરો છો. અને વ્યધિકરણાસિદ્ધાદિ ભેદો ઘટી શકતા નથી ઈત્યાદિ કહો છો. તેમ અમે પણ તમારા ઉભયાસિદ્ધ અને અન્યતરાસિદ્ધનું ખંડન કરી શકીએ છીએ. “અન્યતરાસિદ્ધ” પણ તમારો કહેલો જે હેત્વાભાસ તે હેત્વાભાસ રૂપે ઘટતો નથી. તે આ પ્રમાણે—

કોઈ વાદીએ એક અનુમાન રજુ કર્યું, તેમાં પક્ષ-સાધ્ય-હેતુ અને ઉદાહરણાદિ કહ્યાં. તે જ અનુમાનમાં “પરેણાસિદ્ધઃ” પર વાદી વડે (એટલે પ્રતિવાદી વડે) તમારો આ હેતુ અસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે. એમ ઉદ્ભાવના (ઉદ્ઘોષજા) કરાયે છતે હવે જો વાદી મારો હેતુ સમ્યગ્હેતુ જ છે. એમ તેનું સાધક પ્રમાણ ન કહે તો પોતાના હેતુને સદ્હેતુ કહેનારું કોઈ પ્રમાણ ન બતાવવાથી (વાદીને પણ આ હેતુ અસિદ્ધ જ થઈ જવાથી) પ્રતિવાદી અને વાદી એમ બસેને પણ આ હેતુ અસિદ્ધ જ થયો. એટલે ઉભયાસિદ્ધમાં અંતર્ગત થયો. પરંતુ અન્યતરાસિદ્ધ ન રહ્યો. અથાચક્ષીત (પ્રમાણં) હવે જો વાદી હેતુને સદ્હેતુ કરનારું કોઈ પ્રમાણ કહે તો પ્રમાણભૂત વાત તો સર્વને માટે સ્વીકાર્ય જ

હોવાથી કોઈનો પણ તેમાં પક્ષપાત ન હોવાથી પ્રતિવાદીને પણ સ્વીકારવી જ પડે છે. તેથી વાદીએ પ્રમાણ જણાવ્યું અને પ્રતિવાદીને પ્રમાણયુક્ત હોવાથી હેતુ સ્વીકારવો જ પડ્યો, તેથી બત્રેને પણ આ હેતુ સદ્ધેતુ જ સિદ્ધ થયો. અસિદ્ધ રહ્યો જ નહીં. માટે ઉભયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે. પરંતુ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ નથી.

અહીં કદાચ જૈનો પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવા માટે આવું કહે કે યાવત્ત પરં પ્રતિ=પ્રતિવાદી વડે વાદીનો હેતુ અસિદ્ધ છે એમ કહેવાયું, ત્યારબાદ જ્યાં સુધી વાદી દ્વારા પર એવા પ્રતિવાદી પ્રત્યે પ્રમાણ આપવા પૂર્વક એ હેતુ સદ્ધેતુ છે એમ સિદ્ધ કરાતું નથી. ત્યાં સુધી તો (અલ્પકાલ પૂરતો તો) તે હેતુ તં પ્રતિ=તે પ્રતિવાદીને આશ્રયી અન્યતરાસિદ્ધ થાય જ છે. આવો અલ્પકાલીન અન્યતરાસિદ્ધ લઈને કદાચ જૈનો બચાવ કરે તો તે યોગ્ય નથી. કારણકે તે અસિદ્ધત્વ ગૌણ થયું. તુચ્છ થયું. જ્યાં સુધી પ્રમાણ જણાવે નહીં ત્યાં સુધી ભલે તમે તેને અસિદ્ધ હેતુ કહો. પરંતુ વાદી પ્રમાણ જણાવવાનો જ છે. અને તે હેતુ અસિદ્ધને બદલે સિદ્ધ થવાનો જ છે. એનો અર્થ એ કે તે હેતુ સિદ્ધ જ છે (સદ્ધેતુ જ છે.) માત્ર પ્રમાણ નથી જણાવ્યું. ત્યાં સુધી તેની સદ્ધેતુતા જણાતી નથી. તેથી પ્રતિવાદી અથવા સમાના લોકો તેને અસિદ્ધ માની લે છે, પરંતુ તે વાસ્તવિક પણ નથી. અને દીર્ઘકાળ તે અસિદ્ધતા રહેવાની પણ નથી. માટે ગૌણ છે. જેમ રત્નાદિ પદાર્થ તત્ત્વસ્વરૂપે (રત્નસ્વરૂપે) કદાચ ન ઓળખાયો હોય તો તેટલા કાળ પૂરતો પણ આ કાચનો ટુકડો જ છે એમ તદાભાસ (રત્નભાસ) થઈ જાય, પરંતુ કાળાન્તરે સત્ય સમજાઈ જવાથી અને આ અજ્ઞાન દીર્ઘકાળ ન રહેતું હોવાથી આ રત્નભાસતા એ મુખ્યપણે કહેવાતી નથી.

વળી પ્રતિવાદી દ્વારા વાદીનો હેતુ અસિદ્ધ છે. એમ જેવું કહેવાયું. ત્યારે જ વાદીને ભલે અસિદ્ધ તરીકે માન્ય ન હોય તો પણ પ્રતિવાદીને આ હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી અમાન્ય ઠર્યો. આ પ્રમાણો તે હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ થયો. તે હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થવાથી જ (અનુમાન રજૂ કરનાર) વાદી નિગૃહીત થઈ જ જાય છે. એટલે કે પરાભવ પામી જ જાય છે. અને રાજ્યસમાન્યાં એકવાર નિગૃહીત થયેલાનો (પરાભવ પામલાનો) ફરીથી અનિગ્રહ (વિજય) થાય તે યોગ્ય નથી. કારણ કે પછીથી પોતાના હેતુને સદ્ધેતુ તરીકે સમર્થન કરવું તે ઉચિત નથી. જ્યારે વાદીનો પરાભવ થયો ત્યારે જ ત્યાં વાદવિવાદનો અંત જ આવી ગયો ગણાય. વાદી અથવા પ્રતિવાદી બેમાંથી કોઈપણ એક પરાભવ પામે એટલે ત્યાં જ વાદ સમાપ્ત થાય છે. માટે અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ એ હેત્વાભાસ નથી.

અત્રોच્યતે— યદા વાદી સમ્યગ્યેતુત્વ પ્રતિપદ્યમાનોऽપિ તત્ત્વમર્થનન્યાયવિસ્મ-

રણાદિનમિત્તેન પ્રતિવાદિન પ્રાશ્નિકાન् વા પ્રતિબોધયિતું ન શક્નોત્યસિદ્ધતામપિ નાનુ-મન્યતે, તદાઽન્યતરાસિદ્ધત્વેનैવ નિગૃહ્યતે । તથા સ્વયમનભ્યુપગતોऽપિ પરસ્ય સિદ્ધ ઇત્યેતાવતૈવોપન્યસ્તો હેતુરન્યતરાસિદ્ધો નિગ્રહાધિકરણમ् । યથા-સાંખ્યસ્ય જૈન પ્રત્ય-ચેતના: સુખાદય: ઉત્પત્તિમત્ત્વાદ ઘટવદિતિ ॥

જૈન- ઉપર કહેલા નૈયાયિકના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે— જ્યારે અનુમાન રજુ કરનાર વાદી પોતે પોતાના હેતુને સાચો હેતુ છે એમ માનતો હોવા છતાં પણ તે હેતુની સત્યતાનું સમર્થન કરનારો જે ન્યાય હોય, તે ભૂલી જવાથી અથવા આદિ શબ્દથી સભાક્ષોભ, ચિત્તની વ્યગ્રતા વગેરે નિમિત્તોથી પ્રતિવાદીને અથવા પ્રાશ્નિકોને (સભામાં બેઠેલા પુરુષોને) સમજાવવા સમર્થ ન બને, અને પ્રતિવાદીએ આપેલી અસિદ્ધતાને પણ ન સ્વીકારે ત્યારે વાદીનો આ હેતુ (ભલે પોતાને સમ્યગ્હેતુ તરીકે માન્ય હોય તો પણ) પ્રતિવાદીને અમાન્ય હોવાથી અન્યતરાસિદ્ધ થવાથી જ આ વાદી પરાભવ પામે છે. તે કાળે હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ જ બને છે. ઉપરોક્ત ચર્ચામાં હેતુ વાદીને માન્ય અને પ્રતિવાદીને અમાન્ય એવો અન્યતરાસિદ્ધ સમજાવ્યો. હવે તેથી ઉલ્લંઘન વાદીને અમાન્ય અને પ્રતિવાદીને માન્ય એવો અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે. તે સમજાવે છે.

વાદી જે હેતુ બોલે તે હેતુ પોતે સ્વયં ન માનતો હોય તો પણ પર એવો પ્રતિવાદી તો માને જ છે. એમ સમજને વાદી જે હેતુ રજુ કરે તે હેતુ પ્રતિવાદીને માન્ય હોવા છતાં વાદીને (પોતાને) અમાન્ય હોવાથી અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે. (વાદી પોતે આવો હેતુ ન માનતો હોવા છતાં પણ પ્રતિવાદી તો માને જ છે. એટલે પ્રતિવાદીને જે સાધ્ય સમજાવવું છે. તે સમજાવાઈ શકાશે, એમ માનીને વાદી આવો હેતુ રજુ કરે છે.) જેમકે સાંખ્યદર્શનકારો કે જે નિત્યવાદી છે, કોઈપણ પદાર્થનો કે પર્યાયનો ઉત્પત્તિ-વ્યય માનતા નથી. કેવલ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ માત્ર જ માને છે. તેવા તે એકાન્ત નિત્યવાદી સાંખ્યો જૈનોને આ પ્રમાણે કહે છે કે—

સુખ-દુઃખાદિ ગુણો અચેતન છે. ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી, ઘટની જેમ. આ અનુમાનમાં ઉત્પત્તિમત્ત્વાત્ હેતુ પ્રતિવાદી એવા જૈનોને માન્ય છે. પરંતુ વાદી એવા સાંખ્યોને માન્ય નથી. તેથી અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થવાથી વાદી સાંખ્ય નિગૃહીત થાય છે. માટે અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

નનુ કથં તહીં પ્રસરણસાધનં સૂપપાદે સ્યાત्? તથા ચ પ્રમાણપ્રસિદ્ધવ્યાપ્તિકેન-વાક્યેન પરસ્યાનિષ્ટત્વાપાદનાય પ્રસરણં પ્રસરણ:, યથા-યત્સર્વથૈકં તત્ત્વાનેકત્ર વર્તતે, યથૈક: પરમાણુસ્તથા ચ સાપાન્યમિતિ કથમનેકવ્યક્તિવર્તિ સ્યાત्? અનેકવ્યક્તિ-

વર્તિત્વાભાવં વ્યાપકમન્તરેણ સર્વથૈક્યસ્ય વ્યાપ્યસ્યાનુપપત્તઃ । અત્ર હિ વાદિન: સ્યાદ્વાદિન: સર્વથૈક્યમસિદ્ધમિતિ કથં ધર્માન્તરસ્યાનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવસ્ય ગમકં સ્યાદિતિ ચેત્ ?

નૈયાયિક— હે જૈન ! વાદીને અમાન્ય અને પ્રતિવાદીને માન્ય એવા હેતુવાળું જે અનુમાન કરાય, તે જો ઉપર કહ્યા મુજબ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય, તો તે અસદ્ધહેતુ થવાથી તેનાથી સાધ્યસિદ્ધિ ન થવી જોઈએ. અને પ્રસંગસાધન તો તેના દ્વારા જ થાય છે. અને તે સૂપપાદ એટલે યુક્તિપૂર્વકનું કથન કહેવાય છે. તે કેમ ઘટશે ?

પ્રમાણ પૂર્વકની પ્રસિદ્ધ (યથાર્થ) એવી વ્યાખ્યાણા વાક્ય વડે પરને અનિષ્ટતા (પરના મતનું ખંડન કરવા) માટે જે પ્રસંજન (રજૂઆત-અર્થાત् બોલવું.) તે પ્રસંગસાધન કહેવાય છે. ભાવાર્થ એવો છે કે વાદી પ્રતિવાદીના મતના ખંડન (અનિષ્ટતા) માટે જે વાક્ય બોલે તે ભલે પોતાને માન્ય ન હોય, પરંતુ પ્રમાણયુક્ત વ્યાખ્યાણું હોય તો તેનાથી પર એવા પ્રતિવાદીનો પરાભવ થાય જ છે. તેને પ્રસંગસાધન કહેવાય છે. તે હે જૈન ! તમારા મતે કેમ થશે ? કારણકે પ્રમાણપૂર્વકની વ્યાખ્યાણું વાક્ય હોવા છતાં તે હેતુ વાદીને પોતાને માન્ય ન હોવાથી તમારા કહેવા પ્રમાણે તો અન્યતરાસિદ્ધ થવાથી અસદ્ધહેતુ બનશે.

જેમકે— કોઈ જૈનર્દ્શનાનુયાયી વાદી ન્યાયર્દ્શનાનુયાયી પ્રતિવાદી સામે આ પ્રમાણે અનુમાન કરે કે “સામાન્ય, નાનેકવ્યક્તિવર્તિ, સર્વથૈક્યાત्, પરમાણુવત्” અહીં વ્યાપ્તિ આ પ્રમાણે થાય છે કે જે જે સર્વથા એક છે તે તે અનેકવ્યક્તિવૃત્તિ સંભવતું નથી. જેમકે પરમાણુ એક જ છે. તેથી તે અનેક વ્યક્તિમાં વર્તનાર નથી. તેવી જ રીતે સામાન્ય પણ હે નૈયાયિક ! સર્વથા એક છે. એમ તમે માન્યું છો. માટે તે અનેક વ્યક્તિમાં રહેનારું કેમ બને ? જેમ વ્યાપક એવા વહી વિના વ્યાપ્ય એવો ધૂમ કેમ હોય ? એવી જ રીતે હે નૈયાયિક ! અનેક વ્યક્તિવર્તિત્વાભાવરૂપ વ્યાપક વિના સર્વથૈક્યરૂપ વ્યાપ્યની પણ અનુપપત્તિ જ થશે. એટલે કે જે વસ્તુ અનેક વ્યક્તિમાં વર્તનારી ન હોય=અનેક વ્યક્તિ-વર્તિત્વાભાવવાળી હોય તે જ વસ્તુ એક હોઈ શકે છે. જેમ કે પરમાણુ. પરંતુ સામાન્ય તો અનેક વ્યક્તિમાં વૃત્તિવાળું તમે માન્યું છો. તેથી સામાન્ય નામની વસ્તુ અનેક વ્યક્તિ વૃત્તિત્વના અભાવવાળી નથી. તેથી આ વ્યાપક વિના “સર્વથા એક્ય” રૂપ વ્યાપ્ય કેમ ઘટશે ? એટલે વ્યાપક વિના વ્યાપ્યની સર્વથા અનુપપત્તિ જ થશે.

અહીં આ અનુમાન કહેનાર વાદી એવા (સ્યાદ્વાદી=) જૈનો છે. તેઓને

પોતાને “સર્વથૈક્ય” હેતુ અમાન્ય છે. (અસિદ્ધ છે) કારણકે જૈનો સ્યાદ્વાદી છે. પરંતુ પ્રતિવાદી એવા નૈયાયિકોને માન્ય છે. તેથી તે હેતુ દ્વારા નૈયાયિકોનું માનેલું સામાન્યસંબંધી અનેક વ્યક્તિવૃત્તિનું ખંડન (અનિષ્ટતાપત્તિ) જૈનો કરે છે જે પ્રસંગ-સાધન કહેવાય છે. તે કેમ થશે ? કારણ કે “સર્વથૈક્ય” આ હેતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તમારા સમજાવવા મુજબ અન્યતરાસિદ્ધ નામનો અસિદ્ધ હેત્વાભાસ થવાથી વ્યાપક એવા ધર્માન્તરનો એટલે “અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવ”રૂપ સાધનો ગમક કેમ બનશે ?

જેમ ધૂમ હેતુ વહ્નિસાધનો ગમક બને છે. તેમ અહીં “સર્વથૈક્ય” હેતુ નામનો ધર્મ “નાનેકત્ર વર્તતે” “અનેકમાં વર્તે નહીં” એવા સાધરૂપ ધર્માન્તરનો ગમક બની શકશે નહીં. કારણકે વક્તા એવા જૈનને પોતાને આ હેતુ અમાન્ય હોવાથી અન્યતરાસિદ્ધ કહેવાશે. અને સાધનો ગમક તો બને જ છે. જૈનો પોતે આવા અનુમાન દ્વારા નૈયાયિકોએ માનેલ સામાન્યના અનેકવ્યક્તિવૃત્તિનું ખંડન પણ કરે જ છે. અને જૈનોના આ અનુમાનમાં વ્યાસિ પ્રમાણપૂર્વકની પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત् નિર્દોષ છે. હવે જો હેતુને અન્યતરાસિદ્ધ માની લઈએ તો અનેક-વ્યક્તિવૃત્તિત્વાભાવરૂપ સાધનો આ હેતુ ગમક કેમ થાય ? “પોતાને અમાન્ય પરંતુ પરને માન્ય એવા હેતુથી વ્યાસિ પૂર્વક પરનું ખંડન કરવું” તે સ્વરૂપ પ્રસંગસાધન યુક્તિયુક્ત (સૂપપાદ) કેમ કહેવાશે ?

તદયુક્તમ्- એકધર્મોપગમે ધર્માન્તરોપગમસંદર્શનમાત્રતત્પરત્વેનાસ્ય વસ્તુનિશ્ચાય-કત્વાભાવાત्, પ્રસङ્ગવિપર્યયરૂપસ્વૈવ મૌલહેતોસ્તનિશ્ચાયકત્વાત् । પ્રસङ્ગः ખલ્વત્ર વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિરૂપः । અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વસ્ય હિ વ્યાપકમનેકત્વમ्, એકાન્તૈક-રૂપસ્યાનેકવ્યક્તિવર્તિત્વવિરોધાત् । એકાન્તૈકરૂપસ્ય સામાન્યસ્ય પ્રતિનિયતપદાર્થાધેયત્વસ્વભાવાદપરસ્ય સ્વભાવસ્યાભાવેનાન્યપદાર્થાધેયત્વસમ્ભવાત् તદભાવસ્ય તદભાવસ્ય ચાન્યોન્યપરિહારસ્થિતલક્ષણત્વેન વિરોધાદિતિ સિદ્ધમનેકત્રવૃત્તેરનેકત્વં વ્યાપકમ्, તદ્વિરુદ્ધં ચ સર્વથૈક્યં સામાન્યે સમ્પત્તં તવેતિ નાનેકવૃત્તિત્વં સ્યાદ् વિરોધ્યાક્યસદ્ભાવેન વ્યાપકસ્યાનેકત્વસ્ય નિવૃત્ત્યા વ્યાપ્યસ્યાનેકવૃત્તિત્વસ્યાવશ્યં નિવૃત્તે: । ન ચ તનિવૃત્તિરભ્યુપગતેતિ લબ્ધાવસર: પ્રસઙ્ગવિપર્યયાખ્યો વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિરૂપોऽત્ર મૌલો હેતુ: યથા-યદનેકવૃત્તિ તદનેકમ् । યથા-અનેકભાજનગતં તાલફલં, અનેકવૃત્તિ ચ સામાન્યમિતિ એકત્વસ્ય વિરુદ્ધમનેકત્વમ्, તેન વ્યાપ્તમનેકવૃત્તિત્વમ्, તસ્યોપલબ્ધિરિહ મૌલત્વં ચાસ્ય એતદપેક્ષયૈવ પ્રસઙ્ગસ્યોપન્યાસાત् । ન ચાયમુભ્યોરપિ ન સિદ્ધઃ, સામાન્યે જૈનયૌગાભ્યાં તદભ્યુપગમાત् । તતોऽયમેવ મૌલો હેતુરયમેવ ચ વસ્તુનિશ્ચાયક: ॥

ઉત્તર- તદુયક્તમ=પ્રશ્ન કરનારાએ ઉપરની ચર્ચામાં “પ્રસંગસાધન એ સૂપપાદ કેમ થાય ?” એવો જે પ્રશ્ન કર્યો છે તે પ્રશ્ન અયોગ્ય છે. કારણ કે અસ્ય=આ પ્રસંગસાધન તો એકધર્મોપગમે=જો તમે એક ધર્મ સ્વીકારશો તો ધર્માન્તરોપગમસંદર્શન-માત્રતત્પરત્વેન=બીજો ધર્મ પણ તમારે સ્વીકારવો જ પડશે એવું બતાવવામાં જ માત્ર લયલીન હોવાના કારણે અસ્ય=એ પ્રસંગસાધન વસ્તુનિશ્ચાયકાભાવાત્=કંઈ વસ્તુતત્ત્વનો નિશ્ચય કરાવનાર થતો નથી.

સારાંશ એ છે કે હે નૈયાયિકો ! જો તમે સામાન્યમાં સર્વથા ઐક્ય માનશો તો તે સામાન્ય અનેકવ્યક્તિમાં વર્તે છે. એમ નહીં માની શકો. જો સર્વથૈક્ય નામનો એકધર્મ માનશો તો તેની સાથે સંકળાયેલો અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વાભાવ નામનો ધર્માન્તર પણ તમારે સ્વીકારવો જ પડશે. આટલું જ માત્ર સમજાવવા માટે આ પ્રસંગસાધન છે. પરંતુ કોઈપણ સાધ્યવસ્તુનો નિશ્ચય કરાવનાર તરીકે આ પ્રસંગસાધન નથી. પ્રસઙ્ગવિપર્યયરૂપસ્થૈવ મૌલહેતોસ્તનિશ્ચાયકત્વાત્=કારણ કે સાધ્યભૂત વસ્તુતત્ત્વનો નિશ્ચય કરાવનાર તો વાસ્તવિક “પ્રસંગવિપર્યય” જ છે. અને તે જ સાચો મૂલહેતુ છે.

પ્રશ્ન- “પ્રસંગવિપર્યય” એટલે શું ? તે સ્પષ્ટ સમજાવો.

ઉત્તર- “પ્રસઙ્ગः ખલ્વત્ વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિરૂપः ।” વ્યાપકથી વિરુદ્ધની જે ઉપલબ્ધિ તે પ્રસંગ નામનો દોષ કહેવાય છે જ્યાં જ્યાં વિવક્ષિત વ્યાપ્યનું વ્યાપક હોય ત્યાં જ વ્યાપ્યના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય. તેને બદલે વિવક્ષિતવ્યાપ્યના વ્યાપકથી વિરુદ્ધ વસ્તુ દેખાય. તો વિવક્ષિતવ્યાપ્ય ત્યાં ન જ હોય એમ જાણવું. જેમકે—“પર્વતો વહિમાન् ધૂમાત્” અહીં ધૂમ વ્યાપ્ય છે. તેનો વ્યાપક વહિ છે. હવે વ્યાપ્ય એવા ધૂમનો વ્યાપક એવો વહિ જો હોય તો વ્યાપ્ય એવા ધૂમનું હોવું સંભવિત છે. પરંતુ વ્યાપ્ય એવા ધૂમના વ્યાપક એવા વહિથી વિરુદ્ધ એવો જગ્યાનો જ ભંડાર દેખાય તો ત્યાં (વ્યાપક એવો વહિ ન હોવાથી) વ્યાપ્ય એવો ધૂમ ન જ હોય. એવી જ રીતે અહીં પ્રસંગદોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે—

“સામાન્ય અનેકાત્મકં અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વાત્” અનુમાન જૈનો નૈયાયિકાદિની સામે રજી કરે છે. અહીં “અનેકવ્યક્તિઓમાં વર્તવાપણું” એ હેતુ હોવાથી વ્યાપ્ય છે. અને અનેકાત્મતા સામાન્ય અનેકાત્મક છે. એ સાધ્ય હોવાથી વ્યાપક છે. ટીકાના પદોમાં કહ્યું છે કે અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વસ્ય હિ વ્યાપકમનેકત્વમ=અનેક વ્યક્તિઓમાં વર્તવાપણા રૂપ વ્યાપ્યનું વ્યાપક અનેકાત્મકપણું છે. કારણકે જ્યાં વહિ હોય ત્યાં જ ધૂમ હોઈ શકે

ઇ. તેમ જ્યાં અનેકાત્મક હોય ત્યાં જ અનેકવ્યક્તિ-વૃત્તિત્વ સંભવે છે. જેમકે દ્વયશુક, અશુક, ચતુરશુકાદિ પદાર્થો અનેકાત્મક છે. તો જ તે અનેક પ્રદેશાત્મક વ્યક્તિઓમાં વૃત્તિયુક્ત છે. પરંતુ વ્યાપક એવા વળિનો અભાવ (જળનો ભંડાર) માનવો તે ધૂમનો વિરોધી છે. તેવી રીતે વ્યાપક એવા “અનેકાત્મકતા”નો અભાવ એટલે કે “સર્વથૈક્ય” માનવું તે અનેકવ્યક્તિવૃત્તિનું વિરોધી છે. એટલે કે જે જે વસ્તુ સર્વથૈક્યરૂપ હોય તે તે વસ્તુ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિ હોઈ શકે જ નહીં. જેમકે પરમાણુ. આ પરમાણુ સર્વથૈક્ય છે. તેથી અનેકવ્યક્તિઓમાં (અનેકપ્રદેશોમાં) વર્તવાવાણો નથી. ટીકામાં આ જ વાત કહે છે કે એકાન્તૈકરૂપસ્ય અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વવિરોધાત્મક ॥

પરમાણુ સર્વથૈક્ય છે. તેથી અનેકવ્યક્તિવર્તી નથી. અને દ્વયશુકાદિ અનેકાત્મક છે. તેથી અનેકવ્યક્તિવર્તી છે. આ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે. હે નૈયાયિકો ! તમે સામાન્યને સર્વથા ઐક્ય માન્યું છે. તેથી તે સામાન્ય પ્રતિનિયત (અમુક ચોક્કસ) એવા કોઈપણ એક જ પદાર્થમાં આધેયપણે રહેવાના સ્વભાવવાળું જ થવાથી (એટલે કે “એકાન્તૈક-રૂપસ્ય સામાન્યસ્ય પ્રતિનિયતપદાર્થધૈયત્વસ્વભાવાદ” આવા સ્વભાવવાળું હોવાથી) તેનાથી (અપરસ્ય સ્વભાવસ્યભાવેન) વિપરીત સ્વભાવનો તે સામાન્યમાં અભાવ હોવાથી “અન્ય-પદાર્થધૈયત્વસમ્ભવાત्”=તે વિવક્ષિત એક પદાર્થથી અન્ય એવા અનેક પદાર્થોમાં આધેયપણે રહેવાપણાના સ્વભાવનો તે સામાન્યમાં અસંભવ જ હોય છે.

“જે વસ્તુ એકપદાર્થમાં આધેયસ્વભાવવાળી હોય તે અનેકપદાર્થના આધેય-સ્વભાવવાળી ન હોય અને જે અનેકપદાર્થના આધેયસ્વભાવવાળી હોય તે એકપદાર્થમાં આધેયસ્વભાવવાળી ન હોય” કારણકે તદ્ભાવસ્ય તદ્ભાવસ્ય ચાન્યોન્યપરિહારસ્થિત-લક્ષણત્વેન વિરોધાદિતિ=તદ્ભાવસ્ય એટલે પ્રતિનિયત એવા અમુક ચોક્કસ એક જ પદાર્થમાં આધેયસ્વભાવત્વ, અને તદ્ભાવસ્ય ચ=તેના અભાવાત્મક એવા અનેકપદાર્થોમાં આધેયત્વ સ્વભાવ, આ બસે પરસ્પર પરિહારે જ રહેવાવાળા હોવાથી પરસ્પરવિરોધી છે. તેથી જે સર્વથા ઐક્ય હોય તે અનેકવ્યક્તિવૃત્તિ ન હોઈ શકે અને જે અનેક વ્યક્તિવૃત્તિ હોય તે સર્વથા ઐક્ય ન હોઈ શકે. આમ હોવાથી સિદ્ધમનેકત્રવૃત્તેર-નેકત્વ વ્યાપકમ્=આ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જે અનેકવ્યક્તિવૃત્તિ હોય છે તે તે નિયમા અનેકાત્મક જ હોય છે. આ પ્રમાણે અહીં અનેકત્રવૃત્તિ એ વ્યાપ્ય, અને તેનું વ્યાપક છે. અનેકાત્મકત્વ એમ સિદ્ધ થયું.

તદ્વિરુદ્ધં ચ સર્વથૈક્યં સામાન્યે સમ્મતં તવેતિ નાનેકત્રવૃત્તિત્વ સ્યાદ=તે અનેકાત્મકતા એ વ્યાપક સિદ્ધ થયું છે અને “સર્વથૈક્ય” એ તે વ્યાપકથી સર્વથા વિરુદ્ધ

છે. આ પ્રમાણે વ્યાપક એવા અનેકાત્મકતાથી વિરુદ્ધ એવું સર્વથૈક્ય તમે નૈયાયિકોએ સામાન્યમાં માન્યું છે. માટે (વ્યાપકના વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધ હોવાથી) વ્યાપ્ય એવું નાનેકવૃત્તિલ્વ સ્યાદ=અનેક વ્યક્તિવૃત્તિલ્વ હવે સંભવી શકતું નથી.

વ્યાપ્ય એવા ધૂમના વ્યાપક એવા વહિનો વિરોધી જળભંડાર જો ઉપલબ્ધ છે તો વ્યાપ્ય એવા ધૂમની નિવૃત્તિ જ હોઈ શકે છે. તેવી રીતે વિરોધ્યૈક્યસદ્ભાવેન વ્યાપકસ્યાનેકત્વસ્ય નિવૃત્ત્યા=(વ્યાપક એવી અનેકાત્મકતાનું) વિરોધી એવું સર્વથા એક્ય તમારા મતે વિદ્યમાન હોવાથી વ્યાપક એવી અનેકાત્મકતાની નિવૃત્તિ જ થશે અને વ્યાપક એવી અનેકાત્મકતાની નિવૃત્તિ થવાથી વ્યાપ્યસ્યાનેકવૃત્તિલ્વસ્યાવશ્યં નિવૃત્તે=વ્યાપ્ય એવી અનેકવ્યક્તિવૃત્તિલ્વની પણ અવશ્ય નિવૃત્તિ જ થશે. જેમ વિરોધી એવો જળભંડાર દેખાવાથી વ્યાપક એવા વહિની નિવૃત્તિ થાય છે. અને વ્યાપકની નિવૃત્તિથી વ્યાપ્ય એવા ધૂમની નિવૃત્તિ થાય છે. તેવી રીતે અનેકાત્મકતાની વિરોધી એવી સર્વથા એક્યતા જ સ્વીકારવાથી વ્યાપક એવી અનેકાત્મકતા નિવૃત્તિ પામે છે અને તેની નિવૃત્તિથી વ્યાપ્ય એવી અનેકવ્યક્તિવૃત્તિલ્વ પણ અવશ્ય નિવૃત્તિ જ પામે છે. સર્વથૈક્ય હોવાથી અનેકાત્મકતા નથી. અને અનેકાત્મકતા નથી એટલે અનેકવ્યક્તિવૃત્તિલ્વ નથી. એમ સિદ્ધ થાય છે.

ન ચ તત્ત્વવૃત્તિરભ્યુપગતેતિ લબ્ધાવસર: પ્રસર્જવિપર્યયાખ્યો વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપ-લબ્ધિસ્રપોત્ત્ર મૌલો હેતુઃ-યથા યદનેકવૃત્તિ તદનેકમ્=ઉપર પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં પણ હે નૈયાયિકો ! તમે તત્ત્વવૃત્તિ એટલે અનેકવ્યક્તિવૃત્તિલ્વની નિવૃત્તિ સામાન્યમાં માની નથી. સારાંશ કે વ્યાપક એવી અનેકાત્મકતાનું સર્વથૈક્ય એ સર્વથા વિરોધી જ છે. અને જ્યાં વ્યાપકનું વિરોધી તત્ત્વ હોય ત્યાં વ્યાપકની નિવૃત્તિ જ હોય, તથા વ્યાપકની નિવૃત્તિ થયે છતે વ્યાપ્યની પણ નિવૃત્તિ જ હોવી જોઈએ. છતાં તમે વ્યાપકનું વિરોધી સર્વથૈક્ય પણ સામાન્યમાં માન્યું અને વ્યાપ્ય એવું અનેકવ્યક્તિવૃત્તિલ્વ પણ માન્યું તેની નિવૃત્તિ ન માની. તેથી વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધ સ્વરૂપવાળો પ્રસંગવિપર્યય નામનો મૂલ હેતુ અહીં પ્રામાણિક હોય બન્યો.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે- જે સર્વથૈક્ય હોય તે પ્રતિનિયત એકવ્યક્તિવૃત્તિ રૂપ જ હોય. પરંતુ સામાન્યમાં તેનાથી વિરુદ્ધ એવું અનેકવ્યક્તિવૃત્તિલ્વ વ્યાપ્તપણે ઉપલબ્ધ થાય છે. તેથી સર્વથૈક્ય નથી જ, પરંતુ અનેકત્વ છે. એમ પ્રસંગ વિપર્યય નામનો મૂલહેતુ છે કે જે સામાન્યના સર્વથૈક્યનો નિષેધ સિદ્ધ કરે છે. અને અનેકાત્મકતાને ઘોષિત કરે છે. જેમકે જે જે વસ્તુ અનેકપદાર્થોમાં વૃત્તિવાળી હોય છે તે તે વસ્તુ અનેકાત્મક હોય છે.

યથા- અનેકભાજનગતં તાલફલં=અનેકવૃત્તિ ચ સામાન્યમિતિ એકત્વસ્ય વિરુદ્ધમનેકત્વમ्, તેન વ્યાપ્તમનેકવૃત્તિત્વમ्=જે વસ્તુ અનેકપદાર્થોમાં વર્તતી હોય તે અનેકાત્મક હોય. જેમ કે અનેક ભાજનોમાં રહેનારું તાડનું ફળ. તાડનું ફળ મોટું હોવાથી અંશોની કલ્પના કરવાથી અનેક છે માટે અનેક ભાજનમાં વર્તે છે. અથવા કલીંગર મોટું ફળ હોવાથી એક છે. પરંતુ અંશો કરવાથી અનેક તીસોમાં વર્તે છે. તેથી અનેકાત્મક પણ છે. માટે સર્વથૈક્ય નથી. અથવા શેરડીનો સાંધો લાંબો હોવાથી એક છે. પરંતુ અંશો કરવાથી અનેક ભાજનમાં વર્તે છે. તેથી અનેકાત્મક પણ છે માટે સર્વથૈક્ય નથી. તેવી રીતે તમે (નૈયાયિકોએ) સામાન્યને અનેક દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મમાં વર્તનારું માન્યું છે. સર્વથૈક્યનું વિરુદ્ધ અનેકત્વ હોય છે. અને તે અનેકત્વની સાથે વ્યાપ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ છે.

“તસ્યોપલબ્ધિરિહ મौલત્વં ચાસ્ય એતદપેક્ષયૈવ પ્રસર્જસ્યોપન્યાસાત्” સામાન્ય નામના પદાર્થમાં તે અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વની ઉપલબ્ધ થાય છે. ઘટત્વ નામનું સામાન્ય અનેક ઘડામાં રહેલું જણાય છે. આ અનેક વ્યક્તિવૃત્તિત્વની ઉપલબ્ધ એ જ સામાન્યના સર્વથૈક્યનો નિષેધ કરવામાં અને અનેકત્વ સ્થાપવામાં મૂલહેતુ છે. જેમ જળ અને વલિ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. તેમ સર્વથૈક્ય અને અનેકત્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. હવે જો વિરુદ્ધ એવા વલિનો વ્યાપ્ત ધૂમ સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધ થતો હોય તો ધૂમની ઉપલબ્ધ હોવાથી વલિ છે જ, અને વલિ હોવાથી જળ નથી, એમ જળનો નિષેધ સિદ્ધ થાય જ છે. એ રીતે સર્વથૈક્ય અને અનેકત્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. અને સામાન્ય નામના પદાર્થમાં વિરુદ્ધ એવા અનેકત્વનું વ્યાપ્ત જે અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ છે. તેની ઉપલબ્ધ જો થાય છે. તો વ્યાપ્ત એવી અનેક વ્યક્તિવૃત્તિત્વની ઉપલબ્ધ હોવાથી વ્યાપક એવું અનેકત્વ પણ છે જ એમ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે સામાન્યમાં સર્વથા ઐક્યનો નિષેધ કરવામાં વ્યાપ્ત એવા અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વની ઉપલબ્ધ એ જ મૂલકારણ (મૂલ હેતુસ્વરૂપ) છે. આ પ્રમાણે મौલત્વં ચાસ્ય=આ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વનું જ અનેકત્વ સાધવામાં તથા સર્વથૈક્યના પ્રતિષેધમાં મૂલહેતુપણું જાણવું.

એતદપેક્ષયૈવ પ્રસર્જસ્યોપન્યાસાત्=“અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ” નામના આ મૂલહેતુની અપેક્ષાએ જ પ્રસંગદોષનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ નામનો મૂલહેતુ હે નૈયાયિકો ! સામાન્યમાં તમે માનો છો, માટે અનેકત્વ ન માનવામાં અને સર્વથૈક્ય માનવામાં તમને પ્રસંગ નામનો દોષ લાગશે. એમ વાત રજૂ કરી છે. ન ચાયમુખ્યોરાપિ ન સિદ્ધઃ સામાન્યે જૈનયોગાભ્યાં તદભ્યુપગમાત् । તતોઽયમેવ મૌલો હેતુરયમેવ

ચ વસ્તુનિશ્ચાયક: । આ “અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ” નામનો મૂલહેતુ સામાન્યમાં બત્તેને પણ માન્ય નથી એમ નથી અર્થાત् બંનેને માન્ય છે. કારણકે જૈન અને નૈયાયિક એમ બત્તે વડે સામાન્યમાં અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ સ્વીકારાયેલું જ છે. તેથી સામાન્યમાં અનેકત્વ સિદ્ધ કરવામાં કે સર્વથૈક્યનો પ્રતિષેધ કરવામાં અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ આ જ મૂલહેતુ છે. અને આ હેતુ જ વસ્તુતાવનો નિશ્ચય કરાવનાર છે.

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી પ્રશ્ન કરનારાએ ઉપરના પ્રશ્નમાં જે એમ કહેલું કે “સામાન્ય નાનેકત્ર વર્તતે સર્વથૈક્યાત” “જે સર્વથા એક્ય હોય તે તે અનેકવ્યક્તિવૃત્તિ ન હોઈ શકે” એવું જૈનો નૈયાયિકોની સામે કેમ રજી કરી શકશે? કારણકે સર્વથૈક્ય નામનો હેતુ વાદી એવા જૈનોને તો માન્ય જ નથી. અને પોતાને અમાન્ય એવા હેતુથી પ્રતિવાદીનું ખંડન કરવામાં વાદીને અમાન્ય અને માત્ર પ્રતિવાદીને જ માન્ય હેતુ હોવાથી અન્યતરાસિદ્ધ થશે. જે હેતુ વાદી એવા જૈનને જ જો અમાન્ય હોય તો તે હેતુથી ધર્માન્તર એવા અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વાભાવ કેમ સિદ્ધ થશે? અને આ રીતે જૈનો નૈયાયિકોને પ્રસંગદોષ આવવાનું જે કહે છે તે પણ સૂપપાદ=સારી રીતે યુક્તિસિદ્ધ કેમ થશે? ઈત્યાદિ જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે. તે બધું જ અયુક્ત ઠરે છે. કારણકે જૈનો સર્વથૈક્યને હેતુરૂપે રજી કરતા નથી પરંતુ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ એ નામનો હેતુ મૂલમાં છે. એ હેતુ જૈનોને પણ માન્ય છે કારણ કે જૈનો સામાન્યને અનેકપદાર્થમાં રહેવાવાળો માને છે તેથી અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થતો નથી.

જૈનોએ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ હેતુ એ મૂલહેતુ માન્યો છે. તેના દ્વારા નૈયાયિકોને “પ્રસંગદોષ” આપે છે કે જો તમે સામાન્યમાં સર્વથૈક્ય માનશો તો સર્વથૈક્યનું વ્યાપક નાનેકત્રવૃત્તિ, તેનાથી વિરુદ્ધ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ તેની ઉપલબ્ધ થાય છે. તે હે નૈયાયિકો! તમે કેમ ઘટાવશો? અર્થાત् નહીં ઘટે આ રીતે વ્યાપકવિરુદ્ધપોલબ્ધ થવાથી તમને પ્રસંગદોષ આવશે. એમ જૈનો કહે છે. પરંતુ સામાન્યમાં અનેકત્વ સાધવામાં કે સર્વથૈક્યના પ્રતિષેધમાં મૂલહેતુ તો અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ જ છે અને તે જૈનોને માન્ય છે. તેથી કંઈ દોષ નથી.

નનુ યદ્યયમેવ વસ્તુનિશ્ચાયક: કક્ષીક્રિયતે, તર્હિ કિં પ્રસંગોપન્યાસેન? પ્રાગે-વાયમેવોપન્યસ્યતામ્ । નિશ્ચયાઙ્ગમેવ બ્રાવાણો વાદી વાદિનામવધેયવચનો ભવતીતિ ચેત્, મૈવમ્ । મૌલહેતુપરિકરત્વાદસ્ય । અવશ્યમેવ હિ પ્રસંગ કુર્વતોર્થ: કશ્ચન્નિશ્ચાય-યિતુમિષ્ટો, નિશ્ચયશ્ચ સિદ્ધહેતુનિમિત્ત ઇતિ યસ્તત્ર સિદ્ધો હેતુરિષ્ટસ્તસ્ય વ્યાપ્યવ્યાપક-સાધને પ્રકારાન્તરમેવैતત્ । યત્ સર્વથૈક્ય તનાનેકત્ર વર્તતે ઇતિ વ્યાપ્તિર્દર્શનમાત્રમણિ

હિ બાધકં વિરુદ્ધધર્માધ્યાસમાક્ષિપતિ-ઇત્યન્યોऽયં સાધનપ્રકારઃ । એવં ચ નાન્યતરા-સિદ્ધસ્ય કસ્યાપિ ગમકત્વમિતિ ॥૫૧॥

પ્રશ્ન— જો અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ એ જ મૂલહેતુ હોય અને આ હેતુ જ અનેકાત્મકતા નામના સાધને સિદ્ધ કરતો હોય. અર્થાત् આ હેતુ જ સાધ્યતત્ત્વરૂપ વસ્તુનો નિશ્ચય કરાવનાર છે. એમ હે જૈનો ! જો તમારા વડે સ્વીકારાય છે. તો “પ્રસંગ” દોષ નૈયાયિકની સામે ઉપન્યાસ (રજી) કરવાની શું જરૂર ? નૈયાયિકોને પ્રસંગાપતિ આપવાની શું જરૂર ? પહેલેથી જ આ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ જ હેતુ રજી કરાઓને ?

“નનુ કથં તર્હી પ્રસંગસાધન સૂપપાદં સ્યાત् ।” ઈત્યાદિ ફકરાઓમાં જૈનોએ નૈયાયિકોને જે પ્રસંગસાધન કહેલું કે “સામાન્યં નાનેકત્ર વર્તતે સર્વથૈક્યાત્ પરમાણુવત्” આવા પ્રસંગસાધનનો ઉપન્યાસ કરીને નૈયાયિકનું ખંડન કરવાની જરૂર શું ? પહેલેથી જ જે મૂલહેતુ હોય, વસ્તુતત્ત્વનો નિશ્ચાયક હોય તે જ હેતુ કેમ રજી કરતો નથી ! જૈનોએ નૈયાયિકોની સામે “સામાન્યં અનેકાત્મકં અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વાત्” આવું અનુમાન રજી કરવું જોઈએ. આંદું, વાંકું, અને વંગ વચન બોલવાની શું જરૂર ? “નિશ્ચયાઙ્ગમેવ બ્રુવાણો વાદી વાદિનામવધેયવચનો ભવતીતિ ચેત= ”સાધ્યતત્ત્વનો નિશ્ચય કરાવે એવું નિશ્ચયના અંગભૂત (કારણભૂત) વચનને બોલતો જ વાદી પુરુષ વાદીઓની સભામાં ગ્રાહ્ય વચનવાળો બને છે. માટે જૈનોએ પ્રસંગસાધનને બદલે મૂલહેતુ જ રજી કરીને અનુમાન આપવું જોઈએ.

ઉત્તર— મૈવમ્=આ પ્રશ્ન કરવો નહીં. મૌલહેતુપરિકરત્વાદસ્ય=અસ્ય=આ પ્રસંગ-સાધન એ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ નામના મૂલહેતુનો જ પરિવાર છે. તેનું જ એક અંગ છે. અર્થાત् ભિન્ન નથી. અવશ્યમેવ હિ પ્રસંગં કુર્વતોऽર્થઃ કશ્ચિનિશ્ચાયયિતુમિષ્ઠો નિશ્ચયશ્ર સિદ્ધહેતુનિમિત્ત ઇતિ । “પ્રસંગસાધનને” સભામાં રજી કરતા એવા વાદી જૈનને કોઈને કોઈ અર્થ (કોઈક સાધ્ય)નો સભ્યોને નિશ્ચય કરાવવાનું ઈષ્ટ છે. અને તે વસ્તુતત્ત્વનો નિશ્ચય સિદ્ધ થઈ ચૂકેલા હેતુના નિમિત્તે હોય છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી જે હેતુ સિદ્ધ થયેલો હોય તે સિદ્ધ હેતુ જ સાધનો ગમક બને છે. અહીં સામાન્ય એવું ઘટત્વ અનેકઘટમાં વર્તે છે. અને સામાન્ય એવું દ્રવ્યત્વ નવે દ્રવ્યોમાં વર્તે છે. ઈત્યાદિ ઉદા-હરણોમાં પ્રત્યક્ષથી, અનુમાનથી અને આગમથી સિદ્ધ જ છે કે સામાન્ય એ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિ છે. આ સિદ્ધ એવો મૂલહેતુ જ સામાન્યમાં અનેકાત્મકતા સિદ્ધ કરે છે.

યસ્તત્ર સિદ્ધો હેતુરિષ્ટસ્તસ્ય વ્યાપ્તવ્યાપકસાધને પ્રકારાન્તરમેવૈતત્ । સામાન્ય

નામના પદાર્�માં અનેકાત્મકતાને સમજાવનારો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ એવો અનેકવ્યક્તિવૃત્તિન્બ નામનો જે મૂલ હેતુ ઈષ્ટ છે. તેના જ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ સમજાવવામાં (અવિનાભાવ સમજાવવામાં-અન્વય-વ્યતિરેકવ્યામિ સમજાવવામાં) આ પ્રસંગસાધન એ બોલવાની જુદી નીતિ-રીતિ માત્ર જ છે. જેમ અન્વયવ્યામિથી આપણે સિદ્ધ કરીએ કે જો ધૂમ છે તો વહિ હોય જ. તેમ અનેકદવ્યવૃત્તિ છે. તેથી સામાન્ય અનેકાત્મક છે જ. આ પ્રમાણો જેમ અન્વયવ્યામિથી સિદ્ધ કરાય છે. તેવી જ રીતે. જો આ પર્વતની ખીણમાં વહિ ન હોય તો આ દેખાતો એ ધૂમ હોઈ શકે નહીં, આવું બોલીને ધૂમ દ્વારા અન્તે તો વહિ જ સિદ્ધ કરાય છે તેવી રીતે યત્ત સર્વથૈકં તત્ત્વાનેકત્ર વર્તતે ઇતિ વ્યાપ્તિદર્શનમાત્રમણિ હિ બાધકં વિરુદ્ધધર્માધ્યાસમાક્ષિપતિ=“જે જે વસ્તુ (અનેકાત્મક ન હોય એટલે કે) સર્વથા ઐક્યરૂપ જ હોય, તે તે વસ્તુ અનેકમાં વર્તનવાળી ન જ હોય” આવા પ્રકારની વ્યામિ બતાવવી. એ પણ વ્યતિરેક વ્યામિની જેમ બાધકરૂપ જ થાય છે. કારણકે જો સર્વથૈક્ય હોય, તો તે અનેકમાં વર્તી શકે નહીં. અને સામાન્ય અનેકમાં વર્તે છે એ પ્રત્યક્ષ દેખાય જ છે. તેથી તે સર્વથૈક્યનું બાધક બને છે. અને તેનાથી વિરુદ્ધધર્મ જે અનેકાત્મકતા છે. તેનો અધ્યાસ (યોગ) સાબિત કરે છે. એટલે જેમ અન્વયવ્યામિ અથવા વ્યતિરેકવ્યામિ એ સાધ્ય સાધવાના પ્રકાર છે. તેમ “જો તમે અનેકાત્મકતાભાવ રૂપ સાધ્યાભાવાત્મક એવું સર્વથૈક્ય માનશો તો અનેકવ્યક્તિવૃત્તિન્બ રૂપ હેતુનો પણ અભાવ જ થશે. આ પણ સાધ્ય સાધવા માટેની બોલવાની એક પ્રકારાત્તર રૂપે રીત જ છે. અને આ હેતુ તો પ્રત્યક્ષ જણાય જ છે. તે સર્વથૈક્ય માનવામાં બાધક થશે અને તેનાથી વિરુદ્ધધર્મ અનેકાત્મકતા રૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરશે.

આ રીતે અસિદ્ધહેત્વાભાસના ર૔મા મૂલસૂત્રમાં ઉભયાસિદ્ધ અને અન્યતરાસિદ્ધ એવા જે બે ભેદ સમજાવ્યા છે. અને અન્યદર્શન શાસ્ત્રોમાં પાડેલા અસિદ્ધહેત્વાભાસના અનેકભેદો ઉપરોક્ત બે ભેદમાં સમાઈ જાય છે. તે બે ભેદમાંથી ઉભયાસિદ્ધ જેમ સાધ્યનો ગમક બનતો નથી તે ૫૦મા સૂત્રમાં સમજાવ્યું છે. એ જ રીતે અન્યતરાસિદ્ધ નામનો આ હેત્વાભાસ પણ કોઈપણ સાધ્યનો ગમક થતો નથી. તે અત્યન્ત વિસ્તારથી આ ૫૧મા સૂત્રમાં સમજાવ્યું છે. ॥૬-૫૧॥

અધુના વિરુદ્ધલક્ષણમાચક્ષતે—

સાધ્યવિપર્યયેણૌવ યસ્યાન્યથાનુપપત્તિરધ્યવસીયતે સ વિરુદ્ધઃ ।૬-૫૨।

અસિદ્ધ હેત્વાભાસનું વર્ણન કરીને હવે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસનું લક્ષણ સમજાવે છે—
સૂચાર્થ:- સાધ્યના અભાવની સાથે જ જેની અન્યથાનુપપત્તિ જણાય છે. તે
હેતુ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. ॥૬-૫૨॥

ટીકા—યદા કેનચિત् સાધ્યવિપર્યયેણાવિનાભૂતો હેતુઃ સાધ્યાવિનાભાવ-
ભ્રાન્ત્ય પ્રયુષ્યતે તદાડસૌ વિરુદ્ધો હેત્વાભાસઃ ॥૬-૫૨॥

ટીકાનુવાદ— જે હેતુનો અવિનાભાવસંબંધ સાધ્યની સાથે જ માત્ર હોય,
સાધ્યાભાવમાં ક્યાંય ન હોય, તે સાચો હેતુ (સદ્હેતુ) કહેવાય છે. તેને બદલે
સાધ્યાભાવની સાથે જ જે હેતુનો અવિનાભાવસંબંધ છે. તેવા હેતુનો “સાધ્યની સાથે
જ અવિનાભાવસંબંધ છે” એવી ભાન્તિ થવાથી તેવી રીતે પ્રયોગ કરાય તે હેતુ
વિરુદ્ધહેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમકે શબ્દः નિત્યः કાર્યત્વાત् અહીં કાર્યત્વ હેતુ
સાધ્યાભાવ એટલે કે નિત્યાભાવ=અનિત્યની સાથે જ અવિનાભાવ સંબંધવાળો છે.
ઇતાં ભ્રમથી નિત્યની સાથે પ્રયોગ કરાયો છે. માટે વિરુદ્ધહેત્વાભાસ છે. ગ્રંથકારશ્રી
પણ પછીના સૂત્રમાં ઉદાહરણ આપે જ છે. ॥૬-૫૨॥

અત્રોદાહરણમ्—

યથા નિત્ય એવ પુરુષોऽનિત્ય એવ વા, પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિમત્ત્વાત् ॥ ૬-૫૩ ॥

અહીં વિરુદ્ધહેત્વાભાસનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે કે—

સૂચાર્થ— પુરુષ (આત્મા) નિત્ય જ છે. અથવા અનિત્ય જ છે. કારણકે
પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ (પ્રત્યભિજ્ઞાન, સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાભાસ અને સ્મરણાભાસ)વાળો
હોવાથી. ॥૬-૫૩॥

ટીકા— આદિ શબ્દાત્ સ્મરણ-પ્રમાણતદાભાસાદિગ્રહઃ । અયં ચ હેતુઃ
પ્રાચિ સાધ્યે સાઙ્ગ્યાદિભિરાખ્યાતઃ । સ્થિરૈકસ્વરૂપપુરુષસાધ્યવિપરીતપરિણામિ-
પુરુષેણૈવ વ્યાપ્તત્વાત् વિરુદ્ધઃ । તથાહિ-યદ્વેષ પુરુષઃ સ્થિરૈકસ્વરૂપ એવ, તદા
સુષુપ્તાવસ્થાયામિવ બાહ્યાર્થગ્રહણાદિરૂપેણ પ્રવૃત્ત્યભાવાત् પ્રત્યભિજ્ઞાનાદયઃ કદા-
ચિન્ સ્યુઃ । તદ્વાવે વા સ્થિરૈકરૂપત્વહાનિઃ । અવસ્થાભેદાદયં વ્યવહાર ઇત્યાપ્ય-
યુક્તમ् । તાસામવસ્થાતુર્વ્યતિરેકાવ્યતિરેકવિકલ્પાનુપપત્તઃ । વ્યતિરેકે તાસ્ત-
સ્યેતિ સમ્બન્ધાભાવઃ । અવ્યતિરેકે પુનરવસ્થાતૈવૈતિ તદવસ્થસ્તદભાવઃ, કથં ચ
તદેકાન્તૈક્યે અવસ્થાભેદોઽપિ ભવેત् ? ॥૬-૫૩॥